

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

САЛОҲИЙ Дилором Исомиддин қизи

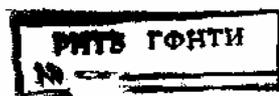
**АЛИШЕР НАВОЙИЙ ПОЭТИК УСЛУБИНИНГ
ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ**

(ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида)

10.01.03 – миллий адабиёт тарихи (ўзбек адабиёти)

филология фанлари доктори илмий
даражасини олиш учун тақдим этилган
д и с с е р т а ц и я

Дилором Исомиддин қизи

ТОШКЕНТ - 2001

К И Р И Ш	3
1- БЎЛИМ. ПОЭТИК МАТН ТАКОМИЛИ ВА ТАСВИР МАҲОРАТИ	20
1-БОБ ПОЭТИК МАТН ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ ВА БАДИИЙ ТАЛҚИННИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ ХУСУСИДА	20
II - БОБ ВАЗН МУНОСАБАТИ ВА НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИ ХУСУСИЯТЛАРИ	55
III - БОБ БАДИИЙ СЎЗ ТАЛҚИНИ	72
IV - БОБ ҲАЗАЛ КОМПОЗИЦИЯСИДА СЎЗ ВА ТИМСОЛ МАСАЛАСИ .	108
1. СЎЗНИНГ ҲОЯВИЙ-МАНТИҚИЙ ҚУВВАТИ	117
2. СЎЗНИНГ ЭМОЦИОНАЛ-РУҲИЙ ҚУВВАТИ	138
II - БЎЛИМ НАВОИЙ ПОЭТИК УСЛУБИ ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ МАСАЛАЛАРИ	184
I - БОБ НАВОИЙ ДЕВОНЛАРИДА ТУРКОНА УСЛУБ ВА ТУРКИЙ ШЕЪР ТАКОМИЛИ КЎРИНИШЛАРИ	184
II - БОБ ИЖТИМОИЙ РУҲДАГИ ҲАЗАЛЛАРДА ҲОЯ-МАЗМУН ВА БАДИИЙ ОБРАЗ ТАКОМИЛИ	211
III - БОБ АЛИШЕР НАВОИЙ ЛИРИК МЕРОСИНИ ИЛМИЙ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ	232
Х У Л О С А	252
И Л О В А Л А Р	256
А Д А Б И Ё Т Л А Р Р Ё Й Х А Т И	275

К И Р И Ш

Маънунинг долзарблиги. Маънавий етук инсонни тарбиялаб вояга етказиш масаласи қадимдан бунёдкор бўлган ўзбек халқининг энг муқаддас, барча даврлар учун долзарб ҳисобланмиш вазифаларидан бири саналган. Ўзбек мумтоз адабиёти эса халқимизнинг бу азалий орзуси, мақсадини амалга оширишда энг ижтимоий фаол ва ишончли омиллардан биридир. Бинобарин, ўзбек мумтоз адабиётини бугунги кунда янгича ўрганиш ўсиб келаётган авлод тафаккур тарзини миллий истиқлол роялари асосида шакллантиришга кенг имконият очиб беради.

Бугунги кунда жамиятни маънавий юксакликка кўтариш масаласи Ўзбекистон Республикаси Президенти сиёсатининг ҳам муҳим таркибий қисмларидан бирига айланди. Жумладан, миллий маънавият 1995 йил февраль ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида И.А.Каримов томонидан давлатнинг энг муҳим вазифаси сифатида таърифланди: "Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш роясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади". Қадимий адабий меросимизга миллий мустақиллик мафкураси асосидаги янгича - ҳолис ва соф илмий муносабат бу соҳада ҳам янги йўналишлардаги илмий-назарий, илмий-услубий изланишларни тақозо этади.

Президентимиз И.А.Каримовнинг Олий Мажлис Иккинчи чақириқ биринчи Сессиясида ўзбек халқининг буюк мутафаккири Алишер Навоий асарларини чуқур тушуниб тадқиқ этиш ва кенг миқёсда ўрганиш ҳақидаги махсус таъкидлари, шоирнинг ўлмас асарларида тарғиб

қилинган умумбашарий ғояларни давримиз эҳтиёжига яратиш зарурлиги борасидаги қимматли кўрсатмалари Ўзбекистон илм-фани аҳлини, Алишер Навоий ижоди мухлисларини ниҳоятда руҳлантириб, янги тадқиқотларга, амалий ҳаракатларга илҳомлантириб юборди.

Ушбу кенг кўламли илмий тадқиқот иши мазкур соҳадаги кузатувлар натижаларидан биридир.

Низомиддин Амир Алишер Навоий лирикаси XV асрдан ҳозирга қадар жаҳон адабиёти тарихининг энг қизиқ соҳаларидан бирини ташкил этади, шунинг учун унга бўлган қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Навоий лирик ижоди ўзига қадар туркий адабиёт эришган барча ютуқларни умумлаштириб, бутун шарқ адабиёти, хусусан ғазалчилигини янги тараққиёт босқичига кўтарди. Академик Ойбек ёзганидек, шу боисдан ҳам «Навоийнинг ёшлиқдан бошлаб то умрининг сўнг саналарига қадар ёзган лирик шеърларини ихота этган «Чор девон»нинг идея ва бадиий шакли, тили ва мастерлиги, тарихий аҳамияти ва бошқа жиҳатлардан чуқур тадқиқ этиш кўп йилга чўзиладиган оғир ва муҳим ишдир». [III., 80, 31-б.]

Навоий лирикаси нафақат ўзбек адабиётшунослиги доирасида ўзбек, рус ва озарбайжон олимлари томонидан, балки аллақачонлар шаклланиб улгурган ва тараққий этаётган жаҳон навоийшунослиги аспектида жуда кўп хорижий мамлакатлар олимлари илмий ишларида ўрганилмоқда.

Шунга қарамай, назаримизда Навоий лирикаси ва поэтик маҳоратини том маънода адабиётшунослик фани қонуниятлари нуқтаи назаридан тадқиқ этиш энди бошланяпти. Бугунги кунга қадар Навоий лирик меросининг мукамал наشرлари амалга оширилди, бунинг асосида шоир биографияси, дунёқараши, ижодий методи ва адабий-танқидий қарашлари, санъаткорлиги масалаларига доир фактлар тўпланди ва таҳлил этилди, шунингдек, шоир ижод этган тарихий шароит ва унинг буюк мутафаккир турли соҳалардаги фаолиятига таъсири масалалари

Ўрганилди. Навоий ғазалиёти ва поэтикасини назарий жиҳатдан жанр поэтикаси хусусиятлари нуқтаи назаридан изчил текшириш, ундаги образлар тизимининг эстетик асосларини аниқлаш соҳасидаги тадқиқотлар эса икки-уч махсус илмий асар доираси билан чегараланади. Бироқ, ҳозирги адабиётшунослик талабларини бу ҳол албатта қониқтирмайди. Ўзбек адабиётшунослигининг Навоий ғазалиёти ва поэтикаси масалаларига бўлган қизиқиши унинг ҳозирги давр тараққиётидаги умумий интилишларини акс эттиради.

Адабиётшуносликнинг бугунги кундаги янги вазифаси Навоий поэтикаси хусусиятларини фактик жиҳатдан аниқлаш ва замонавий фан талаблари нуқтаи назаридан таҳлил этишдангина иборат бўлмай, балки уни ички бадий эволюцияси ҳар бир босқичидаги хусусиятларидан келиб чиқиб, шоир фалсафий ва бадий-эстетик қарашлари тизими асосида унинг илмий-назарий мулоҳазаларини ҳам солиштириш, бевосита ижодий жараёни кирраларини ҳам махсус ўрганиш каби масалаларни қамраб олади. Ана шу нуқтаи назардан биз ушбу тадқиқотда Навоий поэтик услуби, бадий тасвир поэтикаси хусусиятларини унинг ғазаллари матнларини қиёсий ўрганиш, уларни бадий таҳлил ва талқин (интерпретация) этиш орқали кузатишни мақсад қилдик. Навоий лирикасида поэтик матн такомилли масаласини бадий санъат қонуниятини нуқтаи назаридан ўрганиш аввало унинг ижодий услуби тадрижий такомиллини кузатиш имкониятини беради.

Иккинчидан, поэтик матн такомилли таҳлили Навоий лирикаси асосида туркий аруз тараққиёти хусусиятларини айрим бадий санъат воситаларининг туркий тил доирасидаги ўзига хос ривожини кўрсатишга хизмат қилади. Шунингдек, ғазал композицияси, бадий тасвир принциплари ва типларининг муҳим ўзига хослик белгиларини аниқлашда ҳам ушбу текшириш услубининг бевосита иштироки бордир.

Ўзбек адабиётшунослиги ҳозирга қадар ўрта асрлар шарқ туркий поэзиясининг ўзига хос кўринишларидан бири бўлмиш туркона услуб

ва унинг назарий асосларини ташкил этувчи воситалар, жумладан, «туркий» шеър ва туркийгўйлик масалалари соҳасида жиддий илмий тадқиқотларга эга эмас. Шоир девонларининг қиёсий таҳлили Навоийнинг мазкур соҳадаги адабий-танқидий қарашлари мезонлари, ижодий изланишлари ва илмий, бадиий кашфиётлари ҳақида тасаввур ҳосил қилишга имкон беради. Шунингдек, қиёсий таҳлил воситасида шоир ижтимоий лирикасининг ҳар бир девондаги ўзига хос кўриниши, мавзу эврилишлари, шоир ҳаёти фасллари мазмуни билан уйғун равишдаги тадрижи масалаларига эътибор қаратилиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Чунончи, Навоий шеърятининг нафақат туркий, балки умуман шарқ поэзияси тарихида мукамал ва олий даражадаги поэтик услуб маҳсули эканлигини намойиш этиш учун мазкур соҳадаги маълумот ва мулоҳазалар муҳим имконият бўлиб хизмат қилади. Шоир девонларининг қиёсий таҳлили ҳозирги навоийшуносликнинг долзарб масалаларидан бири - шоир лирик ижодини илмий даврлаштириш масаласи соҳасида ҳам баъзи мулоҳазаларнинг ўйғонишига сабаб бўлди. Навоий ғазалиётини илмий даврлаштиришда шоирнинг ҳар бир алоҳида олинган ғазали тарихини, яратилиш даври ва матний ранг-баранглиklarини аниқлаш, илмий ўрганиш ниҳоятда муҳимдир. Шу аспектда олиб борилган кузатишлар Навоийнинг болалик ва йигитлик, ўрта ёшлик ва кексалик даври лирикаси чегараларини илмий ва тарихий аниқлик нуқтаи назаридан янада аниқроқ белгилаш масаласини ҳам кўндаланг қўйди. Тадқиқотда ушбу масала юзасидан ҳам фикр юритилади. Мазкур илмий асослар мавзунинг долзарблигини кўрсатади.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Навоий ўзининг оламшумул ижоди мисолида лириканинг жамият маънавий-маърифий тараққиётида тутган ўрни, унинг бадиий ижод, қолаверса, адабиётшунослик ва адабий танқид соҳалари ривожига бўлган таъсири доираларини ҳам кўрсатиб бердики, бу нарса уни кенг кўламда - ғоявий-бадиий, адабий-эстетик, илмий-назарий аспектларда янада чуқурроқ ўрганишни тақозо

этади.

Навоий лирикаси бадиияти сирларини бадиият илмининг қонуниятлари нуқтаи назаридан таҳлил этишга интилиш шоирнинг ўзи ҳаётлик пайтлариданоқ бошланиб, ўзбек адабиётшунослигининг услубан жаҳон адабиётшунослиги мезонлари доирасида тараққий этиб фаолият кўрсатаётган ҳозирги даврида ҳам фундаментал мавзулардан бири сифатида давом этмоқда. Демак, Навоий назмиёти гўзалликларини кашф этиш ва унинг бу соҳадаги илмий-назарий қарашларини ўрганиш тарихи салкам олти асрни ишғол этиб турибди. Бу катта тарихий жараённинг Навоий лирик меросини текшириш услуби, йўналишлари ва илмий аҳамияти жиҳатидан тўрт босқичда давом этганлигини кузатиш мумкин. Чунончи, туркий тилдаги назални ўз даврининг етук лирик жанри сифатида катта тараққиёт босқичига кўтарган малик ул-калом Лутфийдан бошлаб ўша давр Камол Турбатий, Улоий Шоший, Абулқосим Бобур, Саййид Ҳасан Ардашер, Пахлавон Муҳаммад каби шоир ва алломалари Навоий илк лирикаси юксак бадиийлигига таҳсин ўқиб, юқори баҳо берар эканлар, буни бевосита ёш шоирнинг келгусидаги катта муваффақиятларига, бутун Шарқ бадиий тафаккурининг ўлмас даҳоси сифатида танилувига илк гувоҳлик, башорат деб тушунмоқ жоиздир. Шеърини санъатнинг бу нозикфаҳм алломалари ёш Алишер Навоийнинг ўз назалларида бадиий мазмун ва бадиий шакл унсурларидан уларнинг ўзаро узвий боғланиши асосида усталик билан фойдалана олганлиги, бу соҳадаги етук бадиий маҳоратига диққатларини жалб этганлар. Бу эса Навоий илк назмиёти унинг даврида яратилаётган асарлардан алоҳида ажралиб турганлигини, унга бўлган жиддий қизиқишни таъкидлаб, бевосита бу соҳир бадиий ижод сирларини ўрганиш соҳасига пойдевор бўлиб хизмат қилди. Навоий «Илк девон»ининг унинг ўзи томонидан эмас, балки шеърини мухлислари томонидан тузулиши шарқ девончилиги тарихида мисли кўрилмаган ҳодиса бўлиб, бу ҳам ўз навбатида шоир лирикасининг шарқ назалчилиги анъаналари ва у

даврда шаклланиб улгурган норматив поэтика мезонлари асосида маҳсус текширув объекти бўлуви лозимлигига бир ишора эди. Шу тариқа Навоийнинг илк лирикасидаги санъаткорлик маҳоратига ўзига хос ёндашув, уни чин маънода фавқулодда истеъдод сифатида тан олиш, тарғиб этиш тарзидаги ижодий муносабатлар туркий ва форс-тожик шеърляти етук мутахассислари томонидан юзага келди ва бу жараён Навоий ижодининг 25 ёшгача бўлган даврини қамраб олиб, уни илмий-ижодий ўрганишнинг биринчи босқичини ташкил этади. Бу даврда Навоий лирик шоир сифатидагина машҳур бўлиб, унинг ғазал, рубоий, мухаммас, мустаъвод жанрларидаги асарлари ва ҳасби ҳол типидagi маснавийси маълум эди. Бундан кўринадики, Навоийнинг поэтик маҳорати унинг катта, машҳур замондошлари томонидан асосан 5 лирик жанрда яратилган асарлари юзасидан эътироф этилиб (бизгача етиб келган тарихий маълумотларга кўра, кўпроқ ғазал жанридаги), у ҳам бўлса, ўрта асрлар шарқ адабиётшунослиги услубига хос бўлган умумий фикрлардан иборат эди. Аммо, машҳур шахсларнинг шоирга бўлган эътибори ва унинг ижоди юзасидан билдирилган мазкур умумий фикрлар Навоийнинг бу даврда ўз лирикаси мисолида туркий ғазалчиликни бадиий тасвир жиҳатидан янгилаётганлиги (Лутфий эътирофи: бир байт мисолида), шеърларида эмоционал-рухий таъсирнинг ва бадиий лавҳаларнинг бетакрорлиги (Абулқосим Бобур, Саййид Ҳасан Ардашер билан боғлиқ хотиралар тафсилотлари), адабий-танқидий қарашларининг ўзига хос мазмун ва йўналишга эга эканлиги (Шайх Камол Турбатий билан учрашув эпизоди ва б.) каби масалаларни қамраб олади. Ана шу жиҳатлардан Навоий лирикасига нисбатан бўлган бу даврдаги адабий-танқидий муносабатни унинг бадиий афзалликларини эътироф этган ҳолда, муносиб баҳолаш, тарғиб этиш тарзидаги ижодий ўрганиш деб кўрсатиш мумкин.

Навоийни нафақат етук зуллисонайн шоир, балки лириканинг 16 жанрида самарали ижод қилган буюк мутафаккир сифатида жуда кенг

микёсда махсус ўрганиш бадиий-тарихий характердаги асарлар ва рисо-
солаларда унинг ўз замондошлари ва кейинги асрларда яшаган муал-
лифлар ижодида ҳам кўзга ташланади. Шоир ғазалларининг чуқур маз-
муни, илғор ғоявий-фалсафий асослардаги эстетик намоёиши Нуриддин
Абдурахмон Жомий, Хусайн Бойқаро, Давлатшоҳ Самарқандий, Мирхонд,
Хондамир, Камолиддин Биноий, Аблулло Хотифий, Ҳакимшоҳ Қазвиний,
Зайниддин Восифий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби алломалар томо-
нидан катта ҳурмат билан тилга олинади. Шоир бадииятини танқидий
ўрганишнинг бу босқичи унинг аввалги даврдан умумий таъриф-
тавсиф мазмунидаги фикрлардан конкретликка - Навоий лирикасининг
сон ва сифат жиҳатидан оригиналлиги, аруз вазнининг туркий ғазал-
чилик асосидаги тараққиётга қўшган ҳиссаси (Заҳириддин Муҳаммад
Бобур), бадиий санъатларнинг анъанавий поэтика қонуниятларини рад
этмаган ҳолда ижодий ривожлантирилиши (Атоуллох Хусайний, Зайнид-
дин Восифий) каби илмий, таҳлилий асослардаги йўналишлари билан
фарқ қилади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, Навоий поэтикаси
соҳасида замонавий адабиётшунослик фани нуқтаи назаридан илмий-
назарий тадқиқотларнинг дунёга келишида Навоий мероси юзасидаги
адабий-танқидчилик тарихининг бу даврида яратилган асарлар асосий
манбаълардан бўлиб хизмат қилади. Чунки, туркий классик ғазалнинг
энг баланд равнақи даврида унинг динамикасини таъминловчи Навоий
лирикаси юзасидан билдирилган адабий-танқидий мулоҳазалар ўша
давр адабиётшунослиги характерини, лириканинг бевосита ўрта аср-
лар мусулмон маданияти тараққиётга қўшган ҳиссасини (ўша давр
адабиётшунослиги нуқтаи назаридан), унинг жамият турли табақа-
ларига мансуб шеърият мухлислари билан муносабатини ва бошқа кўп
масалаларни ойдинлаштиришга сабаб бўлиши шубҳасиздир.

Навоий ғазалиёти бадиийлигини, унинг поэтик услуби ва бадиий
тасвир принципларини назарий асосларда илмий ўрганиш асримиз бош-
ларида (30-йилларнинг иккинчи яримларида) академик Ойбек, проф.

Е.Э.Вертельс, А.К. Боровков, Мақсуд Шайхзода, Ҳоди Зариф асарларида амалга оширилди.

Академик Ойбекнинг 1936 йилда ёзилиб, 1961 йилда «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналининг 1, 2, 5-сонларида эълон қилинган Навоий ғазалиёти ҳақидаги икки мақоласида шоир лирикасининг асосий моҳияти, поэтикаси хусусиятлари соҳасида фикр юритилади. Жумладан, муаллиф шоир поэтик услубини таҳлил этар экан, унинг бадиий тасвир принципларига алоҳида эътибор беради. Бир ўринда: «Навоийнинг поэзияси метафорикдир, - деб ёзади олим, - Навоийнинг метафоралари аксар ҳақиқатан чуқур, оригинал бўлади. Фикр ва нарсалар орасида қутилмаган, янги муносабатларни, янги томонларни очажак бир характердадир... Умуман, Навоийда сўз юқори нарсаларга ишора қилиши керак». [III., 80., 38-б.] Ойбек Навоий поэзиясининг мазмун ва бадиий шакл жиҳатидан характерли белгиларини қайд этар экан, «Навоий поэзиясида ўтказилган идеяларнинг ижтимоий-синфий характери, бадиий форманинг белгили идеология билан шартланганлиги, умуман Навоий услубини туғдирган шароит ва ҳ.к. масалалар қолдиким, асл илмий текшириш бусиз бўлмайди», - деган хулосага келади. [III., 80., 40-б.]

Алишер Навоий лирикасини назарий жиҳатдан тадқиқ этишда Мақсуд Шайхзоданинг илмий фаолияти айниқса диққатга сазовордир. Олим «Навоийнинг лирик қаҳрамони» номли илмий иши ва шу соҳадаги қатор мақолаларида¹⁾ шоир лирик қаҳрамони хусусиятлари, унинг ғоявий интилишлари, шоир лирикасидаги бадиий тасвир принципларини ўрганиш ҳақида мулоҳазалар билдиради.

Шайхзода илмий текширишларининг услубий асослари Навоий лирикасини назарий ўрганишнинг ўзига хос етук босқичи сифатида кўзга ташланади. Навоий поэтикасини ўрганиш соҳасида кейинги даврда чиққан ва чиқаётган монографик тадқиқотларда Шайхзода илмий услубининг бевосита таъсири борлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, бу

нарса ўзбек адабиётшунослигининг замонавий жаҳон адабиётшунослиги услубий асосларида тараққий этишига восита бўлган сабаблардан биридир.

Навоий поэтикаси масалаларини махсус ўрганиш Ҳоди Зарифнинг «Рубоий», «Ўлутфий ва Навоий» номли мақолаларида тилга олиниб, шоир лирикасининг ғоявий-бадий моҳияти, ўзбек поэзияси анъаналарининг Навоий шеърляти тараққиётида тутган ўрни каби соҳаларда жиддий фикрлар баён қилинади.

Самарқанд навоийшунослик мактаби асосчилари акад. Воҳид Абдуллои Самарқандий²⁾ ва проф. Абдурахмон Саъдий³⁾ томонидан амалга оширилган катта илмий қимматга молик тадқиқотларда ҳам Навоий лирикаси хусусиятлари, ундаги оригинал бадий тасвир кўринишлари, унинг назарий асослари ва адабий таъсир доираси каби масалаларга аҳамият берилади.

Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг 60-йиллардан бугунги кунларгача бўлган фаолияти Навоий лирикаси масалаларини поэтика илмининг назарий асослари, специфик қонуниятлари нуқтаи назаридан илмий ўрганишининг ҳажм ва илмий салоҳият, салмоқ жиҳатидан юксак тараққиёт босқичига чиқаётганлигидан гувоҳлик беради.

Н.Маллаевнинг «Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожда Навоийнинг роли», «Навоий лирикаси»⁴⁾, акад. В.Зоҳидовнинг «Улуғ шоир ижодининг қалби»⁵⁾, А.Абдуғафуровнинг «Навоий ижодида сатира»⁶⁾, шунингдек, М.Юнусов, Э.Рустамов, О.Носиров, И.Ҳаққулов, Ш.Шариповларнинг монографик тадқиқот ва мақолалари шоир лирик меросини турли аспектларда текширишга бағишланади.

А.Рустамовнинг «Навоийнинг бадий маҳорати»⁷⁾ асаридан шоир поэтикасидаги ранг-баранг бадий воситалар, вазнлар юзасидаги тадқиқотлар ўрин олгандир.

В.Валихўжаевнинг Навоий бадиияти хусусиятлари ва шоир санъат-

корлиги кўринишларига бағишланган бир қатор мақолаларида⁸⁾, М.Муҳиддиновнинг адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалалари аспектидаги «Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси» номли докторлик диссертациясида, Р.Орзибековнинг «Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат» номли монографиясида шоир поэтикасига алоқадор муҳим масалалар таҳлил этилади.

Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг, буюк мутафаккир илмий-бадий меросининг шу кунгача тадқиқ этилмаган қирраларини очиб беришга эътибор кучайиб кетди. И.Ҳаққулов, С.Олимов каби олимларнинг бу соҳадаги фаолиятлари диққатга сазовордир. И.Ҳаққулов Навоийнинг фалсафий-тасаввуфий дунёқараши, илоҳиётга муносабати, асарларидаги теран маърифий маъно – мазмун, тимсоллар ва рамзлар ҳақида қатор монография, рисола ва илмий мақолалар ёздики, бу ҳодиса навоийшунослик фанининг ўзига хос янги йўналишдаги тараққиётига сабаб бўлди. [III.,132;133; 134; 135; 136.]

Аmmo, Навоий лирикасини ўрганиш соҳасидаги мазкур катта илмий жараёнда юзага келган тадқиқотларга хос умумий хусусият шуки, уларда умуман Навоий лирикаси ҳақида, шоир поэтик тасвирининг айрим усуллари, маҳорат масалалари ва бошқа соҳаларда мақола ёки монографик тадқиқот мавзуи доирасида фикр юритилади.

Навоий поэтикасининг асосий хусусиятлари, ундаги образлар тизими, бадий тасвир усуллари, лирик жанрлар ривожига тааллуқли системали равишдаги изчил тадқиқотлар А.Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси» ва Ё.Исҳоқовнинг «Алишер Навоий илк лирикаси», «Навоий поэтикаси» каби монографиялари ва қатор мақолаларида таҳлил этилдики, бу нарса Навоий лирикасини поэтиканинг ўзига хос тизими қонуниятлари нуқтаи назаридан илмий-услубий йўналишда ўрганишни бошлаб берди.

«Навоий лирикаси» асарида⁹⁾ А.Ҳайитметов Алишер Навоий лири-

касининг тур хусусиятлари, тематикаси ва асосий образларини тадқиқ этади. Муаллиф шоир лирикасининг ғоявий-бадий хусусиятлари, унинг шарқона лирик анъаналарга муносабати масалаларини батафсил муҳокама этади.

А.Ҳайитметов «Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари»¹⁰⁾, «Навоий даҳоси»¹¹⁾ монографияларида ҳам шоир лирикаси ва ижодий методининг бир қатор муҳим хусусиятлари, унинг лирик асарларида ижодий методи ифодаси мавзуйга диққатини жалб этади.

Ё.Исҳоқов биринчи бўлиб Навоий лирикасининг бадий эволюциясини босқичма-босқич, унинг илк даврдан балоғат босқичига етгунга қадар намоён бўладиган хусусиятларини, шу босқичлар орасидаги умумий боғланишни ўрганиш мақсадида шоирнинг «Илк девон»ига мурожаат қилади.¹²⁾

«Илк девон»нинг, унинг асосида Навоий илк лирикасининг махсус ўрганилиши шоир ижодий маҳоратининг тадрижий такомилли, санъаткорлиги ва ғоявий дунёқарашининг ўзига хос ўзгаришлари, камолот босқичига етиш жараёнини кузатишга имкон беради.

Олим ўзининг кейинги асари «Навоий поэтикаси»¹³⁾да лирик жанрлар ва бадий тасвир поэтикаси хусусиятларини муҳокама этади. Бу асар Навоий поэтикасини ўрганиш соҳасидаги кейинги тадқиқотлар учун ўзига хос таянч манбаъ бўлиб ҳам хизмат қилади. Чунки, ўзбек лирик поэзиясининг жанр жиҳатидан бойиб, мукаммал ҳолга келишида Навоий ғазалиётининг ўрни ва роли масаласи, шоир поэтикасининг ички специфик қонуниятлари ва поэтик услубининг оригиналликни таъминловчи асосий омиллар бу асарда изчил таҳлил этилган.

Бундан ташқари, муаллиф бу асарида биринчи бўлиб ўзбек поэзиясида ўзининг маълум анъаналарига эга бўлган лирик жанрларнинг Навоий лирикасида янгича ривожини ва туркий адабиётда пайдо бўлмаган ёки қатъий қонуниятига эга бўлмаган баъзи бир жанрларнинг шоир ғазалиётидаги янги ҳаётини кузатади.

Иккинчидан, «асосий лирик жанрларни, адабий канон ва анъаналар билан муносабати нуктаи назаридан системали таҳлил этиш асосида, уларнинг ички динамикаси ва адабий жараёндаги мавқеини белгилаш ҳамда шу асосда Навоийнинг лирик жанрларнинг тараққиёт тарихидаги ролини кўрсатиш» [III., 46., 9-б.] масаласи илк бор тадқиқот доирасига тортилади.

Учинчидан, Навоий бадиий тасвир поэтикаси учун хос бўлган етакчи шамоийил бадиий тасвир воситалари ва шарқ поэтикасининг анъанавий қонуниятлари нуктаи назаридан очиб берилдики, бу ҳам асарнинг муҳим илмий қимматини белгилайди.

Алишер Навоий лирикаси масалаларини янгича йўналишда, ўзига хос илмий нуктаи назардан тадқиқ этиш XX аср 90-йилларида А.Абдуғафуров томонидан йўлга қўйилди. Олим Навоий лирик девонларининг яратилиш даврларини аниқ белгилаш, девонларга кирмай қолган шеърларни аниқлаш юзасидан кузатувлар олиб бориш, девонлар дебочаларида намоён бўлган буюк шоирнинг ўзига хос бадиий тасвир услубини очиб бериш, шу нуктаи назарлардан Навоийнинг ўзидан кейинги шоирлар ижодига бўлган таъсирини текшириш каби масалаларни тадқиқ этишни мақсад қилиб қўяди.

«Бадоеъ ул-бидоя», «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг тартиб берилиш саналари жиддий илмий далиллар асосида аниқланиши олимнинг навоийшунослик фани ривожини учун амалга оширган муҳим хизматларидан биридир. Шунингдек, Навоий қаламига мансуб бўлиб, бошқа шоирга нисбат берилган шеърлар, шоир ижодига нисбатан бўлган эътиборсизлик натижасида юзага келган чалкашлик, хатоликларга ҳам олим биринчилардан бўлиб очиқ муносабат билдиради. [III., 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14.]

Навоий назмиётини ўрганишнинг мазкур хронологияси назарий нуктаи назардан амалга оширилган асарлар юзасидан бўлиб, бу соҳадаги матншунослик, яъни шоир лирик меросининг илмий-танқидий

матнени яратиш мақсадида олиб борилган тадқиқотлар ҳам катта аҳамиятга эгадир. Биз тадқиқотимизнинг махсус бобида бу масалаларга имкон қадар муфассал тўхталिश ниятидамиз.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Алишер Навоий ғазаллари матнларининг поэтик такомиллини кузатиш ва шу муносабат билан шоир поэтик услуби асослари ва хусусиятларини ҳар томонлама илмий тадқиқ қилиш диссертациянинг бош мақсадидир. Мазкур мақсадга эришиш учун қуйидаги илмий масалаларни ёритишни вазифа қилиб белгилаб олдик:

1. Навоий девонларининг турли кўлёзма нусхаларидаги ғазаллар матнларини қиёсий ўрганиш ва ушбу матнларнинг бадиий талқин ва мантик нуқтаи назаридан аслиятга яқин нусхаларини аниқлаш.

2. Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» дебчасидаги фикрларига асосланиб, ғазаллар матнларида учраган ўзгаришларни поэтика қонуниятлари, шоир шахсий ҳаёти ва ижодхонаси хусусиятлари, давр адабий муҳити ва ижод аҳли қизиқишлари нуқтаи назаридан ўрганиш, шу муносабат билан шоир бадиий услубининг янги хусусиятларини аниқлаш. Бошқача айтганда, Навоий ғазалиётини Европа илмий-тадқиқот йўналишларидан бири услубида таҳлил қилиш, яъни Навоий лирикасининг герменевтикасини амалга ошириш.

3. Шоир поэтик услуби ривожда билвосита иштирок этган туркона услуб хусусиятларининг шоир лирикасидаги ижодий ривож, туркий ва туркийгўйлик шамойилининг ўзига хос кўринишлари ва ижодий янгилашниши ходисаларини текшириш.

4. Навоий ижтимоий ғазалиётининг девонлардаги мавзу ҳудудлари, мазмун-мундарижавий қиёфасини ўрганиш, бунинг натижасида бадиий образ ифодаси ва бадиий тасвир усулларидаги ўзгаришларни аниқлаш ва илмий таҳлил этиш.

5. Ғазалларнинг девонлар таркибида жойлашуви, қиёсий таҳлил ва матнлардаги ўзгаришларни текшириш асосида Навоий ғазалиётини

кайта илмий даврлаштириш принципларини ишлаб чиқиш.

Илмий-услубий асос. Тадқиқотнинг илмий-услубий асосини шарқ адабиётида ғазал жанрини тадқиқ қилиш борасидаги ўтмиш мутафаккирлари ва назариятчилари ҳамда Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Ҳ. Сулаймонов, В.Абдуллаев, А.Мирзоев, Ҳоди Зариф, И.Султонов, А.Қаюмов, В.Валихўжаев, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Ё.Исҳоқов, А.Рустамов, Р.Орзибеков каби олимларимизнинг тажрибалари ташкил қилади. Шунингдек, шарқ ва араб шеъриятининг барча жанрларини ўрганиш соҳасидаги рус шарқшунос ва филолог олимлари И.Я.Крачковский, Е.Э.Бертельс, А.К.Боровков, Д.С.Лихачев, А.Б.Куделин, Б.В.Томашевский, Л.И.Тимофеев, эроншунос олим М.Н.Османовларнинг қатор илмий асарлари ва изланишлари ҳам диссертация учун илмий-услубий асос вазифасини бажарди. Ишда Европа адабиётшунос ва филолог олимларининг Шарқ шеъриятида шакл ва мазмун масалалари соҳасидаги асарлари, шунингдек, герменевтикага оид тадқиқотларга ҳам мурожаат этилди.

Тадқиқотнинг илмий-назарий янгилиги. Алишер Навоий бадиий маҳорати, поэтик услуби эволюциясини кузатиш соҳасида ўзбек адабиётшунослигида кўпгина илмий изланишлар амалга оширилди. Лекин, мазкур илмий изланишларда Навоий ғазалиётининг турли-туман матнлардаги ҳолати ва унинг қиёсий таҳлили, ғазалларнинг девонларда жойлаштирилиши ва шу муносабат билан шоир ижодида мавзу, шакл ва бадиий образ такомилли кўринишлари, ўрта асрлар ўзбек шеъриятидаги туркона услуб ва унинг Навоий ғазалиётидаги мавқеи масалалари махсус илмий тадқиқ этилмаган. Ана шу нуқтаи назардан ушбу диссертацияда Навоий поэтик услуби тадрижини мазкур масалалар асосида атрофлича ўрганиш ишнинг асосий вазифасини белгилаб беради. Бу вазифадан келиб чиқиб диссертацияда Навоий лирикасида кўзга ташланган матний ўзгаришлар адабий (бадиий санъат) қонуниятлар нуқтаи назаридан қай тарика юз берганлиги, бу ходисанинг шоир ижодиётидаги билвосита ўрни ёки таъсири аниқланиши, ўзбек шеърия-

ти тарихидаги туркона услуб асосларидан бири сифатида намоён бўлган «туркий» шеър хусусиятлари ва унинг Навоий ғазалиётидаги кўринишлари кузатилиши, шунингдек, ушбу йўналишда шоир ғазалиётини қайта илмий даврлаштириш соҳасидаги изланишлар тадқиқотимизнинг илмий янгилигини кўрсатади.

Диссертацияда шоир ғазалиётидаги янги бадиий тасвир принциплари, алоҳида олинган ғазалларнинг яратилиш тарихи ва даврига оид фикрлар, Навоий маърифий-дидактик қарашларининг девондан-девонга кўчган ғазаллардаги бадиий ифодаси хусусиятларини белгилаш соҳасида бажарилган изланишлар ҳам ўз ифодасини топганки, бу ҳам ишнинг қийматини белгилашда маълум аҳамият касб этади.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамиятини Навоий ғазаллари матнлари, ғазалларнинг девондан девонга кўчирилиш хусусиятлари ва уларда мавзу, бадиий шакл ва бадиий образлар тадрижи босқичларининг бирма-бир кўриб чиқилиши билан белгилаш мумкин. Натижада ушбу тадқиқот орқали Навоий поэтик услуби шакллануви ва тараққиётининг умумий ҳолатига назар солиш имконияти вужудга келади.

Шоир ғазалиёти илмий даврлаштирилишига аниқлик киритиш масаласи юзасидан билдирилган мулоҳазалар бу соҳада олиб бориладиган келажак тадқиқотлар учун хизмат қилиши мумкинлиги нуқтаи назардан ҳам тадқиқот алоҳида аҳамият касб этади. Қолаверса, илмий изланишларимиз натижаларини Навоий лирикаси билан қизиқувчилар ва филология факультетлари талабалари учун қўлланма шаклида ҳавола этиш мумкин.

Тадқиқот манбалари. Навоий поэтик услуби ва унинг хусусиятларини текшириш учун биз қуйидаги қўлёзмаларга асосий манбаъ сифатида таяндик:

1. «Бадоеъ ул-бидоя». ЎзФА Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти. Инв.№ 216, Ҳижрий 891 - (1486 йил мел.) Ҳирот шаҳрида

котиб Али бинни Нур томонидан кўчирилган.

2. «Вадоеъ ул-бидоя». Париж Миллий кутубхонасида сақланувчи девон фотонусхаси. Инв.№ 746. 1480 йилда кўчирилган.

3. «Вадоеъ ул-бидоя». Британия музейидаги кўлэзма фотонусхаси. Инв. № 401. 1482 йилда кўчирилган.

4. «Вадоеъ ул-бидоя». Бокуда Озарбайжон Илмлар академиясида сақланаётган кўлэзма фотонусхаси. Инв. № 3010. 1484 йилда кўчирилган.

5. «Вадоеъ ул-бидоя». Акмал Икромов номидаги Самарқанд давлат тарих ва нафис санъат тарихи Музейи-Кўрикхонаси. Инв. № КП - 1587.917 хижрий (1511-12) йилда кўчирилган. Котиби номаълум.

6. «Вадоеъ ул-бидоя». Акмал Икромов номидаги Самарқанд Давлат тарих ва нафис санъат тарихи Музейи-Кўрикхонаси. Инв. № 4549/1. Котибининг исми ва кўчирилиш санаси номаълум.

7. «Наводир ун-ниҳоя». ЎзФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Инв.№11675. 893-хижрий, 1487-мелодий йилда Хиротда Абдулжамил котиб томонидан кўчирилган.

8. «Наводир ун-ниҳоя». ЎзФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Инв. № 1995. Хиротда Султонали Машхадий томонидан кўчирилган.

9. «Хазойин ул-маоний». ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, кўлэзма. Инв. 677.

10. «Хазойин ул-маоний». ЎзФА Ҳамид Сулаймонов номидаги Кўлэзмалар институти. Инв.№ 143.1234-хижрий, 1819-мелодий йилда кўчирилган. Котиби номаълум.

11. «Хазойин ул-маоний». ЎзФА Ҳамид Сулаймонов номидаги Кўлэзмалар институти. Инв. № 2825. 1273-хижрий, 1856/1857-мелодий йилда кўчирилган. Котиби кўрсатилмаган.

12. «Чор девон».²³⁾ Алишер Навоий номидаги СамДУ Фундаментал кутубхонаси. Инв. № 387407. 1234-хижрий, 1820-мелодий йилда

кўчирилган. Котибининг номи ёзилмаган.

Тадқиқотимиз доирасига Навоий асарларининг қуйидаги нашрлари ҳам жалб этилди:

1. «Хазойин ул-маоний». Тўрттомлик. ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1959-1960.

2. «Бадоеъ ул-бидоя». МАТ., 1 т. ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1987.

3. «Наводир ун -нихоя». МАТ., II т. ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1987.

4. «Хазойин ул-маоний». МАТ., III-IV-V-VI томлар. ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1989-91.

Ишнинг жорийланиши. Диссертациянинг мавзуси Ўзбекистон Республикаси ФА Алишер Навоий номидани Тил ва адабиёт институти илмий кенгашида тасдиқланган. Илмий иш юзасидан республика матбуотида 15 мақола эълон қилинган. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси, Тожикистон ва Туркменистон республикалари илмий журналларида ҳам мақолалар эълон қилинган.

Диссертациянинг таркибий қисмлари. «Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий такомилли» мавзуидаги докторлик иши кириш, икки бўлим, хулоса, иловалар ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг биринчи бўлими тўрт боб, иккинчи бўлими эса уч боб ҳажмида амалга оширилган.

1- БЎЛИМ. ПОЭТИК МАТН ТАКОМИЛИ ВА ТАСВИР МАҲОРАТИ

1-БОБ. ПОЭТИК МАТН ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ ВА БАДИИЙ ТАЛҚИНИНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ ХУСУСИДА

Шеърӣй матнларнинг бадиий талқинини ўрганишга доир адабиётларда таъкидланишича, ҳар қандай бадиий асар матн жиҳатидан махсус ички қурилмага эга бўлсагина, ўзининг ижтимоий вазифасини бажара олади. Бу нарсани уч йўналишда текшириш мумкин: муайян тарихий реаллик билан боғлиқлик нуқтаи назаридан, бошқа бадиий матнларга муносабат юзасидан ва бадиий яхлит, бадиий бутун асарнинг ички тузилишини таҳлил этиш йўли билан. Муҳими шундаки, илмий тадқиқотнинг айнан учинчи йўналиши бадиий асар гўзаллигини ҳис этишга, матннинг эстетик таъсири сабабларини аниқлашга имкон яратади. [III., 50; 51; 57; 63.].

Маълум бўлганидек, Алишер Навоий ғазалларининг автор қўлёзмаси нусхалари бизгача етиб келмаган. Бинобарин, бугунги кунда биз шоир ғазалларининг энг сўнгги илмий-танқидий матнига ҳам эга эмасмиз. Шу кунга қадар тўпламларда ва алоҳида китоб ҳолида нашр этилган ғазаллар нусхалари эса анчагина камчилик за нуқсонлардан холи эмас. Шундай экан, адабиётшунослигимизда Алишер Навоий ғазаллари матнларини чуқур текшириш ва такомиллаштириш масаласи кўндаланг бўлиб тураверади. Ҳозирги кунда шоир 2640 ғазалининг (шоир девонларига киритилмаган 40 янги ғазал ф.ф.д. Ф.Сулаймонова томонидан аниқланган) ҳар бири бир нечтадан матн нусхаларига эга. Манتيқ нуқтаи назаридан қараганда, шоирнинг 20 томлик МАТига ғазалларнинг энг мукамал, хатосиз матнлари киритилиши лозим эди. Аммо, ушбу тўпламлардаги ғазалларда баъзан аввалги тўпламлар матнларидаги хатоликлар тузатилгани ҳолда, баъзан матн юзасидан янги хатолар, нуқсонларга йўл қўйилган. Бу ҳодиса бевосита шоир ғазаллари матнларининг тақдир хусусида безовталик ҳиссини

ўйғотади.

Навоий ғазаллари матний мукамаллиги масаласи бугунги кунда нималарга боғлиқ бўлиб қолмоқда ва уни таъминлаш учун нималар қилмоқ керак. Ушбу саволларга жавоб топиш учун назаримизда, биринчи навбатда, шоир ғазалларининг бугунги кундаги ҳолати, яъни уларнинг матний ранг-барангликлари, девонлардаги жойлашуви, ҳар бир алоҳида олинган ғазалнинг яратилиш тарихига оид тарихий маълумотларни, шунингдек, транслитерация (кирилл алифбосига кўчириш) натижасида юз берган ҳолатларни чуқур ўрганиш, таҳлил этиш лозимдир. Шу нуктаи назардан мазкур тадқиқотда Алишер Навоий шеърининг матнларининг поэтик талқинини (интерпретациясини) матний турлитуманликларни қиёслаш асосида беришга журъат этилди.

Ишнинг биринчи бўлимида поэтик матн тақомили бадиий санъат қонунияти талаблари нуктаи назаридан таҳлил этилади. Шунингдек, бу масалада баъзи ҳолатларда буюк ижодкорнинг ўз иштироки ҳам бўлганлиги тахмин этилади ва шу нуктаи назардан мулоҳазалар қилинади. Албатта, шоирнинг иштироки масаласидаги бизнинг тахминларимиз бир илмий гипотеза сифатидагина қолаверади, биз уларни тарихий факт ёки аниқ бир ҳодиса сифатида талқин этиш фикридан йироқмиз. Аммо, фанда шу нарса ҳам маълумки, ҳар қандай чуқур асосланган назариянинг энг аввалги нуктаси ёки боши гипотезадан иборатдир.

Ишнинг иккинчи бўлими поэтик матн тақомили масаласи ва шоирнинг бадиий тасвир маҳорати хусусиятларини ўрганиш натижасида шеърининг услуб тадрижи соҳасида юзага келган мулоҳазалар баёнига бағишланади. Мазкур тадқиқотда биз Навоий поэтик услуби тадрижини матнларнинг қиёсий таҳлили ва бадиий талқин воситасидагина очиб беришга ҳаракат қилдик, ушбу мавзунинг кенг, ҳар томонлама, яхлит монографияси масаласи эса тадқиқотимиз доирасига кирмайди.

Шундай қилиб, фаннинг асосий вазифаси ҳар қандай масалани ав-

вало аниқ ва тўғри қўйилган иборат экан, тадқиқотда қўйилган мақсадга эришиш учун биз қандай услубий принципларга асосланамиз ва ўрганилажак мавзунинг асосий устунини нималар ташкил этади?

Тадқиқотнинг асосий манбаъси алоҳида асар сифатида тугалланган, ўзининг ички мустақил бутунлиги, яхлитлигига эга бўлган поэтик матндир. Бу мустақил асарни ғоявий-бадiiй мукаммаллик нуқтаи назаридан қандай ўрганиш керак? Бадiiй санъат қонунияти нуқтаи назаридан уни таҳлил ёки талқин этиш усуллари борми? Ушбу матн қандай шакл ва мазмунга эга ва нега у айнан шу кўриниш, шу ғоявий мазмун билан яратилган? Ана шу қўйилган саволлардан келиб чиқиб, тадқиқотимизда асосий эътибор матннинг эстетик маъқеъини таъминлашга хизмат қилувчи унинг хусусий бадiiй жиҳатлари, аҳамиятини ўрганишга қаратилади. Бу нарса ишимизнинг асосий йўналишини белгилайди.

Ўзбек адабиётшунослиги ҳозирги даврда жаҳон адабиётшунослиги мезонлари, услубий йўналишларидан хабардор ҳолда ривожланар экан, бу ҳодисанинг Алишер Навоий поэтикаси соҳасига ҳам тадбиқ этилиши фойдадан холи бўлмас, деб ўйлаймиз. Жумладан, поэтик матн талқини масаласи Европа адабиётшунослигида аллақачон ўз тарихига эга бўлган соҳалардан биридир.

XIX асрда Европада тушунтириш, талқин санъатига асосланган "герменевтика" деб аталмиш фан соҳаси ривожланган бўлиб, у қадимий адабий ёдгорликларни тушуниб, маъносига етиб талқин этишнинг махсус методи - услуби сифатида намоён бўлган.¹⁰ Уша давр мутахассисларининг таъкидлашларича, бу йўналиш бадiiй асар мазмунини тўғри талқин этишни ўргатувчи амалий санъат тури сифатида ҳам тан олинган экан. Бизнинг давримизда адабий асарни тушунишнинг бу услуби филологик танқидчилик фани соҳасига кириб, унинг моҳиятини адабий асарнинг чин, асл матнини тиклашга ва унинг адабиёт тарихидаги аҳамиятини аниқлашга қаратилган тадқиқот усуллари йирин-

диси ташкил этади. Герменевтиканинг асосини ташкил этувчи назарий принциплар сифатида, биринчидан, умумий, контекстуал талқин принципини; иккинчидан, шу соҳа доирасига кирувчи талқин усуллари; учинчидан, муаллиф мақсади ва мулоҳазаларини ҳисобга олган ҳолда матннинг тарихий ва ижтимоий шароитдаги ҳаёти, унда содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар ва унинг кўпчилик нусхалари таҳлилини қайд этиш мумкин. Немис олими Фр.Штейермахернинг бу соҳадаги фикрларига кўра: "Искусство герменевтики состоит в следующем: необходимо исследователю и переводчику текста, чтобы постигнуть индивидуальность говорящего через сказанное им, чтобы через множество частных выразительных средств: особенностей стиля, речи, построения фразы и построения всего произведения в целом - постигнуть целое выражения, стилистическое единство произведения, а тем самым понять духовную индивидуальность его автора". [III., 50., с.44.]

Бошқа бир олим, Фр. Бласснинг фикрича, матнни талқин этиш жараёни икки этапда содир бўлади: биринчисида матн муаллифини тўла тушуниш лозим бўлса, иккинчиси, муаллиф ижодига баҳо бериш, шарҳлашдан иборатдир. Бунинг учун интерпретатор, ёки талқинчи, матн тилини унинг муаллифи даражасида билиш, улкан сўз захирасидан матн муаллифи руҳи муқобилида ва матн мазмунидан келиб чиқиб, ҳар сафар муаллиф кайфияти ва психологик ҳолатига мос сўз ва ибораларни танлай олиш қобилиятига эга бўлиши лозим. [III., 21., с.31]

Америкалик лингвист олим Ч.Филлмор эса матн талқини соҳасига "фон тушунчаси"ни, яъни асосий мавзу орқасидаги кўриниш, шу мавзуни акс эттирган орқа план тушунчасини киритади. Бу тушунчага кўра, контекстлар "сўзли" ва "сўзсиз" бўлиши мумкин. Яъни, биринчи ҳолатда матннинг тил воситасидаги шаклий кўриниши тушунилса, иккинчи ҳолатда сўз бораётган мавзуга доир мулоҳаза қилиш мумкин

бўлган имкониятлар, тарихий факт ва ҳодисалар, талқин жараёнида лозим бўладиган билимлар назарда тутилади. "Сўзли" матн талқинида сўз ва ибораларнинг мазкур матн учун кераксиз бўлган турли маънолари эътибордан соқит қилинса, "сўзсиз" матн талқини асарнинг тузилиш унсурлари ва умумий ҳолатига доир ўқувчи мулоҳазасини чалғитувчи фикрларнинг олдини олиш учун хизмат қилади. [III., 102., с. 79] Шундай қилиб, юқорида биз тўхталиб ўтган ва бошқа қатор муаллифлар асарларида [III., 50., 51., 54., 55., 56., 113., 114] қайд этилганидек, матннинг мантикий-семантик моҳияти талқини қуйидаги беш ҳолатни назарда тутиши мумкин: 1) грамматик жиҳатдан туғри тузилган бирикмаларни нотўғриларидан фарқлай билиш; 2) муаллиф мантикий фикрлари маъзани "чақа билиш"; 3) гапнинг тузилиш нуқтаи назаридан асосий маъно-мазмун англатувчи бўлаклари аҳамиятини тушуниш; 4) ушбу унсурларнинг муайян матнда қўлланилиш ҳолларини назарда тутиш; 5) муайян матннинг юзага келишида бевосита ёки билвосита аҳамиятга эга бўлган параграммик имкониятларни ҳам ҳисобга олиш. Параграммик имкониятлар ёки параграммик билим деганда матн талқини учун шубҳасиз зарур унсурлар, яъни асарнинг дунёга келишига тўртки бўлган сабаблар, матн муаллифи шахсияти ва биографиясига оид маълумотлар, тарихий шароит, баъзан, ҳатто, талаффуз тарзи, оҳанги ва баён услуби ҳам тушунилади.

Хуллас, ҳарб адабиётшунослиги услуби фандаги ҳар қандай ҳодисага деталли (унсурма унсур, узвма узв, бўлакма бўлак) ёндашув хусусияти билан ажралиб туради. Бадиий талқин ёки шарҳ усули қадимдан шарҳ адабиётшунослигида ҳам мавжуд бўлиб, бу усул талқинда юқорида қайд этилган барча имкониятларни назарда тутган ҳолда, умумийроқ фикр билдириш, умумийроқ хулосалар баён этиш ҳолатлари билан фарқланади.

Маълумки, адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларнинг муҳим асосларидан бири - бадиий асарлар юзасидаги илмий шарҳ-

лардир. Навоий ўзининг барча адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий асарларида шарҳларга кенг ўрин беради. Шоирнинг «Мажолис ун-нафоис» асари бунинг ёрқин тимсолидир. Жумладан, шоир тазкиранинг 8-мажлисида Ҳусайний девонидаги ғазаллар мисолида шарҳнинг мўъжаз намунасини кўрсатиб берди. Навоий Ҳусайний девонига баҳо берар экан, унинг бошқа шоирлар ижодида ва девонларида учрамайдиган жиҳатларига эътибор беради. Навоийнинг бу соҳадаги илмий услуби ҳали очилмаган жуда кўп фазилатларга эга бўлиб, махсус тадқиқотларни кутмоқда.

Навоийдан аввал ўтган шарҳ филологлари асарларида, шоир замондошлари ва ундан кейинги давр адабиётшунослигида ҳам шарҳлар катта мавқеъ эгаллайди. Зеро, шарҳлар адабиётшунослик назарияси ва унинг тараққиёти учун ҳар доим илмий манбаъ, аниқ негиз бўлиб хизмат қилган. Шу нуқтаи назардан давримиз навоийшунослигида шоир асарлари юзасидан амалга оширилган илмий-аналитик шарҳлар текстология фанининг махсус тармоғини шакллантирди, десак хато қилмаймиз. Бу йўналишда 60-йиллардан кейин яратилган асарлар Навоий меросини беуқсон, мукаммал тушуниш, ундан чин маънода бадиий завқ олиш учун катта имконият бўлиб хизмат қилади. Бу соҳанинг изчил ривожини акад. А.П.Қажумов илмий фаолияти билан боғлиқдир.

Олим Навоийнинг «Ҳамса»си дostonлари юзасидан яратган «Ҳайрат ул-аброр» талқини», «Фарҳод ва Ширин» сирлари», «Ишқ водийси чечаклари» номли асарларида дostonларнинг ғоявий - бадиий йўналиши ва эстетик фазилатларини очиқ беришда адабий таҳлил - шарҳ усулидан унумли фойдаланади.

Мазкур илмий фаолиятнинг изчил ривожини натижасида кейинги йилларда адабиётшуносларимиз Навоий лирикасининг бадиийлиги сирларини тадқиқ этишда жиддий ютуқларни қўлга киритмоқдалар¹⁵⁾. Бу эса келгусида Навоий асарларининг шарҳли нашрларини амалга ошириш учун илмий замин бўлиб хизмат қилади.

Бугунги даврнинг учкур ривожланиб бораётган тафаккури барча фан соҳаларидан ўзининг миллий, тарихий-анъанавий, худудий чегараларини ёриб чиқиб, умумжаҳон фани тараққиёти услубларида ривожланишни тақозо этмоқда. Бу ҳодисадан, албатта, навоийшунослик фани ҳам истисно бўла олмайди. Изланишларимизнинг замонавий, умумтараққиёт учун фойдали бўлишини бевосита уларнинг жаҳон адабиётшунос ва филолог олимлари ижодларидан хабардор ҳолда яратилганлиги билан, жаҳон адабиётшунослигига ўзига хос янгилик бўлиб кириши лозимлиги билан белгилаш мумкин. Шу нуқтаи назардан биз ўз тадқиқотимиз мавзуйига юқорида билдирилган мулоҳазалардан келиб чиқиб ёндашишни ҳам ният қилдик. Аммо, биз сўз критган герменевтика соҳасининг барча муаллифлари фикр ва тавсияларига, услубий йўналишларига тўлиқ қўшилиш фикрида ҳам эмасмиз. Чунки, фарб тафаккури ва дунёқарашининг шарқ илмий тафаккури ва дунёқарашидан катта фарқ қилиши ҳодисаси илмнинг кўп соҳаларида ва ижтимоий ҳаётда ҳам маълум бўлган ҳолдир. Фикримизни изоҳлаш учун бир мисол келтиришни жоиз деб ўйлаймиз.

Герменевтикани филологик йўналишда тадқиқ этган Фр.Шлейермахер матн таҳлилида муаллиф ва тадқиқотчи имкониятлари ҳақида фикр юритар экан, тадқиқотчи имкониятларини қуйидагича санаб ўтади: тадқиқотчи матнни ҳам тил нуқтаи назаридан бир ҳодиса сифатида, ҳам инсон ижоди маҳсули сифатида, тилнинг тарихий ўзгаришларини ҳисобга олган ҳолда, муаллиф ижтимоий-маиший ҳаёти ҳодисаларини, шахсий тақдири хусусиятларини чуқур билган ҳолда тадқиқ этишга киришади. Матн муаллифи эса баъзан ўз даври анъаналарига бевосита, танқидий назар билан қарамай риоя қилавериши; баъзи воқеа ва ҳодисалар унинг шахсий тафаккурига мулоҳаза қилинмай, қандай тарзда содир бўлган бўлса, шундайлигича ўрнашиб қолавериши мумкин. Шу нуқтаи назардан, Шлейермахер фикрига кўра, матн талқинчиси муаллифга нисбатан матнни чуқурроқ ҳис этади, тушунади ва тушунти-

риб бера олади. Яъни, унинг фикрларини айнан келтирсак: "Интерпретатор, изучая эпоху автора, свойственный ей язык, стилистические особенности истолковываемых текстов, может знать больше автора и, в частности, может освоить то, что осталось неосознанным для автора текста. Своеобразное отношение между бессознательным моментом в творчестве автора и переводом его в план сознания интерпретатора может привести к тому, что интерпретатор будет понимать автора значительно глубже, чем автор понимал себя и свое произведение". [III., 50., с.48]. Худди шу фикрларни маъқуллаб бошқа бир муаллиф - немис олими В. Дильтей қуйидаги фикрларни ёзади: "Последняя цель герменевтического опыта состоит в том, чтобы понять автора лучше, чем он сам понимал себя. Положение, которое является необходимым следствием учения о бессознательном творчестве". [III., 38., с. 64]

Бу фикрлар, кузатувларимиздан маълум бўлишича, шу соҳани ўрганган фарб ёки рус олимларининг бирортасида эътироз туғдирмайди. Биз эса мазкур нуқтаи назарга нисбатан ўз мулоҳазаларимизни баён этишни лозим кўрдик, бизнинг эътирозимиз қуйидагилардан иборат.

Бадиий таҳлил ва талқин ўрта асрларда шарқ ижодкор доираларида жуда кенг ривожланган. Шарқнинг машхур ижодкорлари асарлари, айниқса, назмиёт намуналари шоҳ саройи мажлисларида, шоирлар, шеършунослар давраларида ҳам таҳлил, ҳам талқин этилган. Ижодий талқиннинг мўъжаз намунасини Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис" тазкирасининг 8-мажлиси мисолида жуда гўзал бир тарзда намойиш этади. Албатта, Навоий Хусайний девони фазилатларини, шеърларини муаллифнинг ўзидан кўра устунроқ тушунтириб, кўрсатиб бера олади. Бу жиҳатдан фарб адабиётшунослари фикрларига ҳеч қаршилиқ йўқ. Аммо, ҳатто беқиёс адабий-танқидий заковат эгаси бўлган Алишер Навоий ҳам асар матни яратилиши жараёнида муаллиф тафаккурида юз

берган ҳолатлар, унинг ички хиссий кечинмалари, рухий кўтаринкилиги ёки аксинча, рухий азоблари, индивид ёки шахснинг психологик тарзини, аҳволини унинг ўзидан кўра яхшироқ ҳис қилиши, бошидан кечириши мумкин эмас. Бадий асар эса аввало бир лаҳзалик илҳом маҳсулидир. Бу мантиққа ҳам тўғри келмайди. Ғарб адабиётшунослари талқин этувчининг матни муаллифдан кўра тузукроқ тушунтириб бериши ҳақида гапирганларида психоанализ (рухий таҳлил)ни ҳам назарда тутишади. Фикримизча, герменевтиканинг бошқа барча йўналишларида улар ҳақ бўлсалар-да, худди шу масалада уларнинг концепциялари ўзини оқламайди. Албатта, шарқдаги қадим бир хикматга кўра, бировнинг орқасидан кетаётган одам қандай қилиб "мен ундан олдинда боряпман", дея даъво қила олади. Бундан ташқари, фанда бадий асар индивидуаллиги деган тушунча бор. Бу асарнинг бетакрор, бир нусхадаги санъат намунаси эканлигини англатади. Асарнинг ўнлаб, юзлаб классик талқинлари унинг ўзи ўқувчига бера оладиган бир лаҳзалик завқ, рухий қониқишни ифодалаб ҳам, тушунтириб ҳам бера олмайди. Машҳур итальян рассоми Леонардо да Винчининг "Моно Лиза" ("Жаконда") асарининг минглаб талқинлари мавжуд бўлиши мумкин. Бироқ, қайси санъатшунос мазкур асарни рассомнинг ўзидан кўра кўпроқ тушунаман, деб даъво қила олади. Бунга унинг маънавий ҳуқуқи борми? Шеър, разал хусусида ҳам худди шундай фикрларни айтиш мумкин. Мавлоно Лутфий ёки ҳазрати Машраб шеърияти сирлари, илоҳий илҳом, жозоба сирлари, яна жуда кўп тушунтириш қийин бўлган бадий комиллик сирлари фақат муаллифларнинг ўзларигагина маълум эканлиги беистисно ҳақиқатдир. Демак, асарни ўқувчига тақдим этишда, у орқали ўзининг бадий тафаккури ва истеъдодини намоён этишда муаллиф имкониятлари кенгроқ, албатта у талқин этувчидан олдинги ўринда туради. Бунда муаллифнинг истеъдоди ва қобилияти масаласи ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бу масаланинг бир томони.

Иккинчи жиҳати шундан иборатки, истеъдод такрорланмасдир. Бу рад этиб бўлмайдиган ҳақиқат. Матн талқинчисининг уни ўқувчига муаллифдан кўра яхшироқ етказиб бера олиши ҳақидаги фикр эса ушбу ҳақиқатнинг раддига хизмат қилади. Чунки, талқинчи аксари тахминлар, мушоҳадалар билан иш кўради. Масалан, ҳазрат Навоий асарлари бадиий талқинини мукамал қилиб бериш учун ул зоти олий истеъдодлари даражасидаги истеъдод лозим. Шундай истеъдод бўлган тақдирда ҳам у шоир асарини айнан такрорлаб талқин этиб бермайди. Ўз қалби, тушунчаси призмасидан ўтказди. Талқинчи буюк истеъдоднинг буюклигини таъкидлаб кўрсатиши мумкин, аммо истеъдоднинг ўзидан кўра кўпроқ асарни тушуна, хис эта олмайди. Бу табиат қонунларига зид ҳодиса. Ҳатто, муаллифнинг ўзи ҳам муайян даврда яратган асарини кейинчалик ўша асар яратилган даврдаги бадиий завқ, илҳом билан талқин этиб бера олмаслиги мумкин. Шу нуқтаи назардан бизнинг назаримизда матн талқинчиси шубҳасиз бадиий асарни ўқувчига етказиш ва тушунтиришда муаллифдан кейинги ўринда туради.

Шу каби мулоҳазалар ғарб адабий танқидчилигида мавжуд бўлган услубий йўналиш ва кўрсатмаларни назарда тутган ҳолда, тадқиқотимизни ўз миллий-тарихий ва замонавий адабий анъаналаримиз, таҳлил ва талқин усулларимиз йўналишида олиб боришни тақозо этади.

Алишер Навоий адабий-танқидий заковатининг бадиий талқинга асосланган кўринишлари, юқорида таъкидлаганимиздек, унинг йигитлик даврида Машҳад ва Самарқандда таҳсил олиб юрган йилларида намоеён бўлади. «Самарқанддаги адабий суҳбатларда Алишернинг эътиборини ўзларига айниқса кўпроқ қаратган Мирзобек, Мирзо Хожа Суғдий, Ҳаримий Қаландар, Риезий Самарқандий, Саид Қутб Самарқандий, Юсуф Сафойи, Шайхим Сухайлий каби шоирлар бор эди. Алишер мана шу шоирлар иштироки билан Фазлуллоҳ Абулайсий, Алоийи Шоший, Муҳаммад Олим Самарқандий, Хожа Хисрав мударрислик қилиб

турган мадрасада адабиётнинг турли назарий масалалари, шеър санъати, аруз баҳрлари устида ва мактабдошларининг баъзи бир шеърлари муҳокама қилинган суҳбатларда, мунозараларда актив қатнашар эди». [III., 101., 96-б.]

Шу даврдаёқ Навоийнинг поэтика соҳасидаги чуқур назарий билимлари ва бадиий маҳорати уни ўз доирасидаги ижодкорлар даврасидан кўтарилиб, анча машҳур шоир ва амалдорлар даврасида ҳам эътиборга сазовор бўлишига сабаб бўлади. Хондамир ўша даврнинг анчайин машҳур зулисонайн шоири Шайхим Суҳайлийнинг бир қасидасини кўриб беришни Навоийдан илтимос қилганлигини хикоя қилиб ёзади: «бир вақтда Самарқанд шаҳри гўзал сифатли Амирнинг нурли юзларидан жаннат каби эди. Амир Низомиддин Суҳайлий Мирзо Султон Аҳмадни мадх этиб, тизма йўсинида бир қасида тузиб, олий ҳазратнинг назарига етказди ва уни тузатиб беришни сўради. Бу зот қасиданинг байтларини мутолаа қилиб айтдилар: Мадх этилмишининг исмига зийнатланган байтлардан сўнгги байтдан кейин бир байт орттириш керакки, сўз бир-бири билан боғлансин». [II., 16, 48-б.]

Бу фикрларни биз шу мақсадда келтирдикки, буюк мутафаккир ҳар қандай поэтик матнга баҳо беришда энг аввало унинг бадиий асар сифатида тузилиш жиҳатидан яхлитлиги, бутунлигига, ғоявий-семантик, мантикий аҳамиятига, фикрлар изчиллиги, хулосалар асосланганлигига ва айниқса, синтактик бирикмалар, гап тузилиши усуллари, бадиий тасвир усулларига катта эътибор берган. Худди шу нуқтаи назардан ва шундай таҳлил услубида биз шоирнинг ўз девонлари ҳолати, ғазаллари матнларига назар ташлайдиган бўлсак, буюк ижодкор тасвир маҳорати, таҳлил ва талқин усуллари ва шу билан боғлиқ поэтик услуби қирраларига доир кўпгина маълумотларга эга бўламиз.

Алишер Навоий девонларининг бугунги кундаги ҳолати (қўлёзмалар ва нашрлар нуқтаи назаридан) адабиётшунослигимизда изчил ўрганилмаган масалалардан биридир. Шоирнинг туркий тилда тартиб

берган девонлар таркиби, тузилиши, мазмун-мундарижаси, ғазаллар матнлари, ғазаллар девондан девонга кўчирилганда юз берган ўзгаришлар, шу муносабат билан поэтик матнлар таҳлили ва бошқалар фанимизда кейинга қолдириб бўлмайдиган вазифалар қаторига киради.

Бу соҳадаги изланишларимиздан шу нарса маълум бўлдики, турли девонлар таркибига кирган ғазаллар матнларида катта фарқлар бор экан. Навоий девонларининг қўлёзма, тошбосма ва нашр этилган нусхаларида битта ғазал матни турли ўзгаришлар билан уч-тўрт кўринишда учрайди. Бу ҳолат бевосита ушбу матнларнинг энг охириги, мукаммал матнини топиш эҳтиёжини тундиради. Аммо, Навоий ғазалларининг муаллиф нусхалари бизгача етиб келмаганлиги сабабли, биз ҳозирча бу эҳтиёжни қондириш имкониятидан маҳруммиз. Шунга қарамай, девонларнинг изчил таҳлили, ғазаллар матнлари талқини ва қиёсий ўрганилиши анча самарали бўлиши мумкинлиги назарда тутилди. Матнларда кўзга ташланган ўзгаришлар уч хил сабаб билан содир бўлган бўлиши мумкин: муаллиф редакцияси натижасида; қотибларнинг эътиборсизлиги ёки турли саводхонлик даражаси туфайли ва транслитерация оқибатида. Юқорида таъкидлаганимиздек, муаллиф редакцияси ёки тузатишлари хусусида фикр билдира олмаймиз; тасарруфимизда аслият бўлмаганлиги сабабли бу ҳақда мулоҳаза юритишга маънавий ҳуқуқимиз йўқ. Вазиятдан келиб чиқиб мавжуд поэтик матнларнинг талқинини амалга оширишни ва шунинг асосида матннинг аслиятга яқин нусхасини аниқлаш, фикр ва хулосаларимизни далиллашни лозим кўрдик. Талқинда герменевтика принципларини ҳам назарда тутдик.

Аммо, Навоий девонларини қиёсий жиҳатдан текшириш ва уларга ёзилган икки дебочани чуқур ўрганиш "Алишер Навоий ижодида таҳрир тенденцияси ҳам бўлган", деган фикрга келишимизга сабаб бўлди. Шу боис матн талқинига киришишдан олдин "ушбу матн вариантларининг юзага келишида баъзан муаллиф иштироқи бўлган бўлиши мумкин", деган мулоҳазани ҳам рад этмадик. Шу хусусда батафсилроқ фикр юри-

тайлик.

Алишер Навоий адабий-танқидий қарашлари ХХ аср ўзбек адабиёт-шунослигида анча мукамал ўрганилган бўлиб,¹⁶⁾ бу мавзунинг махсус ва муфассал таҳлили Абдурахмон Саъдий, А. Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, С.Ғаниева ва Ҳ.Қудратуллаевлар тадқиқотларида амалга оширилди. Бироқ, Навоий ижодининг бу соҳадаги барча кўринишлари ва хусусиятлари илмий нуқтаи назардан текширилган ушбу асарларда ҳам Навоий адабий-танқидий фаолиятининг муҳим кўринишларидан бири бўлмиш ижодий таҳрир масаласига махсус муносабат билдирилмайди.

Ижодий таҳрир масаласи ўзбек адабиётшунослигида 60-йилларнинг бошларида Навоий лирикасини адабий тур ва жанрлар нуқтаи назаридан ўрганиш доирасида [II., 108.], унинг илк лирикаси эволюциясига доир тадқиқотлар [II., 43, 44] таркибида кўрина бошлади. Бунга қадар бу масалага Навоий даврида турли адабий жанр ва услубда бизгача етиб келган бирор манбаъда ёхуд адабиётшуносликда яратилган илмий тадқиқотда шоир поэтик услуби масалалари билан боғлиқ махсус илмий-текшириш объекти сифатида қаралгани йўқ. Ваҳоланки, Навоий биографияси, адабий-танқидий қарашлари, уни қуршаган адабий муҳит ҳақида маълумот берувчи қимматли манбаъларда шоирнинг йигитлик давридаёқ (Машҳад ва Самарқандда таҳсил билан банд бўлган йилларида) ўз мактабдош дўстлари ва шу давр анчайин машҳур шоирларининг бадиий яратмаларини таҳрир этиб, уларга муҳим тузатишлар киритганлиги воқеалари ҳикоя қилинади. Навоийнинг буюк мутафаккир олим сифатида етук даврида яратилган "Мажолис ун-нафоис" тазкираси, "Мезон ул-авзон" ва "Муншаст" каби асарларида хабар берилишича, шоир айниқса поэтик матнга нисбатан ниҳоятда қаттиққўл бўлган. Навоий учун ҳар қандай ижодий яратмани бадиий-эстетик нуқтаи назардан таҳлил қилиш, унинг адабий канонлар ва эстетик дид юзасидан бенуқсон бўлишини талаб қилиш жуда

муҳим эди.

Алишер Навоий ижодида таҳрир тенденцияси бўлганлиги ҳақида адабиётшунослигимизда баъзан бевосита, баъзан билвосита фикрлар билдирилган. Жумладан, Навоий лирик ижодида амалга оширилган ижодий таҳрирларга адабиётшунос олимлар проф. Е.Э.Вертельс, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов, С.Ғаниева, А.Абдуғафуровлар ўз асарларида муносабат билдирганлар. А.Ҳайитметов Навоийнинг машҳур маснавийси - Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърый мактубига бағишланган мақоласида бу лирик асарнинг таҳрир этилиши сабаблари ҳақида фикр юритади. [III., 121., 273-291-б.]

Муаллифнинг фикрича, Навоийнинг 25 ёшларида ёзилган бу асар унинг икки аввалги девонига киритилмай, кейинчалик таҳрир этилиб «Ғаройиб ус-сиғар» девонига жойлаштирилишига даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеа, ҳодисалари сабаб бўлган. Яъни: «...бу асарда темурий подшоларидан Абусаид даври қаттиқ қораланган бўлиб, Абу Саид давридаги ҳақсизлик ва адолатсизликларнинг илдишлари кейинги ҳукмрон темурийлар даврида ҳам қавлаб ташланмаган эди. Навоий бу асарни илгариги девонларига киритганда, халқнинг кейинги темурийлардан ҳам норозилигини кучайтиришга, Султон Ҳусайн Бойқаро давлатини мустаҳкамлашга эмас, балки сусайтиришга бевосита хизмат қилган бўларди. Навоий эса буни истамас эди. Шунинг учун ҳам Навоийнинг отахон устози Саййид Ҳасан Ардашернинг шахсий адресига ёзилган, шартли равишда нома жанрига тааллуқли бўлган, аслида эса шахсий хат доирасидан анча четга чиқиб, ўз даврига айбнома даражасига кўтарилган бу тарихий ҳужжат, адабий хат «Ҳазойин ул-маоний» девони тузилганига қадар сир тутилган, шоир замондошларига кенг маълум бўлмаган. Аммо Навоий бу муҳим адабий-сиёсий асарга ўзининг сўнги мукамал «Ҳазойин ул-маоний» девонидан ўрин бермасликнинг иложини топа олмаган. Лекин, шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, асар Навоий лирик асарларининг сўнги редакциясига асли

ҳолича эмас, баъзи ўзгариш ва тuzатишлар билан китоптигани эҳтимолдан узоқ эмас». [III., 121., 273-б.]

А.Ҳайитметов «Навоий даҳоси» китобига кирган «Навоий ижодида таҳрир масаласи» номли мақоласида бу масаллага яна қайтиб, асарнинг вақт ўтиши билан шоир томонидан маълум даражада таҳрир қилинганлиги воқеасига бир равшанлик киритади. Муаллиф унинг проф. Ҳамид Арасли томонидан «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида¹⁰⁾ эълон қилинган Ҳусайн Бойқаронинг «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро»даги варианты билан «Ғаройиб ус-сирар»нинг барча қўлёзма нусхалардаги вариантларини солиштиради. Бу текширувдан маснавийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро рисоласи вариантыдаги сўнгги тўрт байти «Ҳазойин ул-маоний» вариантларида йўқ эканлиги маълум бўлади. Бундан ташқари, баъзи сўз ва ибораларнинг ўзгартирилиш ҳодисасига ҳам муаллиф диққатини жалб этади. Асарнинг Султон Ҳусайн вариантыдаги охириги тўрт байти ўз мазмуни ва услуби жиҳатидан Навоий қаламига мансуб эканлигига шубҳа қилмаган олим, бу байтларнинг «Ҳазойин» вариантыда тушириб қолдирилганлиги сабабини асар фоявий-семантик тузулиши нуқтаи назаридан келиб чиқиб, қўйидагича изоҳлайди: «...биринчидан, «Ҳазойин ул-маоний» тузилаётганда бу даъвони қилишга (яъни, шоир «Шахнома»дек дostonни ўттиз йилда эмас, икки-уч йилда ёзиши қўлидан келиши тақидида гапирди - С.Д.) ўрин йўқ эди. Бу вақтда Навоий ўз «Ҳамса»сини яратиб бўлган эди. Чиндан ҳам улур асарни у икки йилда ёзиб тугаллаган эди. Навоийнинг назм соҳасидаги бу қаҳрамонлиги билан Султон Ҳусайн ҳам ўз рисоласида чин қалбидан фахрланади. Иккинчидан эса, фахрия характеридаги бу хил гаплар Навоийнинг «Ҳамса»га кирган дostonларининг бир қанча ўринларида, хусусан «Садди Искандарий»нинг тугалланиш қисмида ай-тилган. Ўша гапларни бу ўринда яна такрорлашни Навоий ўзига эп қўрмаган бўлса керак». [III., 123., 155-б.]

А. Абдурафуров «Машҳур маснавийнинг тўрт номмаълум байти»

мақоласида ушбу маснавийнинг «Ҳазойин ул-маоний»га киритилмаган тўрт байтини Ҳусайн Бойқаро 1485 йилда ёзилган¹⁸⁾ рисоласига киритиши тафсилотларини қўйидагича шарҳлайди: «...бирок, Ҳусайн Бойқаронинг ўз рисоласида худди шу байтларни келтиришига жиддий зарурат бўлган. Бугина эмас, бизнингча, Бойқаронинг маснавийдан катта бир парчани келтиришдан асосий мақсади ҳам, ана шу тўрт байтдаги маънони таъкидлаш бўлган. У парчадан олдин ҳам, ундан кейин ҳам, асосан шу тўрт байтнинг мазмунига ишора этади: «Навоий «Ҳамса»ни агар киришсам, қисқа муддатда ёзиб тугатаман, деб даъво қилган эди. Мана, эндиликда ўз сўзининг уддасидан чиқа олди», - демокчи бўлади:

«Хотирга ўзининг (Навоийнинг - А.А.) маснавийларидан неча байт келурким, бу айтилатурғон маънида назм қилиб турур, ва ул будур», деб шоирнинг ўз сўзларини мисолга келтиради...» [III., 6., 71-б.]

Кўринаётганидек, Навоийнинг ўз асарлари устидаги ижодий таҳрирлари шоир ижодининг давр реал воқеълиги билан боғлиқ баъзи жиҳатларини ифода этувчи мантиқий асосларга ҳам эга эканлигини кўрсатади.

А. Абдуғафуров «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг тузилиши даврига оид тадқиқотларида¹⁹⁾ бу девонларнинг Навоий томонидан уч қайта таҳрир этилганлиги ва уларнинг охириги редакцияси 1498 йилга тегишли эканлиги хусусида фикр юритади. Олимнинг хулосаларига кўра, Навоий бу девонларини янги ёзилган шеърлар билан мунтазам тўлдириб борган. Девонларнинг иккинчи редакцияси 1494-95 йилларда, учинчи редакцияси эса 1498 йилда якунланади. Муаллиф кузатувларини Навоий девонларининг таркиби (ҳажм жиҳатидан) юзасидан олиб борар экан, шоир таҳрирларида ғазаллар матни соҳасида кўзга ташланган ўзгартиришларни ўрганишни мақсад қилиб қўймайди.

«Ҳазойин ул-маоний» девонлари Навоий қўлёзма вариантларининг

сақланмаганлиги тадқиқотчи учун катта қийинчиликлар турдиради. «Зикр этилган девонларнинг худди ўша тўқсон биринчи йиллари кўчирилган кўлөзма нусхаларининг илмда ҳануз номаълум эканлигидан уларнинг ҳажми, ички қурилиши ҳамда шеърӣ жанрлар бўйича мундарижаси хусусида аниқ фикр юритиш қийин». [III., 9., 3-б.]

Шу ўринда биз икки муҳтарам адабиётшунос олимнинг фикр-мулоҳазаларини инобатга олган ҳолда, масалага битта аниқлик киритишни лозим топдик. А.Ҳайитметов Навоийнинг машҳур маснавийси тўрт байти маълум муддатгача сир тутилган, дейди ва бунинг сабабларини тушунтириб беришга ҳаракат қилади. Аммо, А.Абдуғафуров Хусайн Бойқаронинг 1485 йилда ёзилган рисоласида бу байтларга муносабат билдирилганлиги ҳақида ёзиб, уларнинг "Ҳазойин ул-маоний" девонларининг биринчи редакцияси тузилгунига қадар, яъни 1491 йилга қадар аллақачон ошкор ва машҳур бўлганлигини баён этади. Кўринаётганидек, бу нарса отахон олим мулоҳазаларини рад этади.

А.Ҳайитметов Навоий таҳрирларининг илмий аҳамиятини икки жиҳатдан белгилаб беради. Биринчидан, Навоийнинг ижодий таҳрирлари унинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва мураккаб тарихий даврда кечган шахсий ҳаёти билан боғлиқ баъзи масалаларга ойдинлик киритиш учун хизмат қилиши мумкин. Бу ўз навбатида турли давр ва шароитларда шоирнинг ёши улғайиши ва руҳияти билан боғлиқ ижодий жараён хусусиятларини, жумладан, ижодий таҳрирни ҳам махсус илмий текшириш лозим эканлигини тақозо этади.

Иккинчидан, муаллиф Навоийнинг машҳур маснавийси мазмунини унинг «Ҳамса»га кирган дostonлари билан қиёсий ўртанар экан, маснавийдаги баъзи байтларни таҳрир қилиб, «Ҳамса» дostonларига киритилиши ҳодисасини шоир эпик стили ва реалистик тасвир услуби тақомили масалалари билан боғлайди. Бу фикр бевосита ижодий таҳрирнинг умуман Навоий поэтик услуби тақомилида муҳим ўрин тутганлиги фактини яна бир қарра изоҳлайди.

А.Ҳайитметов Алишер Навоий ижодида кўзга ташланган ижодий таҳрир Намаойилини яна бир муносабат билан таъкидлаб ўтади. Олим ўзининг "Ҳазойин ул-маоний" девони тақмили ва Ҳусайн Бойқаро" номли мақоласида икки дебочадаги фикрларга эътиборни қаратар экан, Навоий девонларини ғазаллар яратилган йилларга қараб хронологик тартибда тузмоқчи бўлган, деган мулоҳазани ўртага ташлайди. Олимнинг фикрларига кўра, "Ғаройиб ус-сиғар" девони тақмилида бевосита шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаронинг ҳам иштироки бўлган.

Аммо, А.Абдурафуров "Ҳазойин ул-маоний" жумбоқлари" номли мақоласида (бунгача олимнинг шу мавзуга яқин икки мақоласи эълон қилинган эди) Навоий ижодидаги таҳрир тенденциясини инкор этмагани холда, таҳрир деб аталмиш ҳодиса шоир дебочаларида қайд этилган даража ва миқёсда, айниқса, Ҳусайн Бойқаро ва кўпчилик ижод аҳли иштирокида амалга оширилмаганлигини таъкидлайди. Олимнинг қарашларига кўра, "Навоийнинг "Ҳазойин ул-маоний" мажмуаси, шунингдек, аввалги икки девони, Султон Ҳусайн Бойқаронинг "хукму хитоби" - хоҳиш-иродаси билан тузилди, мазмунидаги дебочаларда баён қилган "иқрорномаси"ни Шарқ шеърлятида турлича жилосланувчи фахрия санъатининг ўзига хос бир кўриниши, буюк шоир усталик билан қўллаган бадий усул деб тушуниш керак".

Олим ўз хулосаларини изоҳлашда рад этиб бўлмайдиган далиллар келтиради. Жумладан, «Муншаот» асаридан 41-ўринда жой олган шоирнинг Султон Ҳусайн Бойқарога йўллаган бир мактуби мазкур масала ечимида муҳим аҳамиятга эгадир. Мактубни мазмунан «Ҳазойин ул-маоний» дебочаси билан қиёслар экан, олим шундай фикрларни баён этади: «Аммо, мактуб билан дебоча ўртасида жиддий тафовутлар борки, улар бизга жуда муҳим кўринади. Гап шундаки, дебочада «Ҳазойин ул-маоний» Ҳусайн Бойқаро ташаббуси, даъват ва ҳатто махсус фармони билан тузилганлиги, иш жараёнини шоҳ доимо жиддий қузатиб боргани, муттасил равишда маънавий рухлантириб, рағбатлантириб

тургани чуқур миннатдорчилик билан қайд этиладики, булар хусусида мактубда ҳатто ишора ҳам йўқ.

Бугина эмас. Дебочадаги девонларга жойлаштириш учун тайёрланган шеърлар пешма-пеш Ҳусайн Бойқаронинг «кимёасар назарига етказилар», у эса ҳар бирини кўздан кечириб, нуқсонларини тузатиб, «тағйир бериб, зебу зийнатлаб камолга етказар эди, «ҳар вазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди» каби жиддий мазмун мутахассисларни ҳайрат ва таажжубга солиб келарди.

Чиндан ҳам, наҳотки Навоий шеърлари девонлар тузиш жараёнида Ҳусайн Бойқаро томонидан бирма-бир ўқиб чиқилган, тузатилиб, таҳрир этилган бўлса? Наҳотки, дебочада айтилганидек, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг «таълимларин» ўзига дастур қилиб, «ҳамул дастур била» тўрт девонини тузган бўлса? – каби саволлар жавобсиз қолмоқда эди. Эндиликда, аслида бундай бўлмаган, деб аниқ айта оламиз.

Биз таҳлил этган мактубда, юқорида кўрганимиздек, бундай мазмун йўқгина эмас, ҳатто девонлар то тайёр ҳолга келгунига қадар Ҳусайн Бойқаро улардан беҳабар бўлганлиги англашилади. Тўрт девонни бир мажмуага бирлаштириб, «Ҳазойин ул-маоний» деган умумий номнинг берилиши ҳам дебочада, девонлардаги «маъни гавҳарлари барча ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро – А.А.)нинг таъби баҳридин ва зеҳни конидин ҳосил бўлган»лигидан, «алфоз ва иборат ҳазойини ҳамул маънилар гавҳарларидин тўлган»лигидан дейилса-да, аслида, у 1494-95 йиллардаёқ Навоийнинг ўзи томонидан қўйилганлиги мактубда равшан қайд этилганки, биз уни юқорида кўриб ўтдик.».[III., 9., 13-б.]

Мақолада олим ўз фикрларини ривожлантирар экан, шундай деб ёзади: «1494 йил охири 1495 йил бошларида Ҳусайн Бойқарога йўллаган мактубида эса бу ишни амалга оширганини очиқ-ойдин таъкидлайди:

«Дағи (девонлар – А.А.) мажмуифаким, махлут битилиб дурур –

чун таъб хазойинидин ҳосил бўлгон маоний эрди - «Хазойин ул-маоний» лақаб берилди»...

Жомий билан бўлган суҳбатда эса, биз юқорида кўриб ўтганимиздек, Хусрав Дехлавий девонлари ва уларнинг номланиши ҳақида Навоийнинг ўзи сўз очган. Бошқача айтганда, Навоийнинг ўз фикрлари дебочада Хусайн Бойқаро тилидан қайта баён этилган..

Шу алоҳида эътиборга лойиқки, Навоий қолдирган маълумотлар бўйича, бу редакцияларнинг аввалги иккисиде Хусайн Бойқаронинг мажмуа тузилишидаги улкан хизматлари ҳақида бирор сўз, ҳатто шама ҳам йўқ. Юқори парда ва очиқ-ойдин мадҳия руҳида битилган бу таъкидларнинг ҳаммаси «Хазойин ул-маоний»нинг 1498 йилда амалга оширилган ва Хусайн Бойқаро номига бағишланган учинчи редакциясига махсус ёзилган дебочада ҳукмрон ва яқин дўстга нисбатан изҳори лутф тарзида ва айни замонда, ўзига хос фахрия ифодаси тарзида майдонга келган.» [III., 9., 15-16-б.]

Бошқа бир мақолада муаллиф бу масалага яна қайтиб, қуйидагиларни баён этади: «...ларчи Навоийнинг ўзи гувоҳлик берган бўлса-да, Хусайн Бойқаро унинг назмини қусурли ва таҳрирга мухтож деб ҳисобламаган, «ислоҳ» этмаган, қалам чекиб «тағйир» киритмаган, ва шу боис, улуг шoir шеъриятидаги «зебу зийнатлар»га унинг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу ҳақдаги Навоийнинг ўз «эътирофлари» эса шарқона одоб, дўстона лутф, самимий эҳтиром ҳамда арқони давлат томонидан сарой муҳитида ўрнатилган анъаналар ва муомала меъёрлари, жумладан, тахт соҳибини ҳар жиҳатдан қобилиятли ва истеъдодли, ҳар соҳага раҳнамо ва жомий кўрсатиш расмининг таъсири билан тўла изоҳланади. Навоийнинг бу таъкидлари моҳиятан унинг сўнгги ўттиз йиллик ижодий фаолиятида кўзга ёрқин ташланувчи Хусайн Бойқаро мадҳининг бир кўриниши ва давомидир». [III., 14., 11-б.]. Биз олимнинг ушбу чуқур мантиқий ва илмий далилланган фикрларига тўлиқ қўшилган ҳолда, Навоий девонлари такмили ва шoir ижодий ка-

молотида давлат бошиғи Султон Хусайн Бойқаронинг бевосита катта хизмати бўлганлигини ҳам эътироф этмоқни лозим топамиз. Навоий ижодида жузъий қайта кўриб чиқишлар бўлган, аммо бу ҳодиса тузатиш ёки бировнинг аралашуви кўринишида эмас, балки янги илҳом, аввал ёзилган шеърларга янги муносабат шаклида кўзга ташланган. Кўринаётганидек, бу бугунги кунда ўрганилиши ва муносабат билдирилиши лозим бўлган масалалардан биридир. Бизнинг ишимиздан аввалги адабиётшунослар асарларида "ижодий таҳрир" термини қўлланади. Биз ҳам шу нарсани инкор этмаймиз ва ишимизнинг махсус бобида бунга махсус тўхталамиз.

Ижодий таҳрирнинг Навоий илк лирикаси эволюцияси масалалари аспектида ўрганилиши шоир поэтик услубининг балозат босқичларини яна бир ўзига хос йўсинда кузатиш методига асос солди. Бу метод «ёзувчи ижодий процессининг қонуниятларини аниқлашга, унинг динамикаси, ижодий методи ва индивидуаллигини очишга имконият туғдиради. Айни замонда вариантларни ўрганиш ёзувчи услубининг хилма-хил формаларини, унинг етакчи эстетик принципларини аниқлашга, қисқаси, ёзувчи дунёқарашининг эволюциясини белгилашга имкон беради». [III., 45., 121-б.]

Ё.Исҳоқов шоирнинг «Илк девон»идан «Ҳазойин ул-маоний» девонларига кўчган ғазалларидаги тузатишларга илк бор поэтика қонуниятлари ва тил хусусиятлари нуқтаи назардан аналитик услубда ёндашади. Олим Навоий байтларидаги таҳрирларнинг стилистик, бадиий тасвир принциплари, фикрнинг конкрет намоен бўлишига эришиш соҳасидаги хоссаларини аниқлайди.

Навоийнинг «воқеълик ҳақидаги фикрларини фалсафий умумлашмалар даражасига кўтариш ва фалсафий хулосаларга сиёсий руҳ беришга интилиш» [III., 45., 132-б.] ниятида ғазалларига киритган таҳрирлари анализи муаллифга шоир эволюцияси хусусиятлари юзасидан баъзи хулосавий фикрларни билдиришга имкон беради. Шунингдек,

асарда вариантларнинг ҳосил бўлиш сабаблари ҳам изоҳланади. Жумладан, бу сабаблардан бири сифатида шоирнинг ёшлигида форс тилид кўпроқ машқ қилганлиги, «илк ижодини форс тилида бошлаган ёш шоирнинг дастлабки ўзбекча шеърлари услубига ана шу ҳолнинг таъсири қилган бўлиши мумкинлиги» [III., 45., 135-б.] тарзидаги мулоҳазаси билдирилади.

Демак, Навоий ижодидаги таҳрир ҳодисаси таҳлили унинг нафақат поэтик услуби тадрижини, балки ҳаёти, маҳорати, ғоявий принциплари, эстетик мавқеъи - умуман ижодиёти билан боғлиқ жуда кўп масалаларни илмий ёритишга имкон яратади.

Алишер Навоий юксак даражага етказган, ўз замонасидаги кўпчилик туркий халқларга яқин ва тушунарли бўлган ўзбек адабий тили ва бу тилда яратилган бетимсол адабий мероснинг [III., 37., 18-б.] жаҳон миқёсида шухрат қозонишига шоир кўплаб нусхалардаги асарлари қўлёзмаларининг узоқ ва яқин ўлкаларга кенг тарқалганлиги ҳам сабаб бўлди. Машҳур тарихчи Хондамирнинг хабар беришича: «Ғоятда очиқ ва енгиллиги, ажойиб маънолар билан безалиши, сўз бойлиги ва бетакаллуфлиги, зўракиликнинг йўқлиги орқасида, оз муддатда бу бадиий байтлар ва тўла зийнатли назмларнинг латифлик ва нозиклик шухрати шу даражага еттики, дунё теварагидаги мамлакатларнинг подшолари атайлаб Ҳирот пойтахтига суҳандон элчилар юбориб, санъат нишонли куллиётларни талаб қилдилар». [II., 16., 50-51-б.]

Навоийнинг юксак гуманизм ғоялари билан суғорилган асарларига бўлган маънавий эҳтиёж кейинги асрлар давомида янада ошди ва натижада шоирнинг минглаб нусхалардаги нодир қўлёзмалари дунёга келди. Адабиётшуносликнинг муҳим тармоқларидан бири бўлмиш текстология фани Навоий қўлёзмаларининг энг қадимий ва илмий-бадиий қиммати юксак даражада бўлган нусхаларини аниқлаш ва жиддий муқояса қилишни талаб этади. Албатта, бундан кўзланган асосий мақсад, Навоий асарларининг илмий-танқидий текстларини яратиш ва

такомиллаштиришдан иборатдир.

Навоий асарлари, шу жумладан, унинг лирикаси соҳасида олибориладиган текстологик тадқиқотлар адабиётшунослик тараққиёт учун икки йўналишда хизмат қилади: 1) Навоий шеър^ининг илмий танқидий текстини яратиш ва бу асосда шоир лирикаси илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш учун; 2) мазкур соҳасидаги текширувлар Навоий лирик мероси юзасидан олиб бориладиган назарий характердаги илмий тадқиқотлар учун ҳам асосий замин вазифасини ўтайди.

Навоий лирик меросини текстологик нуқтаи назардан ўрганиш соҳасида амалга оширилган энг биринчи катта тадқиқот Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, республика Беруний номидаги давлат мукофоти лауреати, филология фанлари доктори Ҳ.С.Сулаймоновнинг 1961 йил октябрь ойида химоя қилган «Алишер Навоий лирикасининг текстологик тадқиқоти» мавзuidaги докторлик диссертациясидир.

Йирик олим Навоий девонларининг жаҳон китоб хазиналарида сақланаётган 200 дан ортиқ турли нусхаларини кўриб чиқиб, улардан 20 тасини тадқиқот учун асос қилиб олади ва «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг автор редакциясини яратади. Бундан ташқари, шоир девонлари фотонусхаларини синчиклаб ўрганиш, ўнлаб қўлёзмаларни бир-бирига солиштириш натижасида олим Навоийнинг ҳали фанга номаълум бўлган икки расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя»ни аниқлади. Навоийнинг форсий шеърлар тўплами - «Девони Фоний» ҳам бевосита Ҳ.Сулаймоновнинг сермашаққат изланишлари натижасида фанга маълум этилди. Ана шу қўлёзмалар асосидаги изланишлар жараёнида у Навоий шеър^ининг хронологияси, таркиби, мундарижаси каби бир қанча муҳим илмий муаммоларни ҳал этади.

Ҳ. Сулаймонов кўп йиллик меҳнат ва узоқ изланишлар самараси сифатида юзага келган Навоий лирик асарлари мукамал текстларининг нашрлари масаласига ҳам жиддий эътибор берди. «Ҳазойин ул-

маоний»нинг олим томонидан тикланган автор редакцияси 1959-60 йилларда Ўзбекистон ССР «Фан» нашриётида чоп этилди. Олимнинг бу илмий фаолияти Навоий лирикасининг кейинги даврдаги тадқиқотчилари учун кенг ва қулай имкониятлар яратди. «Навоий девонларини текшириш натижасида Ҳ. Сулаймонов чиқарган илмий хулосалар биринчи галда шунинг учун ҳам қимматлики, қўлёзмаларнинг аксарияти Навоий ҳаётлигида яхши котиблар томонидан кўчирилган, кўпларининг колофонида кўчирилиш саналари бор». [III., 123., 158-б.]

Ҳ.Сулаймоновнинг 1967 йилда Ўзбекистон ССР ФА Давлат Адабиёт музейига асос солиши ва унга раҳбарлиги даврида Навоий лирик меросининг кейинги илмий тадқиқотлари ва илмий ҳамда оммавий нашрлари учун замин яратилди.

Навоий асарларининг 60-йилларда нашр этилган кўптомли тўпламлари²³⁾ улуғ шоир адабий меросининг ягона илмий-танқидий тексти-ни тузиш ишини янада такомиллаштириш учун хизмат қилди, бу соҳадаги кўпгина масалаларни, чигалликларни ҳал этишга йўл очди.

Биз юқорида Навоий кўптомликларининг ўзбек ва рус тилларидаги нашрлари хусусида фикр билдирган эдик. Аммо, 1987 йилдан бошлаб ЎзФА Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти ҳамда Ҳ.С.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти томонидан шоир мукамал асарлари тўплами нашрларининг амалга оширилиши адабиётшуносликнинг жуда кўп соҳаларида жиддий кидирув ва тадқиқот ишларини олиб боришга даъват этдики, биз бу ҳақда махсус тўхталмоқчимиз.

Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-нихоя» девонлари Ҳамид Сулаймонов томонидан Париж Миллий кутубхонаси ва Британия музейидаги қўлёзмалар асосида фанга маълум этилган эди. Кейинчалик бу девонларнинг Тошкент нусхалари ҳам аниқланди. Жумладан, «Наводир ун-нихоя» девонининг ягона нодир қўлёзмаси ҳақида 1968 йилда Порсо Шамсиев «Навоий асарларининг янги топилган қўлёзмалари» номли мақоласида маълумот беради. [III., 76., 307-308-б.].

Орадан йигирма йиллар муддат ўтказ, бу девонларнинг текстологик таҳрир этилиб биринчи марта чоп этилиши адабий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Бу адабий ҳодисанинг муҳимлиги шундаки, биринчидан, Навоий МАТининг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонлари билан бошланиши шоир лирик меросини унинг табиий хронологик тартиби асосида ўрганиш учун имкон яратади.

Иккинчидан, бу ҳодиса Навоий расмий ижодий жараёнини бошланиш даври ҳақида тасаввур ҳосил қилиб, унинг лирикаси бадиий эволюциясини мукаммал ўрганишга кенг йўл очади.

Учинчидан, «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларининг асл ҳолида, автор редакциясида чоп этилиши уларни шоирнинг лирик асарлари куллиёти бўлмиш «Ҳазойин ул-маоний» девонлари билан қиёсий-типологик тадқиқ этиш ва шу асосда шоир поэтикасига оид кўпгина масалаларга ойдинлик киритиш учун ҳам хизмат қилади.

Тўртинчидан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг тўлиқ нашр этилиши билан Навоийнинг фақат илмий доиралардагина маълум бўлган икки дебочасидан яна бири кенг илмий ва адабий жамоатчилик ҳамда ўқувчилар оммаси ҳукмига ҳавола этилдики, бу бевосита адабиётшуносликнинг баъзи муҳим масалаларига доир мунозара ва муҳокамалар, илмий тадқиқотларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Бешинчидан, бу икки девоннинг нашр этилиши Навоий ижодида муҳим ўрин тутган бадиий таҳрир жараёнини аниқлаш, унинг шоир поэтикаси ва ижодий услуби такомилга бўлган таъсири масалаларини илмий ўрганиш учун имкон яратади.

Ва ниҳоят, мазкур девонларга кирган лирик асарлар мундарижаси асосида уларнинг тартиб берилиш давлари²⁰⁾, шунингдек, «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг ҳам тузилиш даври²¹⁾, қолаверса, Навоийнинг ҳар бир лирик асарининг яратилиши масаласига аниқлик киритиш ва баъзи тарихий маълумотларга ҳам эга бўлиш мумкин.

Навоий қўлёзма девонларининг бизгача етиб келган нусхалари,

фикримизча, икки жиҳатдан илмий баҳоланишни тақозо этади. Биринчи тур қўлёзмалар шоирнинг ўзи ҳаётлиги даврида Ҳиротда кўчирилган бўлиб, бевосита унинг назаридан ўтган энг ишончли нусхалардир. Чунки, чорак асрдан ортиқроқ вақт давомида Хуросон адабий муҳитини бошқариб турган, Ҳиротнинг барча котибларини шахсан билган, уларга ғамхўрлик ва раҳнамолик қилган²²⁾ Алишер Навоий қайси котиб унинг девонини кўчираётганлигидан воқиф бўлмаслиги мумкин эмас эди. Бундан ташқари, янги кўчирилган ҳар бир девоннинг у қим учун кўчирилганлигидан қатъий назар, Навоий нигоҳидан ўтказилмаслиги ҳам нотабиий бир ҳол бўлур эди. Навоий эса ўз девонлари матнларидаги хатоликларга ҳеч қачон бефарқ бўлмаган. Унинг бу фазилатига «Ҳамсатул-мутаҳаййирин»да келтирилган машҳур мисол ҳам гувоҳлик беради²³⁾. Демак, Навоий ҳаётлиги давридан етиб келган қўлёзмалар матнларининг аслиятга яқинроқ нусхалар эканлиги ҳақида хулоса қилса бўлади.

Қўлёзмаларнинг иккинчи тури эса шоир вафотидан кейин ёки унинг хабардорлигисиз кўчирилган бўлиб, бу девонлар матнларида учровчи ўзгаришларга котиблар ёки девон эгалари ҳам дахлдор бўлишлари мумкин. Масалан, «Илк девон» шу гуруҳга мансуб бўлади.

Бинобарин, Навоий назоратидан ўтган деб тахмин қилинадиган қўлёзмаларнинг танқислиги шароитида шоир ижодиётида юз берган баъдий таҳрир жараёни ва унинг хусусиятларини ўрганиш масаласини бугунги кунда таҳлил объекти сифатида қўйиш мумкинми? Назаримизда, ҳа, қўйиш мумкин. Чунки, Навоий давридан кейин кўчирилган қўлёзмалар, албатта, аслиятдан катта масъулият билан нусха олиш натижасида дунёга келган. Аммо, бу қўлёзмалар ҳам оригинал девонларнинг турли вариантларидан кўчирилган бўлиши табиий. Чунончи, Навоий даврида китобат қилинган аслиятлар матнлари ҳам турли тафовутлардан холи эмас. Навоийнинг назаридан ўтган девон нусхаларида учраган тафовутлар эса бевосита ҳар янги девон тартиб бери-

лиши даврида бу девонларга қандайдир ўзгартиришлар киритилганлиги, шоир ўз девонларини умр бўйи тўлдириб борганлигидан далолат беради. Бу ерда яна шу нарсани қайд этиш керакки, Навоий нафақат ўзининг лирик девонларини, балки насрий асарларини ҳам кўздан кечириб, уларга тузатишлар киритиб тўлдириб борган. Бу хусусда матншунос олим М.Ҳақимов жумладан, шундай ёзади: «Муншаот» қўлёзмаларини қиёсий ўрганиб тадқиқ этишдан шу нарса аён бўлмоқдаки, Навоий бу асарни 1499 йилгача уч марта таҳрирдан ўтказиб, ҳар бир таҳрирда уни янги мактублар билан тўлдириб борган. Биринчи таҳрир қўлёзмаларида 94, учинчи таҳрир қўлёзмаларида эса 100 дан ортиқ мактуб мавжудлиги маълум бўлди». [III., 129., 24-25-б.]. Шунингдек, А.Ҳайитметов Навоийнинг ўз отахони Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубининг, С.Ғаниева эса «Мажолис ун-нафоис» асарининг таҳрир қилинганлиги ва натижада бу асарларнинг иккитадан редакцияси мавжуд бўлиб, уларнинг матнларидаги фарқлар ҳақида ҳам маълумот берадилар.

Бундан ташқари, Навоийдан кейинги давр қўлёзмалари матнларидаги турли-туманликлар характерини ўрганиш орқали уларнинг қимга тегишли эканлигини ҳам аниқлаш мумкин. Хаттотларнинг эътиборсизлиги ёки саводхонлиги даражаси сабабидан девонларда пайдо бўлган ўзгаришларни, албатта, муаллиф таҳрири деб қабул қилиб бўлмайди. Бундай хатолар графикаси ёки ёзилиши ўхшаш бўлган сўзлар юзасидан содир бўлган бўлиши ҳам мумкин. Биз тадқиқот жараёнида матнлардаги бундай хусусиятга эга бўлган хилма-хилликларни таҳрир деб ҳисобламадик.

Ҳазаллар матнлари вариантларини ўрганишда транслитерация хусусиятлари ҳам кўзда тутилди. Бундан ташқари, қўлёзмалардаги матнларнинг ҳар бир мисраъси асарнинг илмий-танқидий матни билан солиштирилиб, энг тўғри деб топилган сўз ва иборалар таҳрирларни ўрганиш учун асос қилиб олинди. Чунки, маълум бўлганидек, бу

соҳада ҳам муаммолар мавжуд бўлиб, улар хусусида илмий матбуотда мунтазам маълумотлар берилмоқда ²⁴⁾.

Энди Навоий девонларидаги ғазаллар матнларида учраган ўзгаришлар масаласига қайтсак. Маълумки, «Бадоеъ ул-бидоя» девони 1478-1479 йилларда тартиб берилди²⁵⁾. Биз бу соҳада А.Абдуғафуров хулосаларига қўшимча тарзда, Навоийнинг бу девонни бир йил ичида тартиб бериши унинг характери хусусиятларидан келиб чиқиб, умуман, бу мазмундаги ижодий меҳнатни шоир ҳеч қачон узок йилларга чўзмаганлигини илова қилмоқчимиз. Бунга буюк «Хамса» ёки «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг нисбатан жуда қисқа муддатда яратилиши ҳам мисол бўла олади. Бундан ташқари, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тартиб берилиши олти (1470-1476)²⁶⁾, ўн икки (1469-1481)²⁷⁾ йиллар орасида мавҳум бўлиб қолмаганлиги шоир ижоди билан боғлиқ бошқа баъзи масалаларнинг равшанлашувига ҳам имкон беради. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг 1480, 1482, 1484 ва 1486 йилларда кўчирилган қадимий нусхалари маълум. Бу девоннинг 1478-1479 йилларда Навоийнинг шахсий қўлёзма вариантларида тузилганлигини эътиборга олсак, унинг Париж нусхаси (1480) энг тўғри нусха сифатида эътироф этилиши мумкин. Навоий «Муншаот»ида бир мактуб жойлаштирилган. Бу мактуб мазмунидан подшоҳнинг «...Паришон абётингни жамъ қилиб, Мавлоно Султонали Машҳадийга ёздуруб, ҳазратимизга юборғил», деган фармони бўлганлигини ўқиймиз. Лекин, мактуб давомида шоир бу вазифани биров кечроқ адо этганлиги учун уэр сўраб, уни Мавлоно Мир Ҳусайн Бовардийдан бериб юбораётганлигини ёзади. [II., 5., 13-м., 104-105-б.]. Бу мулоҳазалар «Бадоеъ ул-бидоя»нинг илк нусхаси унинг Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган қўлёзмаси эканлигига шубҳа қолдирмайди.

Шоирнинг иккинчи, «Наводир ун-нихоя» девонининг икки нодир қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар 1480 йиллар ўрталарига тааллуқли.

Демак, бу давргача, аниқроғи, 1487 йилгача «Бадоеъ ул-бидоя» девони тўрт марта кўчирилган ва бу нусхаларнинг ҳар бири Навоий нигоҳидан ўтганлиги ёки унинг кўрсатмаси билан кўчирилганлиги эҳтимолдан йироқ эмас. Биз «Бадоеъ ул-бидоя» қўлёзмаларидаги ғазаллар таркибини ўрганишимиз жараёнида девоннинг Париж (1480), Британия (1482) ва Боку (1484) нусхаларида бор бўлган 83 ғазал унинг Тошкент (1486) нусхасига киритилмаганлигининг гувоҳи бўлди²⁸⁾. Бу ғазаллардан 76 таси «Наводир ун-ниҳоя» девонига киритилган бўлиб, уларнинг аксари ошиқона ва ижтимоий мавзулардаги ғазаллардир. «Наводир ун-ниҳоя» девони «...1486 йилда тузилган деб тахмин қилинади». [III., б., 62-б.]. А.Абдурафуров Хусайн Бойқаронинг «Рисолаи Хусайн Бойқаро» асари 1485 йилда ёзилганлигини тасдиқловчи хулосаларида бу асарда Навоийнинг фақат битта девони - «Бадоеъ ул-бидоя» ҳақида фикр билдирилганлигини таъкидлайди. «Наводир ун-ниҳоя»нинг эса 1487 йилда кўчирилган нусхаси маълум. Демак, 1486 йилда «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг навбатдаги нусхаси кўчирилиши даврида Навоий «Наводир ун-ниҳоя» девонини тузиш билан банд бўлган ёки уни тузиш ишини якунлаган. Ана шу мулоҳазаларни эътиборга оладиган бўлсак, назаримизда шоир бу ғазалларни «Наводир ун-ниҳоя»га киритиш ниятида «Бадоеъ ул-бидоя» таркибидан чиқариб олган бўлиши ҳам мумкин. Чунки, «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг ҳозирча бизга маълум бўлишича, тўртинчи бор китобат қилинишида ҳали анча ёш бўлган котиб - Султонали Машҳадийнинг шогирди Али бинни Нур ўз ихтиёри билан бу девоннинг аввалги шоҳона нусхаларида бор бўлган ғоятда бадий юксак 83 ғазални янги қўлёзмага киритмаслиги мумкин эмас эди. Ваҳоланки, Навоий бу девонга ёзган дебчасида унинг ўзига хос, янги мазмун ва руҳдаги таркиби хусусида махсус тўхталади. Бундан ташқари, Навоий илк расмий девонининг оригинал хусусиятларидан бири ҳар бир ҳарфга доир ғазалларнинг ҳамд, наът ёхуд фалсафий-ижтимоий руҳдаги

шеърлар билан бошланиши эканлиги маълум. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг зикр этилган қўлёзмасидан чиқариб олинган ва «Наводир ун-ниҳоя» девонидан жой олган 76 ғазалнинг бирортаси бу мавзуларда эмас. «Наводир ун-ниҳоя»га киритилмаган, қолган 7 ғазал ҳам асосан ошиқона ғазаллардир. Бундан кўринадики, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг аввалги нусхаларида бор бўлган ғазалларни унинг кейинги нусхасига киритмаган муҳаррир девоннинг шарқ девончилигида аввал кўрилмаган янги руҳдаги композициясига путур етказмасликка ҳаракат қилган. Шу жиҳатдан ҳам биз бу масалада Навоийнинг иштироки бўлган, деган фикрда тўхталдик. Мазкур ҳодиса Навоий ўз девонларининг қўлёзма нусхаларини ҳам жиддий кузатиб, таҳрир қилиб борганлигини тасдиқлайди. Буюк шоирнинг ўз ижодига, хусусан, ўз даври адабий анъаналарига нисбатан янги шакл ва мазмунда тартиб берган девонларига бўлган ниҳоятда катта талабчанлиги ҳам бу фикрни қувватлайди. Шу нуқтаи назардан бу ҳодисани буюк шоирнинг бутун илмий маҳсулотини кўз ўнгига келтириб, девонлари композициясини ҳам ўйлаб амалга оширган ўзига хос таҳрири деб баҳоласак ҳато қилмаймиз.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонидан жой олган 777 ғазалдан «Наводир ун-ниҳоя» девонига²⁹⁾ 117 ғазал киритилган. Бу ғазаллардан 38 таси янги девонга баъзи ўзгартиришлар билан киритилган. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, «Наводир ун-ниҳоя»нинг илмий-танқидий нашридан (МАТ, II т.) 862 ғазал ўрин олган, деб кўрсатилган. Аслида девоннинг бу нашри 860 ғазалдан ташкил топган. «Юз ўтида юз қатра су не тонг хўйи ғалтонидин» ва «Неча даврон аҳлининг бедодидин шиддат чекай» мисраълари билан бошланувчи ғазаллар икки қайтадан – биринчи ғазал 563 ва 635 ўринларда, иккинчи ғазал эса 760 ва 838 ўринларда такрор келтирилади. «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг тўрт машхур нусхаси (Париж, Лондон, Боку, Тошкент)га асосан бу девондаги ғазалларнинг «Ҳазойин ул-маоний» қайси девонига қанчадан киритилганлиги проф. Х.Сулаймонов томонидан аниқланган. Маълумки,

Ҳ.Сулаймонов ўз тадқиқотлари учун «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Лондон нусхасини асос қилиб олган. [«Ҳазойин ул-маоний» сўзбошиси, XXI-б.] 20 томлик МАТнинг биринчи томи учун эса девоннинг 1486 йилда кўчирилган Тошкент (инв. №216) нусхаси ва ундан аввал кўчирилган уч нодир кўлёмалар фотокопияларидан фойдаланилган. Шунга кўра, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Лондон нусхасида 585 ғазал мавжуд бўлса, девоннинг академик нашри 777 ғазалга эга. Девоннинг ушбу илмий-танқидий нашрини «Ҳазойин ул-маоний» девонлари таркиби билан солиштирганда, «Бадоеъ ул-бидоя»дан «Ҳазойин» таркибига қирмай қолган шеърлар сонига ҳам тафовут кўринди. Яъни, Ҳ.Сулаймонов жадвали бўйича «Ҳазойин»га 32 шеър (28 шеър «Бадоеъ ул-бидоя»дан, 4 шеър «Наводир ун-ниҳоя»дан) қирмай қолган бўлса, бизнинг кузатишларимизга кўра 53 шеър (42 ғазал, 5 қитъа, 2 рубоий ва 3 фард) «Бадоеъ ул-бидоя»дан ва 9 ғазал «Наводир ун-ниҳоя»дан қирмай қолган. Демак, «Ҳазойин ул-маоний» девонларига шоирнинг аввалги девонларидан 51 ғазал, 61 шеър киритилмаган.

«Наводир ун-ниҳоя» девонидан жой олган 860 ғазалдан «Ҳазойин» девонларига 851 ғазал киритилган. Бу девондан «Ҳазойин»нинг академик нашрига киритилмаган 9 ғазал эса «Бадоеъ ул-бидоя» девони таркибида ҳам учрамади. Мазкур 9 ғазал фақат «Наводир ун-ниҳоя» девонига жойлаштирилган бўлиб, уларнинг биринчи мисраълари қўйидагилар:

- 1.Хўбларда меҳр йўқ, чун меҳр йўқ ул ойда
- 2.Ишқ айлади юз оқилу фарзонани расво
- 3.Ишқ аро эйким фироқ ўтиға куйдурдинг мени
- 4.Висолингдин кўнгул навмид, эса дардинг чекарму ун
- 5.Неча даврон аҳлининг бедодидин шиддат чекай
- 6.Демангиз хар кимни ким бир ёр ила бор улфати
- 7.Демаким оламда ошиқ сени киби кам бўлмағай
- 8.Холи шавқи ошти носих чора еткурғон сайин
- 9.Эмди бузмайдур ўқуш бедод ила даврон мени.

Биз «Хазойин ул-маоний» девонларига шоирнинг аввалги девонларидан қанчадан ғазал киритилган ва киритилмай қолганлигини қўйдаги жадвалда акс эттиришга ҳаракат қилдик. Кузатишларимизда девонларнинг ўзимизда мавжуд қўлёзмалари, қўлёзмалар фотонусхалари ва янги академик нашрга асосланганлигимиз сабабли сонли кўрсаткичларимиз бу соҳадаги Ҳ.Сулаймонов хулосаларидан фарқ қилади.

Д Е В О Н Л А Р	Ғазалларнинг умумий сони	«Хазойин» девонларига	
		киритилган	киритилмаган
«Бадоеъ ул-бидоя»дан	777	735	42
«Наводир ун-нихоя»дан	860	851	9

Бундан кўринадики, Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» девонлари учун 1014 та янги ғазал ихтиро қилган. Бу Навоий яратган ғазалларнинг умумий сонига нисбатан 33,3% ни ташкил этади. «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-нихоя» девонларидан «Хазойин ул-маоний» таркибига кўчирилган 1586 ғазалдан 252 тасида турли мазмун ва шаклда ўзгаришлар учрайди. 1334 ғазал эса «Хазойин ул-маоний»га ўзгартиришсиз киритилган. Шу ўринда Навоий шеърларидан тузилган «Илк девон» хусусида ҳам баъзи маълумотларни келтиришни лозим топдик. Бу девонга 391 ғазал жойлаштирилган бўлиб, икки ғазал - «Ул париваш муддаига меҳрибондур бизга йўк» 203, 228- ўринларда ва «Юзунгни кўрди, кўзларимни боғла, эй қотил» мисраси билан бошланувчи ғазал 237, 281 - ўринларда икки қайтадан келтирилган. Шунга кўра, девондан Навоийнинг 389 ғазали ўрин олган. «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида шоир бу девонга кирган ғазаллар ҳақида: «Аmmo халойиқ орасида минг байт икки минг байт ортуқрок ўксукракким ўзлари жамъ килиб эрдилар, бағоят машхур бўлиб эрди. Буларнинг тартибиға хукм бўлгондин сўнтра баъзи абётеким, хомрок

ва баъзи ғазалиётеким, нотамофроқ эрди, китобат шуюъидин ва шуҳрат вуқуъидин ўзгалар орасидин хориж қилмоқлик мутааззир, балки муҳол кўрунди, ул жиҳатдин ҳар қайси ўз ерида назм силкига кирди», [II., 7., 24-б.] деб ёзган бўлса ҳам, «Илк девон»дан «Бадоеъ ул-бидоя»га 161 ғазални киритади. Қўйидаги жадвалда шу мазмундаги маълумотлар келтирилди.

«ИЛК ДЕВОН»НИНГ ФАКСИМИЛ НАШРИДАН НАВОЙИНИНГ КЕЙИНГИ ДЕВОНЛАРИГА КИРИТИЛГАН ВА КИРИТИЛМАГАН ҒАЗАЛЛАР Сони							
«Бадоеъ ул-бидоя»га		«Наводир ун-нихоя»га		«Ҳазойин ул-маоний»га бевосита			
кирган	кирмаган	кирган	кирмаган	ҒС	НШ	БВ	ФК
161	229	91	298	34	--	108	121
				263 ғазал			

Мазкур статистика шуни кўрсатадики, демак, Навоий ўз ғазалиётининг аксари қисмини, яъни, 66,7 фоизини 45 ёшларига қадар ёшлик, йигитлик ва ўрта ёшлик даврларида яратган. Агар «Илк девон»га 389 шеър киритилганлигини эътиборга оладиган бўлсак, бу шоирнинг 45 ёшларга қадар ижод этган ғазалларининг 15% ташкил этади. Бу маълумотларни ҳам жадвалга туширсак, қўйидаги манзара ҳосил бўлади:

ДАВР	ЁШ	Яратилган ғазаллар сони	% ҳисобида
Ёшлик ва йигитликда	7-8 ёшдан 35 ёшгача	389	15 %
Ёшлик, йигитлик ва ўрта ёшликда	7-8 ёшдан 45 ёшгача	1749	66,7 %
Қариликда	45 ёшдан 60 ёшгача	1014	33,3 %

Биз бу жадвални тузишда шоир девонларининг hozirги кундаги мавжуд нусхаларига асосландик. Шоир девонларининг янги нусхалари топилиши ёки шу соҳада бирор маълумотнинг пайдо бўлиши бизнинг ушбу тахминий фикрларимизга бевосита ўзгариш киритиши аниқдир.

Навоий «Вадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларини тузгандан сўнг ёзган ғазаллари сонини жуда кўп, ҳатто яна икки девон тузса етгулик, деб ҳисоблайди: «...Андин сўнгра йиғилгон ашъорнинг назм риштасига тортилгон дурру шаҳворнинг адади бурунги девонлардин ортқон чоғлиқдуруп ва бу латофати сифоти хублар ва малоҳати сифоти маҳбублар била яна икки девон тартиб берса бўлурдек маълум бўладур». [II., 4., I-м 14-б.]. «Дебоча»дан яна шу нарса маълум бўладики, Навоий бўлажак девонлари таркибига кировчи ғазалларни саралайди, баъзи ҳарфлар учун кам кўринган янги ғазалларни ёзиш билан машғул бўлади. У бу даврдаги фаолияти ҳақида шундай деган:

Кун бор эрдиким бир ғазалу ики ғазал,
Бал уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал,
Маҳвашлардек бори латофатда масал,
Боғлаб қийибон юзга хулла тўнра хулал.

[II., 4., 17-б.]

Девонларнинг такмили даврида Навоий ижодий таҳрир билан жиддий шуғулланади. Бу эса Алишер Навоий «Ҳазойин ул-маоний» девонлари такмили билан шуғулланган даврида ўз ғазалларини танқидий нуқтаи назардан кўриб чиққан, деган хулосани тақозо этади. Бу хулоса ҳам ўз навбатида Навоий лирикасида таҳрир тенденцияси бўлган, деган фикрни рад этмайди.

Ана шу мулоҳазалар нуқтаи назаридан биз шоир девонлари таркиби соҳасида ва ғазаллар матнларида кўзга ташланган тафовутларни ижодий таҳрир сифатида эмас, балки ижодий талқин сифатида тадқиқ этиб, поэтик матн такомилга сабаб бўлган омиллар, бадий тасвир

хусусиятлари ва санъаткор маҳорати ҳақидаги мулоҳазаларимизни буюк ижодкор қаламига дахл қилмайдиган тарзда, ўз қузатиш ва тушунчаларимиз асосидагина баён этишни ният қилдик. Чунки, ҳозирги кунга қадар адабиётшунослигимизда шоир девонлари қўлёзма нусхалари ва нашрларининг қиёсий таҳлили, шунингдек, ғазаллар матнларининг чоғиштирма, мунтазам, изчил таҳлили амалга оширилмаган. Биз бажармоқчи бўлган меҳнат шоир ғазалларининг кейинги нашрларида матн юзасидан йўл қўйиладиган хатоликларнинг барҳам топишига бирмунча таъсир этар, деган умиддамиз. Винобарин, «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг бугунги кундаги охириги наشري - МАТ 20 томлигида матн соҳасида кўплаб хатоликларнинг учраши фикримизнинг исботи бўла олади.

Ўзбек адабиётшунослигида бадиий таҳрир масаласи махсус, чуқур ўрганилмаган мавзу эканлиги, таҳрирнинг бадиий санъат қонуниятлари нуқтаи назаридан таҳлил этилиши ҳам муҳим эканлиги аёндыр. Зеро, бу мавзуларнинг илмий ишланилиши бадиий санъат қонуниятларининг юзага келиши ва ривожидан тортиб, бу соҳада алоҳида олинган ижодкор тафаккурида юз берган ўзгаришлар, ҳаётий тажрибалар асосида сайқал топа борган ижодий савия ва малакаларнинг тадрижий такомилли, қолаверса, маҳорат жиловларини қузатиш, фикрлаш имконини беради.

Тадқиқотимиз услубий асослари ҳақида бобнинг бошида гапириб ўтдик.

II - БОБ ВАЗН МУНОСАБАТИ ВА НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИ
ХУСУСИЯТЛАРИ.

Шарқ мумтоз адабиёти тарихида аруз вазнларидан энг мукаммал фойдаланган шоирлардан бири Алишер Навоийдир. У ўз бадиий ижоди мисолида ўрта асрларда араб ва форс адабиётларида анча мукаммал ишланган ва гўзал лирик шеърлар, девонлар шаклида оммалашган аруз вазнига асосланган шеърый санъатни туркий тил имкониятлари воситасида бадиийликнинг энг баланд мақомига кўтарди ва бу билан аруз фанининг яна бир тил доирасидаги назарий ва амалий таракқиётига асос солди. У ўзининг аруз назариясига бағишланган «Мезон ул-авзон» асарида бу илм соҳасидаги маълумотларни йиғиб, тартибга солиб, тушунтириб бериш билангина чегараланиб қолмади. Унинг бу рисолини ёзишдан мақсади ^{туркий} аруз фанидаги муаммоларни оммалаштириш, уларни араб ва форс-тожик адабиётлари майдонига олиб кириштига эмас, «балки аруз проблемаларининг бирмунча янги талқинини бериш ва арузни бойитиш» [II., 5., 267-б.]дан иборат эди. «Мезон ул-авзон» асарининг мазмуни ва шоирнинг бутун поэтик ижоди шундан гувоҳлик берадики, бу вазифани етук қалам соҳиби ўз улуғ рутбасига муносиб бир тарзда амалга оширди.

Араб алифбосининг туркий тил эҳтиёжларига тўлиқ жавоб бера олмаслиги ва бу тил имкониятларини анча чегаралаб қўйиши, арузда битилган назмий асарларда бирор ҳарфнинг нотабиий чўзилиши билан боғлиқ нуқсонлар юз бериши хусусида Заҳриддин Мухаммад Бобур ўз даврида мухтасар маълумот берган эди. Маълумки, вазн шеърый мисраларда кўп ноаниқликларни равшанлаштиради. Сўз таркиби, талаффузи, шакл ва бўғинлари, мажозий маъно, кўп оҳанглилик каби унсурлар вазн талабларидан келиб чиқади. Агар матнда баъзи англашилмовчиликлар кўзга ташланса, уни вазн талаблари нуқтаи назаридан текшириб аниқлик киритиш мумкин. Ана шу нуқтаи назарлардан кузатишларимиз натижасида «Ҳазойин ул-маоний» девонларидан илгари

тартиб берилган икки девондаги баъзи байтларнинг янги девонга бошқа шакл ва мазмун билан киритилганлигининг гувоҳи бўлди. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 114-ғазалнинг иккинчи байти фикримизга далил бўла олади. Ғазал:

Эй орази насрин, сочи сунбул, қади шамшод,

Булбул киби ҳажрингда ишим нолаву фарёд.

матлаъи билан бошланади. Бу матлаъни Навоий намунавий мисол тариқасида «Мезон ул-авзон»нинг ҳазаж баҳрига тааллуқли бўлимига ҳам киритган. Ғазалнинг иккинчи байти «Бадоеъ ул-бидоя»да қуйидагичадир:

Кўзларингга сайд ўлди кўнгул, ваҳ, қутулурму

Бир қушки, анинг кўйида бўлғай ики сайёд

[115-б.]

Ғазал «Наводир ун-ниҳоя» га киритилмаган, «Ғаройиб ус-сиғар» га эса иккинчи байтининг қуйидагича кўриниши билан жойлаштирилган:

Сайд ўлди кўнгул кўзларингга, ваҳ, қутулурму

Бир қушки, анинг кўйида бўлғай ики сайёд

[136-б.]

Ғазал арузнинг ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи максур баҳрида ёзилган бўлиб, ўзгаришга учраган байтларнинг тақтиъларини солиштириб кўрайлик. Байтнинг «Бадоеъ ул-бидоя» кўринишидаги тақтиъи:

Кўз ла: ри/мафъулу/ ҳа сай дўл ди /мафъийлу/ кў ҳул ваҳ қу
/мафъийлу/ ту лур му /мафъийл/

Бир қуш ки /мафъулу/ анин кў: йи /мафъийлу/ да бўл ғайи
/мафъийлу/ ки сай ёд /мафъийл/

«Ғаройиб ус-сиғар» да ўзгартириб берилган мисраънинг тақтиъи:

Сай дўл ди /мафъулу/ кў ҳул кўзла /мафъийлу/ ри ҳа ваҳ қу
/мафъийлу/ ту лур му /мафъийл/

Кўриниб турганидек, байт мусамман бўлиб (садр ҳашв ҳашв

аруз³⁰⁾ ибтидоъ ҳашв ҳашв зарб), байтнинг садр ва икки ҳашвида ўзгариш учрайди. Аруз илмидан хабардор ўқувчига маълумки, байт рукнларга бўлиниб, рукнлар қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ ҳижоларнинг турли бирикмаларидан ташкил топади ва бунинг натижасида баҳр вужудга келади. Сабаб, ватад, фосила деб аталувчи турли ҳижолардан ташкил топган жузв ёки рукнлар ўз қатъий қонуниятларига эга бўлиб, улардаги аҳамиятсиз кўринган камчилик ҳам вазннинг бузилишига ёки оҳангнинг нотекислигига сабаб бўлади. Демак, байт хоҳ арабий, хоҳ форсий, хоҳ туркий бўлсин, арузнинг «афойл» ва «тафойл»лари [11.,5.,139-б.] талабларига риоя қилиниши зарур. Бироқ, биз шу ўринда мазкур қонуниятлар араб тилининг лексик-семантик ва орфоэпик хусусиятларидан келиб чиқиб ташкил топганлигини унутмаслигимиз лозим. Ана шу жиҳатдан ҳам туркий тилда ғазал ёзиш шоирдан икки ҳисса кўпроқ маҳоратни талаб қилади. Назарда тутаётган байтимизнинг «Кўзларингга сайд ўлди» бирикмасида **كوز** - сабаби ҳафийф³¹⁾, **لرى** - ватади мажмуъ бўлиб келяпти. Аслида қисқа бўғин бўлиши керак бўлган - «ла» вазн талаби билан чўзиқ бўғин бўлиб келишга маҳкум. Чунки, арузда просодик урғу³²⁾ ҳар доим ватадга тушади, шу сабабдан ҳам ватад бўлинмайди.³³⁾ Бу эса рукннинг таҳлилида туркий тил хусусиятлари нуқтаи назаридан сўз оҳангида нотабийлик ҳосил қилади. Ғазал матнининг иккинчи вариантыда бирикмадаги арабча «сайд» сўзини мисраънинг бошига қўйилиб, садрнинг **صير او لدی** кўринишига эришилган. Яъни, бу бирикмада **داو لدی** - сабаб **صی** - ватад бўлиб, бирор ҳижо зўраки чўзилмайди. Бунда табиийки, араб алфавити билан кирилл ёзуви ўртасидаги, араб ва туркий тиллар ўртасидаги тафовутни ҳам унутмаслик лозим, албатта.

Ҳашвларда кўзда тутилаётган сўз бирикмасининг сабаб ва ватад муносабатлари ўзгармаган. Умуман, байтда арузнинг назарий талабларидан бирортасига ҳам путур етмаган, аммо бу ерда шеърчунос

Ўқувчи нозик таъбини қониқтирмаган нарса туркий сўздаги битта хижонинг нотабий чўзилиши натижасида пайдо бўлган оҳангдаги нотекисликдир. Бу бир қарашда «аруз бузилганмикин», деган фикрга ҳам олиб келади. Байтнинг кейинги кўриниши ниҳоятда раво ва хушоҳангдир.

Худди шундай тафовут «Наводир ун-ниҳоя» девонидан «Бадоеъ ул-васат»га кўчирилган 555-ғазалда ҳам учрайди. Ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» девонига киритилмаган, «Наводир ун-ниҳоя»да эса 723-ўринда келади. Ғазал:

Тонғра солма ваъдаи васлингни бори бу кеча,

Ким мени ўлтурғуси тонг интизори бу кеча.

(500-6.)

матлаъи билан бошланиб, арузнинг рамали мусаммани солими маҳзүф баҳрида ёзилгандир. Ғазалнинг бешинчи байти «Наводир ун-ниҳоя»да қуйидаги кўринишда берилган:

Базмида англадинг, эй шамъу қадах йирлаб, куюб,

Буки ўлтурди мени ҳажр изтирори бу кеча.

«Бадоеъ ул-васат»да байт қуйидаги шаклдадир:

Англадинг базмида, эй шамъу қадах йирлаб, куюб,

Буки ўлтурди мени ҳажр изтирори бу кеча.

Ўзгаришга учраган мисраъларнинг тақтиъларини солиштирайлик:

1. Баз ми да: аң /фоилотун/ ла: ди ҳей шам /фоилотун/ ту қа дах йир /фоилотун/ лаб ку юб /фоилун/

2. Аң ла диң баз /фоилотун/ ми да эй шам /фоилотун/ ту қа дах йир /фоилотун/ лаб ку юб /фоилун/

Маълум бўлаётганидек, байтнинг биринчи кўринишида садрда икки чўзиқ ҳижо кетма-кет келиб, а товуши зўраки чўзиляпти. Садр - фоилотун - икки сабаби ҳафийф ва ўртада бир ватади мажмуъ бирикмасидан тузилган. Бу ерда сабаби ҳафийф - **بز**, яъни - фо, ватади

мажмуъ эса **ميرد** - ило, ва яна бир сабаби ҳафийф **انگ**-тун-дан иборатдир. Маълумки, ватади мажмуъ икки мутаҳаррик (ёки зарбли) ва бир сокиндан (ёки ҳаракатсиз, зарбсиз) ҳарфдан ташкил топади. Келтираётган мисолимизда эса бир сокин етишмайди. Яъни, ватад икки мутаҳаррик (**م**) ва (**د**)дан иборат бўлиб қолган. | (алиф) олдидан бир сокин етишмаётганлиги сабабли [а] фонемаси талаффузида оҳанг зўраки чўзиляпти.

Бундан ташқари, [а] фонемаси байтнинг биринчи ҳашвида ҳам чўзиқ ҳижо сифатида келиб [ла:], вазн оҳанги бузилмаслиги учун сўз бирикмаси нотабийй бир шаклда талаффуз этилади.

Мисраъ оҳангидаги ана шу нуқсон сўзлар ўрнини алмаштириш орқали байтнинг кейинги вариантыда тузатишган. Котиб айби билан байтнинг биринчи матнида оҳанг сакталиги юз берган бўлса, унинг иккинчи матнида (фикримизча, байтнинг муаллиф нусхаси ҳам айнан шу матн бўлиши керак) маъно ва оҳанг уйғунлиги, сўзлар ва ҳарфлар орасидаги уйғунлик гўзал бир тарзда тикланади. Яъни, байтнинг садридаги ватади мажмуъ қуйидаги шаклда ҳосил қилинади:

انگ - сабаби ҳафийф (фо), **الدینگ** - ватади мажмуъ (ило) ва **بز** сабаби ҳафийф (тун). Ватади мажмуъ арузда талаб қилинганидек, икки мутаҳаррик - **ل** ва **د** ҳамда бир сокин - **نگ** дан иборатдир.

Қуйидаги байтлардаги ўзгартиришлар ҳам юқоридаги нуктаи назарлар натижасида амалга оширилган бўлиб, таъйирдан сўнг ғазалларнинг бенуқсон раволигига ва ҳушоҳанглигига эришилган.

Солиштириб кўринг:

1. «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 585-ғазалнинг бешинчи байти:

Тийр ила ғамгин кўнгул ўтиға таскин бермадинг,
Элтқумдур оҳким туфрокқа ул сув ҳасратин.

(449-б.)

Шу байтнинг «Фавойид ул-кибар» девонидаги кўриниши:

Тийф ила рамгин қўнгул ўтиға таскин бермадинг
Оҳким, туфроққа элтурмен ул сув хасратин.

(340-б.)

Ўзгартирилган мисраъларнинг тақтиълари:

Эл т кум дур /фоилотун/ о х ким туф /фоилотун/ роқ қа ул сув
/фоилотун/ хас ра тин /фоилун/

О х ким туф /фоилотун/ роқ қа эл тур /фаилотун/ ме н ул сув
/фаилотун/ хас ра тин /фаилун/.

II. «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги 573-ғазалнинг учинчи байти:

Ишқ дардинму дейин, ҳажри набардинму дейин,
Бу қатик дард аро васлининг давосинму дейин?

(397-б.)

Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя»да йўқ, «Ғаройиб ус-сиғар» девонида
эса 483-ўринда келтирилган. Байтнинг «Ғаройиб ус-сиғар»даги
кўриниши:

Ишқ дардинму дейин, ҳажри набардинму дейин?
Бу қатик дардлар аро васли давосинму дейин?!

Ўзгартирилган мисраълар тақтиълари:

Бу қа тик дар /фоилотун/ да: ро вас ли /фоилотун/ ни да во
син /фоилотун/ му де йин /фоилун/

Бу қатик дард /фоилотун/ ла ра ро вас /фоилотун/ ли да во син
/фоилотун/ му де йин /фоилун/.

III. «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги 283-ғазалнинг мақтаъи:

Эй Навоий қисвати фақру фано эгнингга сол,
Йўкса хирқанг тенгдурур гар атлас ўлсун гар палос.

(199-б.)

Шу байт «Ғаройиб ус-сиғар»да 230-ўринда куйидаги кўринишда берил-
ган, «Бадоеъ ул-бидоя»да эса йўқ:

Эй Навоий кисвати фақру фано сол этнингга

Йўқса хирқанг тенгдурур гар атлас ўлсун, гар палос.

Ўзгартирилган мисраълар тақтиълари:

Эй на во йи /фоилотун/ кис ва ти фақ /фоилотун/ ру фа но эг
/фоилотун/ ни ға сол /фоилон/

Эй на во йи /фоилотун/ кис ва ти фақ /фоилотун/ ру фа но со
/фоилотун/ лег ни ға /фоилон/ ва б.

Вазн талаблари юзасидан яна қуйидаги кўринишдаги ўзига хос тузатишларга дуч келдик. Маълумки, аруз араб тили хусусиятлари, грамматикаси қонунларига мослаб яратилган фан бўлиб, унинг ўзга тилларда бундай чегаралар доирасидан чиқиши табиийдир. Масалан, туркий арузда бир ҳарфнинг битта қисқа ёки битта чўзиқ ҳижо бўлиб келиши ҳоллари учрайди. Бу арузшуносликда жузъий хато саналмаган, балки умуман айб ҳисобланмаган. Мисолларга мурожаат этайлик. «Наводир ун-ниҳоя» девонига 358-ўринда кирган ғазалнинг иккинчи байти:

Дайр жаннатдур гар анда жилвагар ҳар мурбача,

Шакл зоҳир айлар анда хуру филмондин бадеъ

шаклида берилган. Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя»да йўқ, «Ҳазойин ул-маоний» нинг биринчи девонига кирган ва кўриниши қуйидагича:

Дайр жаннатдур гар анда жилвагар ҳар мурбача,

Шакликим зоҳир қилибтур хуру филмондин бадеъ.

Ўзгартирилган мисраъларнинг тақтиълари:

Шак л зо хи: /фоилотун/ рай ла ран да /фоилотун/ ху ру фил
мон /фоилотун/ дин ба деъ /фоилон/

Шак ли ким зо /фоилотун/ ҳир ки либ тур /фоилотун/ ху ру фил
мон /фоилотун/ дин ба деъ /фоилон/

Байтнинг садрида бир , (ро) ҳарфи бир ҳижо бўлиб келяпти /дай
р жан нат/ - фоилотун, ибтидоъда ҳам шу ҳол қайтарилган /шак л зо

хи:/ - фоилотун. Кўринаётганидек, ибтидоёда ватади мажмуъда бир ҳаракат (фатҳа, касра ёки замма) ва бир сокин етишмаяпти. Иккинчи сабаби ҳафийф - га ҳам бир сокин етишмаяпти. Албатта, арузда бундай очиқ хижолаарнинг чўзиқ ўқилишида ҳеч қандай таажжубли ўрин йўқ. Бироқ, ғазалнинг кейинги вариантыда байтнинг аввалги кўринишидаги етишмаётган ўринлар тўлдирилган, «зоҳир» сўзи /зо: хи:/ сифатида эмас, ўзининг табиий талаффузида қўлланилиб, байт оҳанги раволиги янада ошган. Бундан ташқари, мисраъдаги мазмунан ортиқчалик қилаётган «анда» сўзи (ҳол) ҳам таркибдан чиқариб ташланган. Чунки, бу сўз байтнинг биринчи мисраъсида бор бўлиб, унинг иккинчи мисраъда ҳам қайтарилиб келиши натижасида ҳеч қандай бадиий санъат ҳосил бўлмаяпти, балки байтга ортиқча юк бўлиб тушяпти.

Худди шундай яна бир байтга эътибор қилайлик. «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган ғазалнинг матлаъи:

Сарвдин гул бутмаса қад узра рухсори недур?!

Жон агар ширин деса, лаъли шакарбори недур?!

Байтнинг «Бадоеъ ул-~~ғазал~~»даги кўриниши («Наводир ун-нихоя»да бу ғазал йўқ):

Сарв уза гул бутмаса қад узра рухсори недур?!

Жон агар ширин деса лаъли шакарбори недур?!

Ёки:

Борди Навойиё анинг кўйига зорлик кўнгул,

Кўргил агар инонмасанг йўл уза қонидин асар.

(«Наводир ун-нихоя» 225-ғазал)

Мақтаънинг «Наводир уш-шабоб»даги шакли:

Борди Навойиё анинг кўйига ёралик кўнгул,

Кўргил агар инонмасанг йўл уза қонидин асар.

Ёки қуйидаги мақтаъ:

Заъфдин махмурлик йикти Навоий жисмини,
Ёр базми айшида ёд айланг ул афтодадин.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 533-ғазал)

«Ғаройиб ус-сигар»да қуйидагича келтирилган:

Заъфдин махмурлик йикти Навоий жисмини,
Ёр айши базмида ёд айланг ул афтодадин.

(478-б.)

«Бадоеъ ул-бидоя»нинг 310-ғазали иккинчи байти ҳам худди шундай мақсадда ўзгаришга учраган:

Лаълидин тиргузмак этсам орзу айб этмангиз,
Ҳеч ким ўлтурмак этмайдур Масиходин тамаъ.

«Ғаройиб ус-сигар»да:

Лаълидин тиргузмак этсам орзу айб этмангиз,
Ким киши ўлтурмак этмайдур Масиходин тамаъ.

(306-б.)

Шу каби бир қатор байтларда учрайдиган тафовутлар бир ҳарфнинг бир ҳижо бўлиб келишининг олдини олиш мақсадида эҳтиёткорликни талаб қилади.

Аруз фани ҳарф ва товушларнинг фонетик ва орфоэпик хусусиятлари, сўздаги мавқеъи, сўз ва сўз бирикмаларининг ўзаро лексик-семантик ва стилистик уйғунлиги жиҳатларига бевосита боғлиқ фан бўлганлиги сабабли баъзан аруз амалиётида кўп учраганлигидан аҳамиятсиз бўлиб кўринган ҳодисаларга ҳам диққатни жалб этишни талаб қилади.

Ғазаллар матнларини қиёслар эканмиз, кўп ўринларда «эрур» феълени «бўлур» билан, ёки аксинча «бўлур»ни «эрур» билан алмаштирилганлигининг гувоҳи бўламиз. «Бўлур» ва «эрур» орасидаги лексик-семантик фарқ бу феълларнинг замонидадир. Яъни, «бўлур» келаси замонга оид феъл, «эрур» эса ҳозирги замон феъл формаларига тегишли. Лекин, биз учратганимиз вариантли байтлар матнида бундай

тафовут, яъни маъно жиҳатидан жиддий аҳамиятга молик бирор ўзгариш кўзга ташланмайди. [э] ва [б] фонемаларининг хусусиятлари, сўздаги ва гапнинг стилистик тизимидаги мавқеъи масалалари эса эътиборга эгадек туюлади. Шу нуқтаи назардан баъзи байтлар таҳлилига қўл урдик. А.Рустамовнинг ёзишча, [э] фонемаси туркий сўзларда очик бўғинда бир қисқа бўғин ҳосил қилади,³⁴⁾ ёпиқ бўғинда эса бир чўзиқ бўғин ҳосил қилади ва туркий сўзларда доим сўз бошида келади. Навоийнинг баъзи байтларида бу фонема ёлғиз ўзи бир чўзиқ бўғин бўлиб келади. Масалан,

Мен худ ўлдим лек ҳар ошиқки эрур покбоз

Навҳа тортиб мотамим тутмоққа маъзур ўлмасун

Рамал баҳрида ёзилган бу мусамманнинг учинчи рукни учинчи ҳижоси ёлғиз [э] фонемасидан иборатдир. Хўш, бунинг нимаси айб, арузда керакли ўринда бошқа унли товушлар сингари [э] ҳам чўзиб айтилаверади, деган фикр туғилиши табиий. Лекин, бу ерда гап шундаки, китобатда икки *ی* нинг ёнма-ён жойлашуви натижасида - | алифнинг мавқеъи анча сусайиб, / *عاشيق كے ايرور* / талаффузда [э]дан олдин беихтиёр бир *ہ* ҳам орттирилгандек туюлади / *ہ* эрур/. Бу ҳам аруз санъатида бор бўлган ҳодиса, яъни «...ҳар ҳарфки лафзда келгай, агарчи китобатда бўлмарай, тактиъда ҳисобга киргай...». [II., 5., 150-б.] Агар «эрур» сўзидан олдин келган сўз ундош ҳарф билан тутаганда бундай бўлмас эди, яъни байт учинчи рукнининг ватади мажмуъидаги етишмаётган мутаҳаррик ҳарф ўрнига *ہ* талаффуз этиляпти. Бошқа матнда бу сўз «бордур» сўзи билан алмаштирилгандан сўнг рукндаги ватади мажмуъ ҳам, сабаби ҳафийф ҳам тўлиқ бўлиб / *كے بار* - ватад, *دور* - сабаб/, мисраъ равон ва мукамал кўринишга эга бўлади:

Мен худ ўлдум лек ҳар ошиқки бордур покбоз,

Навҳа тортиб мотамим тутмоққа маъзур ўлмасун.

Худди шундай таҳрир «эрур» лафзининг «билгил» лафзи билан ўзгартирилиши натижасида қуйидаги байтда ҳам амалга оширилган:

Кесгали хушу хирад нахлини эрур аррае,
Хар хорошеким жунун шархида фарёдимда бор.

[«Бадоеъ ул-бидоя», 171-б., 6-байт]

Кесгали хушу хирад нахлини билгил аррае,
Хар хорошеким жунун шархида фарёдимда бор.

[«Фавойид ул-кибар», 136-б.]

Мазкур муқоясалардан шу нарса маълум бўладики, ўзбек тилшунослиги Навоий даври тилининг фонетикасига оид бир қатор илмий ишларга эга бўлса-да, Навоий тилининг фонетик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган масалаларни тўла тўкис ҳал қилиб берувчи илмий тадқиқотларга эга эмас ва бу нарса тилшунослар ва арузшунослар диққатини жалб этиши лозим бўлган муҳим масалалардан биридир.

Шоир девонларидаги ниҳоятда равон ва мукаммал байтларнинг ҳам бир неча вариантлари учрайди. Бу шундай матн вариантларики, уларнинг мукаммаллигини фақат шоирнинг энг дақиқунназар, шеършунос ўқувчисигина ҳис эта олади. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан жой олган қуйидаги байтларда бир қарашда маъно ва мазмун такомилли юзасидангина тафовут борга ўхшайди. Бироқ, эътибор қилинса, байт арузида икки кетма-кет келган ундош ҳарфдан бирининг қисқартирилиши натижасида байтдаги оҳанг жилоси янада тиниқлашган. Ҳазал арузнинг ҳазажи мусаммани солим баҳрида ёзилган бўлиб, тафовут ҳазалнинг олтинчи байтида учрайди:

Совурғил ақл эвин гардун, мени мажнун қачон ўлсам,
Таним туфроғию оҳим елидин гирдибод айлаб.

[88-б.]

Тақтиби:

Совурғи: лақ /мафъийлун/ левин гар дун /мафъийлун/ мени
маж нун /мафъийлун/ қачо нўл сам /мафъийлун/

Таним туф ро /мафобийлун/ фию о хим /мафобийлун/ ели дин
гир /мафобийлун/ дибо дай лаб /мафобийлун/

Бу байт «Наводир уш-шабоб»да шундай:

Совурғил ақл эвин гардун мени мажнун агар ўлсам,

Таним туфроғию охим елидин гирдибод айлаб.

[65-б.]

Унинг бошқа вариантыдаги мисраъ тақтиъи:

Совурғи: лақ /мафобийлун/ левин гар дун /мафобийлун/ мени
маж ну /мафобийлун/ нагар ўл сам /мафобийлун/.

Назар солинса, байт рукнларидаги сабаб ва ватадлар мукамал
ҳосил қилинган. Бироқ, байтда битта «қачон» лафзининг «агар» лаф-
зи билан алмаштирилиши натижасида мисраъ оҳангида бирор ўринда
ҳам тўхталиш юз бермаяпти.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган бир ғазалнинг мақтаъига ҳам
ўзига хос нозик бир тузатиш киритилган. Бу ғазал «Наводир ун-
нихоя»га ҳам киритилган бўлиб, бу матнда ўзгариш йўқ. Аммо, у
«Хазойин ул-маоний» девонларидан «Наводир уш-шабоб»га киритилиш-
дан олдин ўзгартиришга учраган. Мана ўша байт-мақта:

Эй Навоий, гар вафоси қолмаиш онинг санга,

Ғам емаким, анга ҳуснининг вафоси қолмаиш.

[230-б.]

«Хуснининг» лафзидаги -ни эғалик ва -нинг келишиқ кўшимчаларининг
«ни: ни:» тарзида икки қайта такрорланиши сўз оҳанги нотабийли-
гига сабаб бўлиши мумкинлиги боис «анга ҳуснининг» бирикмасини
«анга ҳам ҳуснин» бирикмаси билан алмаштириш мақсадга мувофиқдир.
Чунки, -нинг кўшимчаси тақтиъда бир чўзиқ (-) ни: бўлиб келади.
Бу ҳақда «Мезон ул-авзон»да шоир шундай ёзади: «Яна ортуқси
«нун»ларким, сўз иртиботи учун «нинг» / / лафзида бити-
лур, мисли «онинг» ва «менинг» ва «сенинг» лафзида, андоқким
байт:

Эй кўнгул билгилки бу жон не сенингдур, не менинг,
Балки онингдур десанг, кимнинг дейинким ёрнинг.

Ва бу мазкур бўлгон алфознинг «коф»ларидурким, «коф» ўрнида битилур, аммо талаффузда «коф» ўрнига кирмас. Ва яна «нун» била «коф»ларким онинг ва менинг ва тонг ва ўнг ва сўнг ва нанг ва танг ...лафзида воқеъдурким, барчаси тақтиъда соқит бўлур.» [II., 5., 153-б.] Ҳазалнинг кейинги вариантыда нуқсли бўлиб кўринган байт таҳрирга учраган ва шундан сўнг равон оҳангга ва гўзал шаклга эга бўлган:

Эй Навоий, гар вафоси қолмамиш онинг санга,
Ҳам емаким анга ҳам ҳуснин вафоси қолмамиш.

[«Наводир уш-шабоб», 273-б.]

Бундан ташқари, -нинг лафзи байтнинг биринчи вариантыда икки мисраъда ҳам қўлланилган бўлиб, таҳрирдан кейин бунга барҳам берилган. Мазкур матн вариантынинг яна бир фазилати шундан иборатки, таъкид маъносини бериб, шоирнинг биринчи мисраъдаги фикрини далиллаб келувчи «ҳам» борловчиси байтдаги мазмуннинг мантиқий ривожини учун хизмат қилган.

Худди шундай тафовутлар ҳазалнинг матлаъига ҳам тааллуқли. Байтнинг матнлардаги аввалги ва кейинги ҳолатларини солиштириб кўринг:

Манга эмди сарв ила гул муддаоси қолмамиш,
Сарв бўйлук гулжабинликлар ҳавоси қолмамиш.

Манга эмди сарв ила гул муддаоси қолмамиш,
Сарв бўйлук гулжабинларнинг ҳавоси қолмамиш.

Навоий девонларидаги ана шу тариқа ранг-барангликларни кўздан кечиран эканмиш, ҳазаллар композициясига, мавзу ва мазмун уйғунлигига, бадиий санъатларнинг гўзал ва мукамал қўлланилишига оид матнлар вариантларини ўрганишнинг, шунингдек, қийин ва мураккаб

аруз илмининг ўта назик қирраларига эътибор бериб, мукаммал вазнларда ёзилган шеърларнинг баъзи ўринларида учраган тафовутлар ҳодисасини таҳлил этишнинг муҳим илмий аҳамиятга эга эканлигига амин бўлдик. Бу ҳодиса эса арабий арузнинг туркий шеърятга кириб келиши муносабати билан боғлиқ бўлган қатор масалаларни адабиётшуносликнинг тадқиқот майдонига олиб кирилиши учун восита бўлиши мумкин. «Мезон ул-авзон»да Навоий туркий арузнинг жуда кўп жиҳатларини очиқ берувчи чуқур илмий таҳлилларни махсус фасллар доирасида амалга оширди, туркий арузнинг ўзига хос қонуниятларини аниқлади. Агар «Мезон ул-авзон»нинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларига тартиб берилгандан сўнг ёзилганлигини эътиборга олсак, бу асарнинг бевосита девонлар тузиш жараёнида шоир ижодхонасида юз берган жуда катта ижодий юксалиш маҳсули сифатида юзага келганлигига амин бўламиз. Юқорида таҳлилга тортилган мисоллардан шундай хулоса қилиш мумкинки, шоирнинг «Мезон ул-авзон»ни ёзишдан мақсади аруздаги муаммоларнинг янгича талқинини бериш ва уни бойитишдан иборат экан, бу мақсаднинг амалга ошишида унинг ўз фазаларини яратиш жараёнида тўплаган тажрибаларини умумлаштириши ва узоқ йиллар давомида шаклланган малакаси ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Аруз тараққиётида янгича қарашларни илгари сурган Навоий бу фаннинг кейинги давр туркий халқлар адабиётшунослигида чуқур ўрганилиши учун замин яратди. Заҳриддин Муҳаммад Бобур ижодида арузи туркийнинг самарали ўрганилиши ва аруз илмида яна янги нуқтаи назарларнинг кашф этилиши бунга ёрқин мисол бўла олади. Бобур ўзининг «Мухтасар фил аруз» асарида аруз вазнининг 21 баҳри, ахрам ва ахраб туркумидаги рубоийлар, доира ва унинг турлари, 500 дан ортиқ руқи шохобчаларини аниқлади.³⁵⁾ Бобур ўз илмий тадқиқотлари билан XV аср адабиётшунослигида бўлган аруз ҳақидаги баҳсу мунозараларга тўлиқ яқун ясади, ижодий қузатишлари натижа-

сида аруз илмини янада юқори босқичга кўтарди.

«Мухтасар» ўзигача форс-тожик адабиётида бўлган ва «Мезон ул-авзон»даги аруз назариясига оид қарашларни ижодий жиҳатдан умумлаштирганлиги ва бунинг натижасида аруз назарияси ҳудудларини кенгайтирганлиги боис кейинги даврда энг ишончли назарий қўлланма ҳамда манбаъ бўлиб қолди.

Аруз назариясининг кейинги илмий ўрганилиши Абдулрауф Фитрат, Иззат Султон, Содик Мирзаев, Алибек Рустамов, Умнат Тўйчиев, А.Ҳожиаҳмедов ва А.Абдурахмонов каби олимлар фаолияти билан боғлиқдир.³⁶⁾

Адабиётшуносликда асарлар матнларини қиёсий ўрганиш, уларда кўзга ташланган турли мазмундаги ўзгаришларни текшириш бу фаннинг маълум соҳаларида қандайдир янгиликлар киритилишига, муаммовий масалаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бугунги кунда аруз илмининг кейинги ривож ва оммалашуви масаласи давримиз адабиётшунослигининг долзарб нуқталаридан биридир. Навоий асарлари вазна-ри ва у билан боғлиқ кўпгина муаммолар, жумладан, шоир ғазалиётида вазн нуқтаи назаридан амалга оширилган таҳрирларни жиддий ўрганиш бу соҳада маълум даражада ижобий силжишга олиб келиши мумкин. Тожик олими Р.Мусулмонқулов ўзининг «Персидско-таджикская классическая поэтика X-XVвв» номли китобида шундай ёзади: «Анализ наблюдений средневековых авторов по поводу нарушений отдельными поэтами некоторых канонов аруза может бы выяснить вопрос о происхождении и развитии таджикско-персидского аруза.» [III., 64., с. 94]

Туркий арузнинг ҳам пайдо бўлиши ва таракқиёти масаласи фанимизда ҳануз очиқ турган муаммолардан биридир. Навоий ўзининг «Ма-жолис ун-нафоис» асарида форсий ва туркийзабон шоирлар ижодларидаги қатор камчилик ва нуқсонлар ҳақида назокат билан гапириб ўтади. Бироқ, ундан кейинги адабиётшуносликда аруз қонуниятлари

соҳасида турли давр шоирлари ижодида кўзга ташланган ютуқ ва камчиликлар, аҳли таънинг ўз ижодларига бўлган муносабатлари, ўз ижодий маҳсулотларини ўзлари ислоҳ қилишлари масалалари билан боғлиқ эътиборга молик бирор тадқиқот кўзга ташланмайди.

Навоий лирикаси, эпик ва насрий асарлари вазнлари хусусида бир қатор илмий тадқиқотлар бажарилган бўлса-да, улар Навоийнинг аруз фанида нақадар мукамал ижод этганлигини таъкидлаган, исбот этган ҳолда, унинг туркий аруз тараққиётига қўшган хиссасини аниқлаш учун етарли манбаъ бўла олмайди. Бу ҳол Навоий ижодий жараёни хусусиятларини ҳам жиқдий ва ҳар томонлама ўрганишни тақозо этади. Навоий асарлари матнларини вазнлар соҳасида қиёслаб ўрганишимиз натижалари эса шоир ғазаллари матнларининг мукамалроқ, аслиятга яқинини топиш, илмий-танқидий матн яратиш соҳасидаги изланишларга муҳим янгилик бўлиб қўшилади.

Туркий тилли халқлар ижодиётида аруз жуда узоқ тарихга эга бўлса-да, уни адабиётшунослик фани талаблари нуқтаи назаридан назарий жиҳатдан ўрганган ва оммалаштирган шахс Навоий эди. Арузнинг амалий тараққиётини таъминлашда шоирнинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларини тузиш давридаги ижодий меҳнати бошқа жуда кўп омиллар қаторида ўзига хос бир босқич бўлди. Бу эса ёшлик чоғларидаёқ етук маҳорат соҳиби бўлган шоирнинг бу даврда ўз ижодини ўзи танқидий ўрганганлиги, шунингдек, кўп йиллик тажрибаси ва малакаси ҳам ўз таъсирига эга бўлганлигидан далолат беради.

Алишер Навоийнинг аруз соҳасида эришган ютуқлари ва бу ҳодисанинг унинг адабиётшуносликда тутган аҳамияти белгиланар экан, ушбу муаммонинг тўлиқ ечими учун энг аввало XIV-XVI асрларда яшаган барча форс-тожик ва туркий шоирлар ижоди поэтик матн такомилли нуқтаи назаридан қиёсий текширилиши, иккинчидан, араб, форс-тожик ва туркий адабиётларда мавжуд бўлган барча асарларнинг вазн тахрирлари соҳаси қиёсий ўрганилиши, учинчидан, келиб чиқиши тур-

кий бўлиб, форс-тожик тилида ижод қилган шоирларнинг ҳам аруз фа-
ни юзасидан ўз ижодларига бўлган муносабатлари махсус монографик
мавқеда ўрганилиши лозимдир. Зеро, бу ўз навбатида Навоий ижоди
баддий етуклигига асос бўлган муҳим унсурларнинг очилиши учун им-
кон яратади.

III - боб БАДИИЙ СЎЗ ТАЛҚИНИ

Бадий сўзнинг аҳамияти ва хусусиятлари муаммолари илк ўрта асрларданок шарқ муаллифлари эътиборини тортиб келган. Маълумки, қадимги Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасидаги маданий алоқалар поэтика соҳасига тегишли тушунчаларнинг араб, форс-тожик ва туркий халқлар адабиётларида муштарак, уйғун тараққиётига сабаб бўлди. Шунинг натижасида бу халқлар адабиётшунослигида ягона поэтик терминология пайдо бўлиб, унинг назарий ўрганилиши ҳам адабий алоқалар заминида раванқ топди ва юксалди.

Аmmo, «Араб тилини илмий тадқиқотлар билан ривожлантирган, сарфу наҳв, балогату фасоҳат, илми маоний, баёну бадитъни юқори босқичга кўтарган, Қуръонга тафсирлар ёзган, мўътабар ҳадисларни жамлаган, хуллас, араб тилини араб тили қилиб танитган, илму маданиятини оламга тарқатган зотлар ажам уламо ва шуаролари» [III., 76, 53-б.] эканлиги ҳам тарихий ҳақиқатдир. Бинобарин, поэтика соҳасида араб, форс-тожик ва туркий халқлар адабиётшунослигида мавжуд бўлган қимматли манбаълар уларнинг бу халқлар бири иккинчисининг илмий, адабий тажрибасидан баҳраманд бўлиб, назарий қарашларини ривожлантириб дунёга келтирилганлигидан гувоҳлик беради.

Аристотельнинг «Поэтика» асарига шарҳлар битган ва унинг бу соҳага оид фикрларини ижодий ривожлантирган Абу Наср Форобий ўзининг «Илмлар таснифоти ҳақида рисола», «Санъат ва шеърят қонуниятлари ҳақида рисола» каби асарларида поэтикани «тил ҳақидаги фанлар туркумига киритади ва уни уч қисмга: вазн, қофия ва стилистикага (стилистика деганда назмни насрдан ажратиб турувчи лексик хусусиятлар кўзда тутилади) бўлади.³⁷⁾

Классик Шарқ адабиётининг ўрта асрларда ишлаб чиқилган назарий асослари нуктаи назаридан эса поэтика тушунчаси илми маоний (фикрни мантиқли, равшан ва чиройли, қоидаги мувофиқ ифодалаш ил-

ми), илми баён (нуткни ташбиҳлар ва муболага билан безаш илми) ва илми бадий (нуткни санъаткорона тузиш ва баён этиш илми) каби соҳаларни қамраб олади.

Исломдан анча илгари пайдо бўлиб, катта тараққиётга эришган араб поэзиясида поэтик санъатлар эволюциясини акс эттирувчи танқидий руҳдаги назарий-адабий тадқиқотлар VIII асрнинг II ярми - XI асрлар араб-мусулмон тадқиқотчилари қаламларига мансубдир.

Поэтика масалалари араб, форс-тожик ва туркий халқлар адабиётшунослигида бадийлик илмини назарий жиҳатдан ривожлантирувчи Ўрта Осиёлик муаллиф Абул-Ҳасан Наср бинни ал-Ҳасан ал-Марғинонийнинг араб тилида ёзилган «Маҳосин ал-калом» (X аср), Ҳожи Муҳаммад бинни Довуд ал-Исфохонийнинг «Китоби Зухра» (VIII-IX), машҳур араб адабиётшунослари Ибн ал-Муътазнинг «Китоб ал-бадий», Қудома ибн Жаъфарнинг «Нақд уш-шеър», Хатиби Табризийнинг «Ал-Кофий фил арузи ва қавофий» каби асарларида тадқиқ этилгандир.

Мазкур асарларда бадий фикрнинг ифодаланиш имкониятлари, нутқдаги бадий воситалар мавқеъи ҳақида баҳс юритилиб, бу воситалар ўрганилиб, ўзига муносиб номлари қайд этилиб, тасниф этилади. Бадий фикрнинг бир жиҳатдан, шаклий намойиши ёки суратини амалга оширувчи (лафзий), иккинчи жиҳатдан эса маъно-мазмуннинг бадий такомили учун хизмат қилувчи (маънавий) санъатлар шу тарика адабиётшуносликнинг махсус тармони сифатида тараққий этиб, туркий мумтоз адабиёт равнақининг олтин даври бўлмиш XV асрларда ўзининг назарий ва амалий жиҳатлардан асосланган қонуниятларига эга эди. Бадийят илмининг ана шу қонуниятлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари Алишер Навоийга қадар Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийк ас-сихр фи дақойик аш-шиър» (XII), Шамс-и Қайс Розийнинг «Ал Муъжам фи маъойир ал-Ажам» (1218-1223), Тож ал-Халавийнинг «Дақойик аш-шиър» (XIV), Шароф ад-дин Рамайнинг «Ҳақойик ал-ҳадоийк» (XIV), Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ал-балоса» (XV аср

I-ярми), Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи қофия», «Баҳористон» (XV), Хусайн Воиз Кошифийнинг «Бадоеъ ал афкор фи санойиъ ал ашъор» (XV) ва Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг «Бадоеъ ус-санойиъ» (1493) асарларида ривожлантирилган бўлиб, Навоий бу асарларнинг барчасидан хабардор эди.

Маълумки, туркий классик шеърятнинг асосий лирик жанрларидан бири ғазал бўлиб, унинг ташаккули қадимги араб поэтикасига бориб тақалади. Ҳам шакл, ҳам мавзу, ҳам мазмун жиҳатидан араб ва форс-тожик поэзиялари таъсирида шаклланиб, ўзининг мукаммал кўринишига эришган ғазал Навоий даврида туркий поэтиканинг энг оммалашган турларидан бирига айланди. Туркий тилли шоирлар араб ва форс тилларини яхши билганликлари ва бу тилларда ғазал яратишнинг кўп асрлик тажрибаларидан хабардор бўлганликлари билан бирга, ўз даврида катта тараққиётга эришган туркий ғазалчиликнинг ҳам узок ва қадим анъаналарига суянар эдилар. Шундай экан, ҳар бир шоир, ғазалчиликда ўзидан анча илгари ишлаб чиқилган ва амалда бўлган анъаналар ва адабий қонуниятларга риоя қилиши, уларни ўрганиши лозим эди. Бироқ, бу нарса туркий ғазалчиликнинг образлар дунёси, мавзу, шакл ва бошқа унсурлари аввалдан, туркий тил хусусиятларидан тамоман фарқ қиладиган, ўзга тилларда қонунлаштирилган образлар, мавзулар, бадий санъатлардан ташкил топган экан, деган мулоҳазаларга сабаб бўлмаслиги лозим. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, классик туркий поэзияда образлар системаси ташкил топишининг асосий принциплари туркийларнинг энг қадимги бадий ёдгорликларидан мерос қилиб олинган ва бу нарса классик туркий поэзия пойдеворида ўзига хос, араб ва форс поэтикаси билан боғлиқ бўлмаган архаик қатламни ташкил этади, ва демак, бу ўз навбатида туркий классик ғазалнинг ўз мустақил таваллудига эга эканлигини билдиради. Туркий ғазалиётнинг ана шу узок эволюцияси Навоийга қадар назарий, адабий-танқидий жиҳатлардан

илмий ўрганилмаган бўлиб, бу мавзу бугунги адабиётшунослигимизнинг ҳам диққатталаб вазифаларидан биридир. Ваҳоланки, ғазалнинг асосий хусусиятларидан бўлмиш ишқий лирик мавзу туркий поэзияда ўзининг махсус тараққиёт йўлига эга бўлиб, Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асаридан, балки ундан олдинроқ яратилган ёдгорликлардан бошланади.⁴³⁾ Бадиият илми хусусида ҳам худди шундай фикрни билдириш мумкин. Масалан, бадий санъат воситаларидан бири бўлмиш тажнис туркий халқларнинг оғзаки адабиётида жуда қадимдан ишлатилиб келинган. «Девону луғотит-турк»дан бунга қатор мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, бу асарда қофия тажниси қўлланилган шундай шеър бор:

Калса киши, атма ангар ўртар кула!
Баққил ангар эзгулун арзин кула!
(Киши келса, унга ўртайдиган кул отма,
Унга яхшилик қил, қулиб боқ).³⁹⁾

Назмий асарларда, хусусан ғазалда фикр ва роияни ихчам, тушунарли, гўзал шаклда ўқувчига етказиш масаласи ғазалнинг энг қадим тарихидан то ханузга қадар адабиётшунослар баҳс майдонида муҳим ўринни эгаллаб турган шакл ва мазмун муносабатларига оид мулоҳазалар асосини ташкил этади. Бу мавзу исломнинг илк давридаёқ араб адабий танқидчиларидан ал-Аскарый, ал-Журжоний, Ибн Қутайба, Ибн ал-Муътазз кабиларнинг асарларида таҳлил этилган. Зеро, назм ёки насрда ижод қилаётган ҳар бир қаламкашнинг бу хусусда ўз фикри ва йўриғи бўлиши лозим. Биз бу масаланинг адабиёт майдонида қўйилишидан бошлаб то бугунги кунгача бўлган давр мобайнида унинг энг етук ва мукамал ечимини ўзининг адабиётшуносликка оид асарларида назарий жиҳатдан илмий ифодалаб берган, бетакрор ижодида унинг амалий намоёишини кўрсатган буюк мутафаккир Алишер Навоий фикрларига тўхталишдан аввал, бу хусусдаги баъзи баҳс-мунозарали фикрларга нисбатан ҳам мулоҳазаларимизни билдириши лозим топдик.

Ўрта асрлар классик поэзиясининг турли масалалари ғарб адабиётшунослари асарларида ўрганилган бўлиб, узоқ тарихга эгадир. Ғарб олимлари ўрта асрлар шарқ адабиётида ўзига хос мустақиллик, оригиналлик ҳақида фикр юритар эканлар, аксари европа поэзияси материалларига суяниб иш кўрадилар. Ана шу сабабдан ҳам уларнинг билдирган фикрлари ва хулосаларида бирёқламалик, чегараланганлик кўзга ташланади. Жумладан, биз назарда тутаётган мавзу - бадийлик илми масалаларининг ўрганилиши хусусида ҳам худди шу ҳолни кўриш мумкин. Бундай ғарб назариётчиларининг фикрларига кўра, шарқ классик поэзиясида анъанавийлик кучли бўлганлиги сабабли, оригиналлик, ўзига хослик фақат бадий асарнинг ташқи кўриниши, шаклидагина намоён бўлади. Яъни, классик поэзияда мавзу ва мазмун аввалдан белгилаб берилганлиги, ҳар бир шоир ўз маҳоратини ана шу мавзунинг янги талқини, бадий ишланилишида кўрсатиши лозим эканлиги, бу соҳадаги қатъий анъанани бузишга ҳуқуқи йўқ, эканлигини кўзда тутиб, ғарб муаллифлари: «...авторы стремятся превзойти друг друга в мастерстве владения формой и достигают в соперничестве высокого артистизма», деган хулосага келадилар.⁴⁰⁾ Бу нуктаи назарга кўра, ўзининг мустақил ижодкор эканлигини таъкидлаш учун ўрта аср классик поэзияси вакили ўз бадий яратмасининг шаклидагина эътибор қаратиши лозим (яъни, бадий санъатлар ўйинини кўрсатишигина кифоя)⁴¹⁾ бўлади.

Француз олими П.Зюмтор асарларида ҳам худди шу мазмундаги фикрлар такрорланиб, у ҳатто ўрта аср ўқувчиси поэтик асардан унинг бадий шаклидан ўзга ҳеч нарса кутмайди, бу поэзиянинг асосий хусусияти унинг намоёнликлигидадир (айнан: «театральность» сўзини қўллайдиган) дейишгача боради. У эътирозга ўрин қолдирмайдиган бир тарзда ўрта аср шарқ поэзиясида «мазмун, маъно ва аҳборотга нисбатан шакл катта аҳамиятга эгадир», деган фикрни билдиради.⁴²⁾

Араб поэзиясини ўрганган инглиз олими Х.А.Р. Гиббинг таъкидлашига кўра ҳам, «целью его (яъни, классик шоирнинг - С. Д.) было, развивая ту или иную тему по четко обозначенной канве, украсить её всеми доступными средствами искусства, превзойти своих предшественников и современников красотой, выразительностью, сжатостью фразы, правдивостью описания и восприятия действительности».⁴³⁾

Шунга ўхшаш фикрларни бир-бирини такрорловчи ва шу заминдан фикрларини ривожлантирувчи бошқа бир қатор раб ва баъзи рус олимлари асарларида ҳам кўриш мумкин.⁴⁴⁾ Қизиб шундаки, классик араб, форс-тожик ёки туркий поэзиянинг айрим даврлари ёхуд алоҳида олинган ёзувчилар зумраси фаолияти юзасидан чиқарилган хулосалар кўп ҳолларда умуман Ўрта аср Шарқ поэзияси ва унинг барча даврларига нисбат берилди.⁴⁵⁾

Албатта, бу муаммога турли ёндашувлар, нуқтаи назарлар мавжуд бўлиб, жумладан, рус олимлари Д.С.Лихачев, И.Я.Крачковский, М.В.Жирмунский, А.Б.Куделин кабилар юқорида келтирилган мулоҳазалардан тамоман фарқ қилувчи фикрларни баён этганлар. Масалан, М.В.Жирмунский жаҳон адабиётшунослигидаги бундай «формалистлар»ни танқид қилиб, классик араб поэзиясидаги бадий либос бевоқифа давр ва услуб масалалари билан ҳам боғлиқ эканлигини, яъни ҳар бир даврда адабий асар маълум услубда ёзилиб, давр янгилиши билан услуб ҳам янгилишини таъкидлайди ва шундай дейди: «...эволюция стиля как система художественно-выразительных средств или приёмов тесно связана с изменением общего художественного задания, эстетических навыков и вкусов, но также всего мироощущения эпохи.»⁴⁶⁾

Дарҳақиқат, ҳар қандай қаламкаш ўз асарини бирор мақсадни кўзлаб яратади. Исломига бўлган давр араб саҳроларида битилган назалларда шоир ўзининг нуқтадонлиги, топқирлиги, фаҳми тез ва

фаросатлилиги, ҳофиза қуввати билан бошқалардан устунлигини намойиш этишни мақсад қилиб қўйган бўлса, ўрта асрлар ниҳояси, инсоният шарқ ўйғониш даврининг камолот чўққисига етган бир даврда бу даврнинг энг етук вакили Алишер Навоий, албатта, бадиий асар яратишдан тамоман ўзга мақсадларни кўзлаган эди.

А.Ҳайитметов «Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан» номли асарида ҳар бир давр адабиётининг ўз даври эстетик идеали билан яқиндан боғланганлиги хусусида фикр критади ва шундай ёзади: «Эстетик идеал инсоннинг, ёзувчининг ёки умуман жамиятнинг мукамал, энг юксак гўзаллик ҳақидаги тасаввури, деган гап бўлиб, бадиий асар объектив борлиқнинг ёзувчи ижодига таъсири ҳамда шу даврдаги кишиларга, умуман жамиятга хос идеал гўзаллик ҳақидаги субъектив хоҳиш ва орзу асосида яратилади.» [III., 124., 231-б.]

Кўринаётганидек, бадиий санъатларга асосланган шарқ поэзиясидаги бадиий тасвир усуллари ҳам эволюцион тарихий тараққиётга эга бўлиб, ҳар бир давр адабиёти поэтик асардан ўзининг етакчи роявий тенденциялари, мазмунига хос ёндашувни талаб этади. Бу турли шоирлар ижодида турлича намоён бўлади. Яъни, ҳар бир шоир ўз қобилияти, билими имкониятларидан келиб чиқиб, ё поэзияни янги тараққийпарвар мазмун билан бойитади ёки анъанавийлик доирасида қолиб кетади. Шунга кўра, бадиий санъатларнинг ҳар бир давр поэзиясидаги функционал моҳияти ва вазифаси ҳам турлича бўлади. Уларнинг муайян ижодкор ёхуд ижод аҳли асарларида истифода этилиши хусусиятлари шу ижодкор ёхуд ижод аҳлининг услуби асосларини ташкил этади. Услуб эса «...маълум тарихий шароитда ижод қилаётган санъаткорнинг маълум дунёқараш асосида ... бадиий элементлар ва тасвирий воситаларга ижодий муносабатини англатади.» [III., 124., 309-б.]

Навоий ижодида поэтик санъатлар шоирнинг эзгу мақсадлари, эстетик идеалини бадиий ифода этиш учун восита бўлиб хизмат

қилган. «Навоий учун ҳеч қачон шеърӣ санъатлар шунчаки бир санъаткорликни намойиш қилувчи воситалар бўлган эмас. У ҳақиқӣ новатор ижодкор сифатида, ўзининг бутун санъаткорлик маҳоратини, муҳим ижтимоӣ-сиёсий фикрлари, олижаноб рояларини юксак бадиӣ савияда ифода қилиш учун дадиллик билан ишга солган». [III., 46., I66-б.]

Мулоҳазалар йўриғи, гарчи бу мавзуда адабиётшунослик жуда кўп илмӣ тадқиқотларга эга бўлса-да, Навоий ва унинг даври эстетик идеали борасида қисман тўхталишни тақозо этади. Шу муносабат билан тадқиқотимиз мавзуи ўзанида юқорида тилга олинган поэзияда шакл ва мазмун масалалари соҳасидаги мунозара юзасидан фикр билдиришни ҳам лозим топдик.

Алишер Навоий бутун илмӣ ва бадиӣ ижодида, давлат арбоби сифатидаги сиёсий-ижтимоӣ фаолиятида ислом сарчашмалари бўлмиш Қуръони Карим ва ҳадиси шарифлардаги умумбашарӣ, илғор рояларга таянди, тасаввуф назарияси, унинг илмӣ-роявий асоси бўлмиш вужудхон таълимотини чуқур ўрганди ва тарғиб этди. Буюк шоир Шарқ ўйғониши жараёнида юзага келган энг илғор ижтимоӣ-фалсафӣ ҳамда бадиӣ тафаккур ютуқларини ўз асарларида бой фалсафӣ мазмун ва гўзал бадиӣ нафосат уйғунлигида ўқувчисига тақдим этди. Унинг фалсафӣ бадиӣ тафаккури таракқиёти ислом маънавиятини кенг идрок қилиш ва уни ўз ижодӣ ва ижтимоӣ фаолиятида тарғиб этиш роялари билан бевосита борликдир.

Қуръони Каримда ва ҳазрати ислом пайғамбари Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларида ифодаланган фикрлар Алишер Навоийнинг бадиӣ асарларида гўзал ташбеҳлар, бетакрор лавҳалар воситасида акс этади. Шунинг учун ҳам бу даврни мукамал ўрганмай туриб, ўрта асрлар шарқ адабиёти маъно ва мазмун жиҳатидан чекланган, дея даъво қилиш бирёқлама хулосалардан ўзга нарса эмасдир.

Мавзун (вазнга солинган) фикрнинг оддий ахборот воситаси

бўлмиш тилга нисбатан мафтункор, жозибали ва ёқимли бўлишида ба-
дий санъат яратувчи унсурларнинг катта аҳамиятга эга эканлиги
бир қатор ислом уломалари асарларида ҳам қайд этилади.

Ислом уламоларининг уқдиришича, Қуръони Карим - илоҳий ки-
тоб, «Аллоҳнинг сўзи» бўлганлиги туфайли, ўзининг бетакрорлигини
таъминловчи қатор хусусиятларга эгадир. Бу хусусиятларни инсон
нутқининг бирор кўринишида - оддий, бадий, назмий ёки насрий
бўлсин - ифодалаш мушкул, тўғрироғи, уларни инсон зоти ўз тилида
ифодалай олмайди. Буни исбот этиш учун мусулмон уламолари
Қуръони Карим бадииятини ўрганиш ва уни араб назми ва насрининг
энг юксак намуналари билан солиштиришга эҳтиёж сезганлар. Шу та-
риқа Қуръони Карим ва мусулмон уламолари бевосита адабиётшунослик
муаммолари муҳокамасига тортиладилар. Ваҳоланки, Қуръони Карим-
нинг бетакрор ва илоҳийлиги унинг «Исро» сурасида аниқ ва равшан
ифодалаб берилгандир: «Айтгин: «Агар инсу жинлар жам бўлиб, бир-
бирига ёрдам бериб уринсалар ҳам Қуръонга ўхшаш нарсани келтира
олмайдилар». [II., 18., -б.]

Араб мусулмон назариётчиларидан Абд-ал-Қаҳир Журжоний ўзи-
нинг «Далоқил ал-эъжоз»⁴⁷⁾ ва «Китоб асрор ал-балоба»⁴⁸⁾ асарларида
Қуръони Каримнинг бетакрор бадииятини таъминлаши мумкин бўлган
барча омиллар маъноси аниқлиги мушкул бўлган сўзларда (алфоз
муфрад), уларнинг оҳангдорлигида, харф ва ҳаракатлар муносабати
ёки рукнларда, васл ва қофияларда, ўхшатиш ва истиораларда акс
этиши мумкинлигини тахмин қилади ва бу мулоҳазаларини илоҳий ки-
тоб асосида мукамал ўрганади. Ниҳоят, муқаддас китобнинг бетак-
рор жозибаси ва мафтункорлигини ёлғиз шу санъатлар ташкил эта ол-
маслигига имон келтирган олим, унинг илоҳий гўзаллиги ўзига хос
ва фақат унгагина муносиб бўлган услуби, назмидадир, деган хуло-
сага келади.

Ал-Журжоний бадий шакл ва мазмун уйғунлигида яратилган ба-

дий асарда мазмун етакчи ўрин тутушини таъкидлайди. Бирок, унинг фикрича, ҳар қандай мазмун бирор шаклда намоён бўлади. Адабий асарда шакл ўзгариши билан мазмун ҳам маълум даражада ўзгаради. Шу нуқтаи назардан араб адабиётшуноси классик адабиётда шакл мукамаллиги маъно, мазмун мукамаллигига, динамикасига хизмат қилади, деган хулосага келади.

Ўрта асрларда Шарқ адабиёти тарихида адабиётшунослик масалалари билан энг кўп ва изчил шуғулланган Алишер Навоий бу масала хусусида катта илмий қимматга эга бўлган фикрларини баён этди.

Шоирнинг фикрича, поэтик асарда бадийликни таъминловчи омиллардан биринчиси поэтик мазмундир. Шоирнинг катта ишонч билан уқдиришича, поэтик мазмун бадий асарнинг жони бўлса, бошқа омиллар гўё унга комилликни, башарий қиёфани бағишловчи чиройли либосга ўхшайди.

Шоир бу фикрни ўзининг адабиётшуносликка доир асарларида қайта-қайта такрорлайди. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонига ёзган сўзбошисида ўзи тартиб берган биринчи девон ҳақида ёзар экан, «Неча навъ ишким мунда маръий бўлубтурур, ўзга давовинда кўринмайдурур», - дейди. Шоир бу девонининг асосий хусусиятларидан бири сифатида шеърларида кишиларга маърифат тарқатувчи байтларнинг кўпроқ бўлишига алоҳида эътибор берганлигини, уларнинг инсон руҳиятининг энг нозик жиҳатларини ёритишга мосланганлигини, қисқароқ айтганда, девондаги шеърларнинг роявий ва бадий қувватига алоҳида эътибор берганлигини таъкидлайди. Шоирнинг уқдиришича, айрим девонларда ғазалнавис хусни зоҳирий хатту хол таърифидан иборатгина қилиб қўйиб, гўзалларнинг хусну жамоли таърифи айрим ҳолларда ифбат пардасидан холи равишда тасвирланади. Ваҳоланки, муҳаббат мавзудаги шеърларда ҳам «насихаторо ва маъвизатосо» байтлар киритилса, бундай шеърлар қадри, таъсир кучи янада ошади.

Навоийнинг фикрича, шеърларда асосан бир мавзу ёритилса, у шеърнинг бошидан охиригача тадрижий ривожлантирилган ҳолда ўзининг турли томонларини ўқувчи кўз ўнгида тавдалантириб турса, бундай шеър муваффақиятли чиққан шеър ҳисобланиши лозим. Бу фикр-ни Навоий «Ҳайрат ул-аброр» да шундай баён қилади:

Ул киши сўз баҳрида наввос эрур,
Ким тухари маъни анга хос эрур.
Файз ҳаримида тажаллий анга,
Ким ёрубон машъали маъни анга.
Сўз майини ул киши ошом этиб,
Ким дури маъни садафин жом этиб...

Аммо, поэзияда қуруқ мазмун, маънонинг ўзи ҳам етарли эмас. Гарчи, мазмун ҳар қандай асарда биринчи ўринда бўлса-да, у бошқа бадиий омилларсиз поэтик асар бўла олмайди. Демак, шоир бадиий асарда мазмун етакчилигида бадиий шаклга хос унсурларнинг ҳам аҳамияти катта эканлигини алоҳида таъкидлайди ва ўз ижодида ана шу талабга қаттиқ риоя қилади.

Навоий назарида ҳар қандай мазмун ҳам поэтик асарни юзага келтира олмайди, поэтик фикр инсоннинг ҳис-туйғуларига, руҳига таъсир қилиши, уни турли кайфиятларга солиши керак. Бунинг учун ҳар бир шеърдаги поэтик мазмунга мос равишда вазн танлаш, ўхшатиш, сифатлаш, муболаға каби бадиий омилларнинг мазмунни юзага чиқариш учун жуда мос бўлишлигига ҳам эътибор бериш лозим.

Навоий адабий-тадқиқий қарашларининг муҳим масалаларидан бири бўлган поэтик маҳорат масаласида унинг «адабий маҳорат ҳақидаги фикрлари билан совет адабиётшуносларининг бу ҳақдаги фикрлари ўртасида жуда катта яқинлик кўринади.» [III., 121., 98-б.]

Бадиий маҳоратнинг Навоий даври ва ҳозирги давр адабиётшунослигида ўрганилиши ҳақида А. Ҳайитметов куйидаги фикрларни баён этади: «Навоийнинг поэтик маҳорат ҳақидаги қарашларини текширар

эканмиз; бу нуқтаи назардан унинг «Мажолис ун-нафоис» тазкираси алоҳида қимматга эга. Чунки, Навоий бу тазкирада тўрт юз элликдан ортиқ шоир ва қаламкашларнинг ҳаёти ва ижодига тўхталади ва бу шоирлар мисолида бадиий маҳоратнинг хилма-хил томонларини ёритади. Навоийнинг поэтик маҳорат ҳақидаги фикрлари умумий, абстракт фактлар билан эмас, балки реал фактлар билан, унинг ўз салафлари, айниқса, замондошлари ижоди билан яқиндан боғлангани учун ҳам ўрта аср схоластикасидан жуда узок бўлиб, ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда» [III., 121., 99-б.]

Шоирона маҳорат ҳақида сўз юритар экан, Алишер Навоий уни бадиий асарда чуқур маъно, мазмун ва гўзал бадиий шакл уйғунлигидангина иборат деб тушунмайди. Унинг фикрича, шеър ёзишга қалам йўнган шоир уни ўз юраги ҳарорати билан ловуллаштириши, ўт олувчи сўзлар воситасида ёзиши лозим. Акс ҳолда бундай шеър ёруғсиз шамга, шеърни ташкил этувчи сўзлар эса бошлиқсиз оломонга ўхшаб қолади: «Сўзнинг шеър лаззатидан ҳарорати бўлмаса, шеърнинг ишқ ҳароратидан куйдириши бўлмаса, ундай сўз билан шеърни ёруғсиз шамъ бил ва бошлиқсиз тўда гумон қил». [III., 5., 209-б.]

Шоир ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида туркий тилнинг бадиий асар яратишдаги имкониятлари хусусида фикр юритиб «...бу лафзда мунча вусъат ва майдонида фусҳат топилур. Керакким, мунда ҳар навъ суҳангузорлиғ ва фасеҳтуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ...Бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур», деб ёзади. [III., 5., 118-б.] Буюк шоир ана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, фикрни бадиий ифодалашда туркий тилнинг бадиий шакллари, хилма-хил имкониятларидан фояда санъаткорлик билан фойдаланади. Шоирнинг қалами остида табиатда мавжуд бўлган қарийб барча нарсалар, инсон жисмининг мукамал гўзаллиги ва латофати, руҳиятининг хилма-хил лаҳзалардаги ҳолатлари ҳам фикрни бадиий ифодалашда имконият бўлиб хизмат қилади. Шоирнинг ғазалларда тад-

рижийлик ва яқпоралик, воқеабандлик ва воқеабаёнлик хусусиятлари ҳақидаги фикрлари орқали поэтик асар мукамаллигини таъминловчи омиллар бадий шаклга нисбатан бадий мазмун билан, муаллифнинг роявий мақсадлари билан кўпроқ боғлиқ эканлиги англашилади.

Навоий ўзининг шу тарика назарий қарашларини туркий ва форс-тожик тилларида яратган барча назмий асарларида баркамол намоиш этди. У адабиётшуносликка оид «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида, «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мезон ул-авзон», «Муфрадот» каби асарларида, бир қатор ҳолатларида биз юқорида келтирган баъзи ғарб танқидчиларининг шарқ назарчилигини «артистизм»⁴⁹⁾ дан иборат, деган тушунчаларига нисбатан ўзининг соф илмий нуқтаи назарини баён этди, лирикаси мисолида эса ўз фикрларининг амалий ифодасини кўрсатди.

Шеърый асарда бадий санъаткорлик унсурларининг меъёрида, чиройли қўлланилиши ёки бу соҳада шоир йўл кўядиган хато ва камчиликлар ҳақида Навоий «Мажолис ун-нафоис» да кенг маълумот беради. Тазкирада тилга олинган шоир ва қаламкашлар ижоди адабий услуб, ва асосан, бадий маҳорат нуқтаи назаридан таҳлил этилади. Бадий жиҳатдан содда ва халқчил асарларга нисбатан «туркона» термини қўлланилади. Навоий ўзидан анча илгари ўтган ва ўзига замондош бўлган ҳамкасблари асарларида бадий санъат воситаларидан нечоғли усталик билан фойдаланилганлигига катта эътибор беради. Жумладан, Атойининг машҳур

Ул санамким сув қироғинда паритек ўлтирур,

Ҳояти нозуклигининг сув била ютса бўлур

матлабини таҳлил этиб, «қофиясида айбғинаси бор»лигини (яъни, равийда) қайд этади, лекин, байт ҳоят юксак бадий қимматга эга эканлиги, (унда бошқа санъат унсурлари моҳирлик билан қўлланилганлиги, масалан, тасдир, талмиҳ) туфайли шоир маҳоратига таҳсин ўқийди.

«Бадоеъ ус-саноеъ» муаллифи Навоийнинг шеърда бадий санъатларни қўллашда ниҳоятда талабчан бўлганлигини қайд этиб, маънавий санъатлардан имтиноъ ёки мумтанеъ санъати бобида бу санъатни қўллашда ҳаддан ошувчи ёки фаросатсизлик қилувчи шоирларга қаттиқ танбеҳ берганлигини эслатади: «Албатта, тасаввуф аҳлию маъно ар-бобининг ўзга тили бордур ва аларнинг деганнинг ўзга маъноси бордурким, кўрунушта ҳар неча шариатқа хилоф бўлса ҳам, ҳақу ҳақиқатдур ва кишининг аларга эътироз қилгудек ҳоли йўқтур. Аммо ул маънодин мутлақан беҳабар сафсатачи шоирлар жамоати ул жамоатқа тақлид қилурлар ва шаръи шарифқа хилоф бемаъни нималарни айтурларким, ҳазрат-и худовандгор (яъни, Навоий - С. Д.) гоҳ-гоҳ қилиб тургандек (аммо кўпрақ бўлса яхшироқ бўлур эди) аларнинг яшилаб адабин бермак керактур.» [III., 9., 264-б.]

Атоуллоҳ Хусайний ҳазрат Навоийнинг бадий санъатлар борасида ниҳоятда ўткир билимдон эканлигини тасдиқловчи яна бир воқеани хикоя қилади. Лафзий гўзалликлар сирасига кирувчи тарофуқ санъати шундай санъатки, бунда ҳар мисраъни истаган бошқа бир мисраъ билан қўшиб ўқилса, ўша шеърдан бир байт ҳосил бўлади, маъно ва қофияга ҳеч ҳалал етмайди. «Мундоқ бир санъатни эътибор қилиш кўпдин бери хотиримда айланиб юрар, аммо ани айтмиш йўли бандага келмас эрдиким, ҳазрати худовандгор мажлисига эришмак навбати етти ва яқинлик пайдо бўлди. Ул фикрни изҳор эттим. Сўзум тугагач ўшул он ул ҳазрат давоту қалам тиладилар ва филбадиҳа ушбу рубоийни айттилар (рубоий):

Рўй-и ту зи рух-и осмоний хуштар,
Қадди ту зи сарв-и бўстоний хуштар,
Лаъл-и ту зи об-и зиндагоний хуштар,
Нутқат зи ҳаёт-и жовидоний хуштар. ⁵⁰⁾

Аксари замона фозилларию атоғлиғ хушгабълардин бўлмиш мажлис аҳли ҳайрон қолдилар ва таажжуб барморин тишларига олдилар. Бу

саргашта ҳам тан бериб қулоқ туттум. Бу иш замона фозилларига неча кўп ғарибу ажиб туюлмасун, аммо ул олийшиқдор уммондин бир қатрадур ва заррот-и жаҳондин бир заррадур.» [II., 9., 89-б,]

Кўриниб турганидек, Навоий бадиияти гўзалликларини кашф этиш шоир ўзи ҳаётлик даврларидаёқ бошланган бўлса-да, уни том маънода илмий ўрганиш ва тадқиқ этиш шоирнинг чин меросхўрлари бўлмиш ўзбек олимларигагина насиб этди.

Асримиз ўрталаридан бошлаб Навоий лирик меросининг бадиий жиҳатларини текшириш иши Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Н.Маллаев, А.Қаюмов, Б.Валихўжаев, А.Ҳайитметов, А.Рустамов, Ё.Исҳоқов, М.Муҳиддинов, И.Ҳаққулов каби олимлар томонидан амалга оширилди. 40-йилларнинг охирларида бадиий санъатлар тадқиқига биринчилардан бўлиб қўл урган ўзбек олими Мақсуд Шайхзода «Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида».⁵¹⁾ «Ғаройиб ус-синар» девони асосида ёзилган «Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида»⁵²⁾ «Устоднинг санъатхонасида» номли мақолалари-да шоир лирикасининг роявий-эстетик моҳияти, вазифаси ва аҳамияти бевосита бадиий санъатлар билан боғлиқ эканлигини қайд этиб, улардаги поэтик фикр, унинг юзага чиқиш омиллари, мантиқий тавсифи, бошқа бадиий санъатлар билан муносабати каби масалаларни ёритади. Шайхзода ўзининг қатор мақолалари ва асарларида шеърятдаги бадиий санъатлар, уларнинг хусусиятлари, истилоҳ ва таърифлари ва шу билан боғлиқ жуда кўп масалаларни алоҳида мавзу сифатида ўрганиш лозимлигини уқдиради. «Таассуф билан айтишга тўғри келадикки, - деб ёзади олим «Ғазал мулкининг султони» номли мақоласида, - классик поэтикани текшириш ишлари, хусусан, поэтика андозалари билан буюк шоирларимиз ижодини ўлчаш ва таҳлил қилиш масалалари совет адабиётшунослигида жуда кам шаклланган соҳалардандир.» [II., 93., 233-б,]

Адабиётшунослигимизнинг кейинги даври вакиллари устоз мутафаккир белгилаб кетган ана шу соҳада ўзларининг бир қатор изчил

ва соф илмий тадқиқотларини юзага келтирдилар.

А. Рустамов томонидан бадиий санъат воситаларига оид Атоуллох Хусайнийнинг «Бадоеъ ус-саноеъ» асарининг сўз боши ва шархлар билан ўзбек тилига ўгирилиши адабиётшуносликнинг бу соҳасига қизиққан барча туркий тилли ўқувчилар учун эътиборли ҳодиса бўлди. Атоуллох Хусайнийнинг бадиий санъатларга оид олти муаллиф асарларини қиёслаб ўрганиб ёзган бу китоби ҳанузга қадар асосий манбаъ ва қўлланма бўлиб, унинг таржимасини ҳам ўзбек олими катта маҳорат ва санъаткорлик билан амалга оширгандир. Бундан ташқари, А.Рустамов Навоий асарлари бадиияти сирларини чуқур ўрганиб, «Навоийнинг бадиий маҳорати» номли китоб ёзди ва унда «Навоийнинг бадиий воситалари», «Навоийнинг қофия ва саъжлари», «Навоийнинг вазнлари» номли сарлавҳалар остида шоир маҳорати масалалари, ижодининг бадиий етуклиги асосларини чуқур тадқиқ қилиб беришга муяссар бўлди.

70-йиллардан бошлаб фидойи олим Ё.Исҳоқов «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали саҳифаларида бадиий санъатлардан бир нечтасини таҳлил қилиб, уларнинг ажойиб намуналарини кўрсатиб берди.⁵⁴⁾ Шу тариқа ўзбек классик ғазалчилигида бадиий санъат унсурларининг аҳамияти, вазифаси, услубий хусусиятлари масалаларини замонавий адабиётшунослик фани нуқтаи назаридан муаммовий ва қиёсий ўрганиш жараёни бошланди, десак хато қилмаймиз. Чунки, бу йўналишдаги илмий ишлар бугунги кунда кўпаймоқда.⁵⁵⁾

Мухтарам олим ўзининг мазкур мавзу доирасида олиб борган кўп йиллик изланишлари натижасида дунёга келган «Навоий поэтикаси» асарида қуйидаги фикрларни ёзади: «Навоий лирикасининг бадиий қиммати, шоир санъаткорлигининг ўзига хос қирралари унинг тасвир воситалари доираси ҳамда улардан фойдаланиш йўлларида яна ҳам конкрет намоён бўлади. Бинобарин, Навоий лирикасида, бир томондан унга қадар ўзбек шеъриятида маълум даражада мавжуд бўлган поэтик

воситаларнинг мисли кўрилмаган даражада тарраққий этганлигини кўрсак, иккинчи томондан, фақат шоир лирикаси орқали юзага чиққан янги усул ва образларнинг шохиди бўламиз. Навоий девонларида юздан ортиқ шеърий санъатлар мавжуд бўлиб, улар шоир бадиий системасининг изчил тармоқларига айланган. [III., 46., 105-б.]

Олим ушбу асарида бадиий санъатларни муайян муаллиф ижоди доирасида, хусусан, Навоий лирикасида уларнинг лирик асар матни сарҳадларида бажарган вазифаси билан боғлиқ хусусиятларини назарда тутган ҳолда, шартли равишда ўн гуруҳга бўлиб ўрганади. Бадиий санъатларнинг моҳият жиҳатидан ва услубий хусусиятларига кўра, шеърий текст доирасидаги фаолияти ва унга боғлиқ характери юзасидан амалга оширилган бундай таснифат ўрта аср муаллифлари ва давримиз олимларининг бу мавзудаги машҳур асарларидан бирортасида кўринмайди. Ё.Исҳоқов бадиий тасвир усулларининг бадиий асардаги ўрни ва вазифаси ва бошқа қатор хусусиятларини ўзига хос услубда Навоий лирикаси асосида ўрганар экан, «ҳар бир поэтик деталь ёки образ муайян адабий оқим ёхуд индивидуал поэтик услуб доирасида ўзининг хилма-хил функционал имкониятларини намойиш этиши мумкин» [III., 46., 119-б.] эканлигини кўрсатиб берди ва шу тариқа бадиий санъат қонуниятлари тараққийси учун хизмат қилувчи яна бир янги, ўзига хос изланишлар ўзанига асос солди.

Бизнинг ушбу бобдаги тадқиқотимиз ҳам шу мақсадга йўналтирилган бўлиб, унда Навоий поэтикасида шеърий санъатлар мавқеъи нуқтаи назаридан бажарилган бадиий талқин воситасида шоир поэтик услуби шакллануви ва ривож масалаларига эътибор қаратилади. Кичик шеърий асарга ҳам жуда катта ижтимоий вазифа юклаган, унинг фоявий ва фалсафий моҳияти хусусида ниҳоятда талабчан бўлган шоир ижодий меҳнатни муҳим ижтимоий аҳамиятга молик давлат иши даражасига кўтаради. Шу сабабдан ҳам у ўз бадиий яратмаларининг мукамал, бенуқсон бўлишини ният қилади.

Шоирнинг баъзи ғазаллари матнларини бадиий санъатлар талқини асосида ўрганишга журъат этдик. Масалан, Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан «Ҳазойин ул-маоний» девонларига ўтган баъзи ғазаллари вариантларида тасдир санъатини ҳосил қилувчи ўзгартиришлар бор. Ё.Иҳоқов бу санъатни фикрни далиллаш (мотивировка) учун хизмат қилувчи тасвир усули деб атайди. [III., 46., 106-б.]

Маълумки, бу санъатни юзага келтириш учун бир сўз байтнинг икки ерида берилади. «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 36-ғазалнинг тўртинчи байти

Ўқи баским тандадур, тегмас танимға ўзга ўқ

Улки ўқ деб нола қилдим эмди қалқондур манга.

(57-бет)

тарзида берилган. «Ғаройиб ус-сифар» да эса байтнинг биринчи мисраси ниҳоясидаги иккинчи марта қайтарилган «ўқ» сўзи ўрнига «захм» лафзи қўлланилган. Иккинчи мисраъда биринчи мисраъдаги «ўқ» сўзига тааллуқли фикр давом эттирилади. «Ўқ ... эмди қалқондур манга» бирикмаси билан шоир тазйил қилади. Яъни, биринчи мисраъдаги фикрини яна бир бор таъкидлаб, бадиий санъат ҳосил қилади. Демак, маълуқа отган ўқ ошиқ танига санчилгач, қалқон вазифасини бажаради ва бошқа захмларга йўл бермайди. Ғазалнинг бошқа матнида «ўқ» сўзи «захм» билан алмаштирилган:

Ўқи баским тандадур, тегмас танимға ўзга захм,

Улки, ўқ деб нола қилдим, эмди қалқондур манга.

(34-бет)

Назаримизда, ғазалнинг аввалги варианты бадиий тасвир нуқтаи назаридан мукамалроқдир. Буни байт мазмунининг мантиқий йўналиши ҳам таъкидлаб турибди.

Худди шундай кўриниш «Бадоеъ ул-бидоя»га кирган 249-ғазалнинг саккизинчи байтида ҳам учрайди:

Ком еткурмак ғанимат англа ҳожат аҳлига,
Эй ғани, бу дамки коминг бирладур даврон ҳануз.

(211-б.)

Шоирнинг катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган бу байтининг ҳам аввалги девондаги матни кейингисига нисбатан мукамалроқдир. Яъни, «ком»ни албатта ҳожатмандга етказмоқ керақдир. Матн кейинги вариантыда «даврон» сўзи байтнинг иккинчи мисраъсида ҳам такрорланиб, тасдир санъати ҳосил қилинади, бироқ бу ҳол байтнинг роявий мазмунига путур етказди:

Ком еткурмак ғанимат англа даврон аҳлига,
Эй ғани, бу дамки коминг бирладур даврон ҳануз.

(«Ғаройиб ус-сивар», 225-б.)

Бу санъат А.Рустамовнинг бадиий санъат воситалари юзасидан қилган таснифотига⁵⁵⁾ кўра, тасдирнинг бешинчи турига киради.⁵⁶⁾

Шу нуктаи назардан байтнинг аввалги варианты автор нусхаси бўлиши мумкин, деган фикр ўйғонади. Унинг кейинги матнида эса қотиб қаламининг даҳли бўлган.

Худди шу мазмундаги ўзгартиришлар «Наводир ун-ниҳоя»дан «Хазойин ул-маоний» девонларига кўчган қуйидаги байтларда ҳам учрайди:

«Наводир ун-ниҳоя», 148-ғазал, 6-байт :

Талаб даштида аввал фоний ўлғил,
Ки йўқ бу йўлда ўзлукдин оғир банд.

(109-б)

Шу байтнинг «Бадоеъ ул-васат» даги кўриниши:

Талаб йўлида аввал фоний ўлғил,
Ки йўқ бу йўлда ўзлукдин оғир банд.

(127-ғазал)

«Наводир ун-ниҳоя», 321-ғазал, матлаъ:

Суроҳи то майи лаълинг висолин орзу қилмиш,
Ани бу мастлик девонаи жўлидамў қилмиш,

(225-бет)

Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» да 277-ўринда келган. Матлаънинг «Наводир уш-шабоб»даги шакли:

Суроҳи то майи лаълинг висолин орзу қилмиш,
Ани бу орзу девонаи жўлидамў қилмиш.

(263-ғазал) ва б.

Қуйида кўриладиган матний тафовутлар шоирнинг байтда ифода-лаётган фикрини янада аниқлаштириш, мазмун жиҳатидан ҳақиқатга ёки реал ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга яқинлаштириш учун хизмат қилиши нуқтаи назаридан талқин этилади. Чунки, бу нарса ҳар қандай шоирнинг асосий мақсади. Бироқ, матн вариантыда ана шу мақсад амалга оширилаётиб, тасдирнинг гўзал намунаси ҳам яратиб қўйилган. «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган 815-ғазалнинг тўртинчи байтида катта бир сўз бирикмаси ўзгартирилган:

Зулфи домин ҳажр шомидек ёпиб олам аро,
Қўйи офоқ аҳлининг кўнглин гирифтор истади.

(564-б)

«Фавойид ул-кибар», 607-ғазал :

Зулфи домин ҳажр шомидек ёзиб офоқ аро,
Қўйи офоқ аҳлининг кўнглин гирифтор истади.

Байтда маъшуканинг қоп-қорғу сочлари шом қоронғулигига қиёс қилинапти. Бу ўхшатиш ва ўхшовчининг зоҳирий таърифи. Ўхшатиш эса қоралиқдир. Аммо, байтда ташбихи томм қилинган бўлиб, шом қоронғулиги маъшукасини кутавериш умидсизликка тушган ошиқнинг рамдан қоп-қоронғу бўлган кўнглига ҳам ўхшатиляпти, Демак, маъшуканинг сочлари ҳар кун ниҳоясида келадиган шомга эмас, ошиқнинг юраги соғинчдан ўртаниб турган хижронли шомга ўхшайди. Бундан

ташқари, маъшуканинг сочлари ва шом ўртасида уларнинг бажараётган вазифасига асосланган яна бир ўхшашлик бор. Маъшуқа зулфининг товланиб, кўнғироқ бўлиб туриши шаклан овчининг домига қиёсланади «Зулф»га нисбатан «дом»ни истиора қилиб ва унинг шом каби ёйиб юборилишига ишора қилиб, шоир икки қарра ташбих, яъни ташбихи мусалсал ҳосил қилади. «Олам» лафзининг ўрнида «офок» лафзининг келиши эса шомнинг ҳаракат доирасини ёки вазифасини янада аниқлаштиради, яъни шом тушгани уфқлардан билинади.

Ўхшатиш яратишда шоир бу билан ҳам кифояланмайди. У байтнинг иккинчи мисраъсида ташбих санъатини такомиллига етказади. Маълумки, домнинг вазифаси қушни тутиб қолишдан иборат. Маъшуқа зулфининг печу товлари ҳам шу мақсадда эшилиб, тўлғонади. Унинг истаги бутун офок аҳлининг, яъни бутун уфқни тўлдириб келаётгандек туюлган халқнинг кўнглини ўзига ром, гирифтор этишдир. Ташбих санъатида бундай юксак маҳорат намоёишини шоирнинг жуда кўп байтларида кузатиш мумкин. Академик Ойбекнинг ёзишича, «Навоий метафора ва ўхшатишларида нарсаларнинг ташқи мушоҳадаларигагина эмас, кўпроқ, нарсалар, ҳодисалар, картиналар орасидага ички мушобиҳатлар, боғланишлар, муносабатларга зўр аҳамият беради. Бунинг натижасида янги поэтик бирикмалар, янги поэтик мажозлар яратади, бадий воситалари хазинасини бойитади, шеърнинг образлилигини қуюқлаштиради.» [III., 80., 39-б.]

Шоир бадийятига хос бу хусусиятни А.Рустамов ҳам таъкидлайди: «Навоийнинг ўхшатиш бобидаги етуқлигини кўрсатувчи бир неча хусусият бор... Навоийнинг ўхшатишларидаги ўхшамаш фақат шаклга эмас, кўп ҳолатда вазифага асосланган. Мана шу хусусият Навоийга жуда кўплаб ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган ва келмайдиган ўхшатишларни вужудга келтиришга сабаб бўлган.» [III., 90., 67-б.]

Навоий ўз байтларида бадий санъатларни ўзаро уйғунликда моҳирона қўллайди. Таҳлилга тортган байтимизда «офок» сўзининг

ҳар мисраъда келтирилиши билан тасдир ҳосил қилинган бўлса, шу муносабат билан ташбиҳнинг ҳам энг юксак ва бетакрор намунаси намойиш этилади.

Тасдир ва ташбиҳни уйғунликда яратиш санъати билан боғлиқ қуйидаги байтлар матнлари ҳам диққатга сазовордир. «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирмаган, «Наводир ун-нихоя» даги 432-разалнинг учинчи байти:

Дафъа-дафъа қон аро жисмимдадур бир-бир тугон,
Лолалар остидадур ҳар доғи пинҳоним менинг.

(295 - б.)

«Фавойид ул-кибар»да қуйидагича ўзгартириб берилган:

Дафъа-дафъа қон аро жисмимдадур бир-бир тугон,
Лолаедур гўйиё ҳар доғ ила қоним менинг.

(348-разал)

«Остида» ҳолининг ёрдамчи сўз туркумларидан «гўйиё» («гўё») кўмакчиси ўрнида келиши байтда маънонинг равшанроқ ифодаланувига хизмат қилган. Яъни, бу ерда ҳам ташбиҳ мушаббах ва мушаббахун бихнинг шаклий кўринишига эмас, балки сифатига нисбатан амалга оширилган. Байтнинг биринчи кўринишида «ҳар кўринмас доғ устида бир лола турган каби», маъноси берилса, «жисмимдаги ҳар доғ ила қон қизиллиги туфайли лолага ўхшайди» дейиш билан унинг иккинчи кўринишида ташбиҳи музмар (яширин ўхшатиш) ташбиҳи сарех ёки ташбиҳи мутлаққа айлантирилади. Албатта, бу ерда ижодкор мақсади ташбиҳ турларининг афзалини қидириш эмас, балки байтдаги бадиий фикрнинг чиройли ва ихчам ифодаси учун ташбиҳнинг қулай туридан фойдаланишга интилишдан иборатдир. Ташбиҳнинг бу тарика такмили ўз навбатида муболағанинг такомиллига ҳам сабаб бўлади. Яъни, байтнинг биринчи шаклида фақат ошиқ жисмидаги доғлар ҳақида сўз кетса, унинг иккинчи шаклида доғлар устида ёки остида қон ҳам борлиги орқали ошиқ жисмининг абгор ҳолати бўрттирилади. Байтдаги

бўрттириш санъатининг бу қадар чиройли кўринишида байтнинг биринчи мисраъсидаги тақрир санъатининг ҳам ўрни бор. Бундан ташқари, байтдаги тасдир иштиқоқлидир. Бу хил матнлар ҳақида биз қуйроқда алоҳида сўз юритамиз.

Кўринаётганидек, бир байтда икки сўзнинг тутган мавқеи биратўла тасдир, ташбих, тақрир, муболага, иштиқоқ каби санъат унсурларининг ажайиб намуналарини кўрсатиш учун аҳамиятга эгадир.

Шоирнинг «кўз» радифли ғазали мақтайдан олдин келган байтда ҳам фикрни аниқроқ ифодалаш мақсадида бир сўз ўзгартирилган. Бунинг натижасида тасдир ҳосил бўлган. Назаримизда ижодкор айнан шу вазиятда керак ва муҳим бўлган сўзни танлаб, икки мақсадни бирйўла амалга оширади:

Наҳс юлдуздек кўзи чун тушти, барҳам бўлди базм,
Муҳтасиб майхона аҳли айшиға еткурди кўз.

«Наводир ун-ниҳоя» девонида 265-ўринда жойлашган бу ғазалнинг тафовутли байти «Фавойид ул-кибар» да қуйидагичадир:

Наҳс юлдуздек кўзи чун тушти, барҳам бўлди базм,
Муҳтасиб майхона аҳли базмиға еткурди кўз.

(218-ғазал)

Байтда ирсоли-масал санъати ҳам бор.

Вариантларда иштиқоқли тасдир ҳосил қилиниши ҳоллари ҳам кўзга ташланади. Лафзий санъатлар сирасига кирувчи ўзакдош сўзларнинг уқштирилишига асосланган бу санъат «икқизоб» деб ҳам юрилади. Ё.Исҳоқов таснифотида бу санъат сўзнинг ички, ташқи формаси билан алоқадор санъатлар гуруҳига киради. Қуйидаги байтлар матни вариантларида иштиқоқли тасдир ҳосил бўлган.

Қуймади шоми хуморим тийраликдин ақлу хуш,
Май қуёшин куп спехридин чиқар, эй майфуруш.

Табдилиий матн:

Кўймади шоми хуморим тийраликдин ақлу хуш,
Май куёшин хум спехридин чиқар, эй майфуруш.

Ёки:

Дўстлар ул нахли қад ҳажринда чун бўлдим қатил,
Сарв экинг гар қўймоқ истарсиз мозорим узра мил.

Табдилиий матн:

Дўстлар ул сарвқад ҳажринда чун бўлдим қатил,
Сарв экинг гар қўймоқ истарсиз мозорим узра мил.

Яна:

Кўзларингга сайд ўлди кўнгул, вах, кутулурму,
Бир қушки, анинг кўйида бўлрай ики сайёд ?!

Табдилиий матн:

Сайд ўлди кўнгул кўзларингга, вах, кутулурму,
Бир қушки, анинг кўйида бўлрай ики сайёд ?!

Бу байт тадқиқотимизнинг арузга доир талкинлар бобида ҳам таҳлил этилган эди (75-бет). Байтда сайд ва сайёд сўзларидан иштиқоқ ҳосил қилинган. Бу санъат «Бадоеъ ус-саноеъ»да иштиқоқи ҳаффия, яъни, паст овоз билан айtilган, яширин иштиқоқ навъига мос келади. Матн нусхасида сайд сўзи байтнинг ҳашвидан садрига кўчирилгач, «раддул-ъажз мина-с-садр» деб аталувчи яна бир санъат юзага келади. Бадииятнинг лафзий гўзалликлари туркумига кирувчи бу санъат орасида ё тажнис, ё иштиқоқ, ё шибҳи иштиқоқ⁵⁷⁾ бўлган икки лафзнинг бирини жумла бошида ва иккинчисини охирида келтириш билан ҳосил қилинади. Навоий ғазалларида бу санъатнинг жуда гўзал ва мураккаб кўринишлари кўзга ташланади. Масалан, мана бу матлаъда унинг икки қайта қўлланилганлигини кўриш мумкин:

Қилса жонон оллида жоним туфайл олмоққа майл,
Кош юз жон бўлсаким ҳар дам бирин қилсам туфайл.

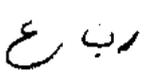
Байтда тазод ҳам бор. Фикримизча, қуйидаги байт ҳам юқоридаги

мулоҳазалар нуқтаи назаридан дунёга келган.

Матн: Бокма асфар барг уза, ҳар ён қизарғон обқаш,
 Заъфароний юз уза кўр ашки хунобим сари.

Табдилиий матн:

Бокма асфар барг уза, ҳар ён қизарғон обқаш,
Заъфароний юз уза боқ ашки хунобим сари.

Навоийнинг чуқур ижтимоий маъно касб этувчи қуйидаги байтида юқорида келтирилган байтдаги сингари иштиқоқ туркий сўзлар воситасида яратилади. Маълумки, сом тиллари, жумладан, араб тилидаги ўзак сўзнинг ишлатиладиган формасига мос келмайди. Яъни, ўзакда фақат ҳарф қолиб, ҳаракатлар акс этмайди. Масалан, қосид-мақсуд-қасида сўзларида ҚСД, обру-эътибор-мўътабар.. сўзларида каби ва ҳ.к. Туркий тилда эса сўз ўзаги ўзгармайди. Демак, иштиқоқ сўз ясовчи ва ўзгартирувчи қўшимчалар воситасида ҳосил қилинади. Қуйида келтирилган байтлардаги сингари:

Югурма ризқ учун, не етса ҳақдин, англаким, комил
Не келтургил демиш, не ғайбдин етронни қойтормиш.

(«Бадаеъ ул-бидоя», 238-бет)

Табдилиий матн:

Югурма ризқ учун, не етса ҳақдин англаким, комил
Не келтургил демиш, не ғайбдин келгонни қойтормиш.

(«Ғаройиб ус-сиғар» 268-бет)

Байтнинг аввалги кўринишида ҳам «етса-етганни» лафзлари иштиқоқли. Бироқ, кейинги нусхада иштиқоқли сўзлар орасидаги масофа яқинлаштирилган, яъни иштиқоқли сўзлар бир мисраъга жойланган. Бунинг натижасида эса байт оҳангида ижобий ўзгариш содир бўлади. Қуйидаги байтда ҳам худди шундай иштиқоқ ҳосил бўлган:

Кўрмайин кўзлар қачон келди бошимга юз бало,
Кўп бало келтурди бу юзи қаролар бошима.

Табдилиий матн:

Кўрмайин кўзлар қачон келди бошимга юз бало,
Кўр нелар келтурди бу юзи қаролар бошима.

Албатта, бу матн вариантлари котибларнинг , (ро) ва پ (пе) харфларини фарқламасликлари оқибатида содир бўлган. «Юзи қаролар» истиораси воситасида шоир маънавий санъатлардан ирсоли-масални юзага келтирган. Бундан ташқари байтда шундай санъатлардан яна бири - илтифот ҳам ҳосил бўлган.

Тубандаги байт матнлари ҳам иштиқоқ билан боғлиқ бўлган санъатларнинг мукамаллигини кузатиш учун хизмат қилади:

Тут ўзунгга фарду бекаслик, балою шиддатин,
То бировга ўрганиб айру тушуб эмганмагил.

(«Наводир ун-нихоя», 481-ғазал)

Табдилиий матн:

Тут ўзунгга фарду бекаслик, балою эмгакин,
То бировга ўрганиб, айру тушуб эмганмагил.

(«Наводир уш-шабоб», 372-ғазал:

Шоирнинг

Ул шайхки минбар уза афсунга берур тул,
Шайтондур ўзи, мажлисининг аҳли сурук рул

матлаъи билан бошланувчи, жамиятда бидъату хурофот ёйиб, фисқу фасод тарқатган айрим дин вакилларини фош этувчи ғазалининг олтинчи байти вариантлари орқали ифода этилмоқчи бўлган фикр янада бойиб, иштиқоқ воситасида кучли муболаға юзага келганлигини кўриш мумкин:

Юз пора қилиб минбарин ўт ёққали авло,
Бу шарт илаким бўлса ул ўтда ўзи мактул.

(«Наводир ун-нихоя:», 484-ғазал)

«Фавойид ул-кибар», 377-ғазал:

Юз пора қилиб минбарин ўт ёққали авло,
Бу шарт илаким, бўлса ўзи қотилу мақтул.

Албатта, бундай санъатлар яратиш билан шоир ҳеч қачон бадиий фикрни гўзал шаклга тобеъ қилиб қўймаган. У ўзининг қуйма сатрларини яратар экан, аввало ўз ғоявий мақсадини ўқувчига яхшироқ аниқлаштириш, фикрини тўла ифодалаб беришни ният қилади. Бу фикрни Навоий ўз ижодида жуда кўп марта такрорлайди. Жумладан, матнлар чориштарма нусхаларининг бирида ана шундай маъно ифодаланган. Яъни, «сен бу пасткаш дунё сари рағбат қилган кимсаларнинг ниҳоятда тубан тушганликларини кўрдингми? Демак, бу дунё ҳоҳ ҳавасидан кечиб, маъни олами сари назар қил», дейди шоир. Мақтаёда «оламин» сўзининг «дуняи» сўзи билан алмаштирилаши натижасида иштиқоқли ташбиҳ яратилади:

Эй Навоий, иста маъни оламинкин, келди дун
Ҳар кишиким, майли ушбу олами дун соридур.

(«Наводир ун-ниҳоя», 240-ғазал)

Табдилиий матн:

Эй Навоий, иста маъни оламинким, келда дун
Ҳар кишиким, майли ушбу дуняи дун соридур.

Навоийнинг бир қатор байтлари турли матнларини қиёслаб, янграқ товушли сўзларни уюштириш билан юзага келадиган тавзий санъати юзасидан талқин этиш мумкин. Лафзий санъатлар турига тааллуқли бўлган бу санъат номининг луғавий маъноси улашиш, тарқатиш демакдир. Мазкур санъатни бир хил товушни барча сўзларга улашиб чиқишни назарда тутиб, «тавзий» деб атаганлар. Қуйидаги байтлар матнларида ана шу санъат турига тегишли тафовутларни сезиш мумкин:

1. Рангсиз холинг жамолинг хонида, эй сиймбар,
Бир адасдурким, ёпишмиш бир адас чорлик шакар.

(«Наводир ун-ниҳоя», 178-ғазал)

Табдилиий матн:

Рангсиз холинг жамолинг хонида, эй сиймбар,
Ё адасдур, ё ёпушмуш бир адас чорлик шакар.

(«Наводир уш-шабоб», 135-ғазал)

2. Чу нома чирмадим ёзиб юзинг васфида шавқангез,
Дамимдин ўт тушуб бир бошига қилди они гулрез.

(«Наводир ун-нихоя», 152-ғазал)

Табдилиий матн:

Чу нома чирмадим ёзиб юзунг шавқида шўрангез,
Дамимдин ўт тушуб бир бошига қилди они гулрез.

(«Наводир ун-нихоя», 204 -ғазал)

3. Дема гулгундур либосим ашкнинг хунобидин,
Шўъладурким, ўртанурмен ҳажр ўтининг тобидин.

(«Наводир ун-нихоя», 575-ғазал)

Табдилиий матн:

Дема гулгундур либосимким сиришким қонидин,
Шўъладурким, ўртанурмен ҳажр ўтининг тобидин.

(«Бадоеъ ул-васат», 461-ғазал)

4. Қазо нарроди кўк тосида ой-кун каъбатайнидин,
Душаш нақши била эл умри нақди ҳар не бор элтур.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 174-ғазал)

Табдилиий матн:

Қазо нарроди кўк тосида ой-кун каъбатайнидин,
Душаш нақши била эл нақди умрин бешумор элтур

(«Наводир уш-шабоб», 186-б)

5. На гулгун бодае мумкин, на гулрух соқие мавжуд,
Жихат будур Навоий гар тилар кетмак Хуросондин.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 507-ғазал)

Табдилиий матн:

На гулгун соғаре мумкин, на гулрух соқие мавжуд,
Жиҳат будур Навоий гар тилар кетмак Хуросондин.

(«Наводир уш-шабоб», 588-ғазал)

ва б.

Бир қатор ғазаллар вариантларида муболаға такмилга етказилди. Бу ҳодиса ҳам шоир поэтик услуби хусусиятларини ўрганиш жиҳатидан муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, «Муболағанинг поэтик санъат сифатида қўлланиш даражаси ва бадиий тасвир воситаси сифатидаги имкониятлари муайян давр, адабий оқимлар, жанрлар ҳамда маълум даражада у ёки бу ёзувчининг мақсади ҳамда индивидуал услуби билан боғлангандир.⁵⁸⁾ Маълумки, агар васфда даъво ақлу одатга мувофиқ бўлса, у ҳолда муболаға мақбул муболаға ёки таблиғ дейилади. Агар муболаға ақлга сирсаю, одатдан ташқари бўлса ҳам мақбул саналади, бироқ энди у иғроқ дейилади. Вариантларнинг мунтазам таҳлили, котиблар эътиборсизлиги ёки бошқа сабабларга кўра Навоий байтларидаги иғроқ санъати номаълум бўлиб қолганлигини кўрсатади. Мана мисоллар:

1. Анингдек солди ишқинг шўъла жоним ичраким шаксиз,

Малойик ошиқ ўлғай кўкка тушса бир шарар мендин

(«Наводир ун-нихоя», 562-ғ)

Табдилиий матн:

Анингдек солди ишқинг шўъла жоним ичраким шаксиз,

Малойик барча куйгай кўкка тушса бир шарар мендин.

(«Наводир уш-шабоб», 464-ғ)

2. Навоий, айла анинг ишқи таркини, йўқ эса,

Чу ғайр ила май ичар боку дам-бадам қон ют.

(«Наводир ун-нихоя», 102-ғ)

Табдилиий матн:

Навоий, айла анинг ишки таркини, йўқ эса,
Чу ғайр ила май ичар боку захри хирмон ют.

(«Наводир ун-нихоя», 82-р)

3. Заъфдин қаддим алиф бўлди, ул икки ломи зулф,
Ҳар ёнимдин жилвагар, ваҳ, не ажаб гар лолмен.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 528-р)

Табдилиий матн:

Заъфдин қаддим алиф бўлди, ул икки ломи зулф,
Ҳар ёнимдин фитнагар, ваҳ, не ажаб гар лолмен.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 473-р)

Мазкур байтнинг аввалги кўринишида маъшуқа зулфларининг жилваги килиб, тебраниб тургани тасвирланса, унинг иккинчи шаклида улафаттон, яъни фитна кўзғатувчи сифатида ифодаланади. «Жилвагар» лафзи сочларнинг кўриниши, ҳаракатига нисбатан қўлланилган ташбиҳ бўлса, «фитнагар» сўзи уларнинг бажараётган ишига, ёки аниқроғи вазифасига кўра ишлатилган муболағали ташбеҳдир. Бундан ташқари байтда китобат санъати ҳам қўлланилган бўлиб, у «лол» сўзига тааллуқлидир. Яъни, араб ёзувидаги **ل** сўзидаги **ل** га ошиқнинг заиф ва нозик жисми қиёс қилинса, икки **ل** га маъшуканинг икки фитна кўзғатувчи зулфи ўхшатилади. Бу бетакрор бадий лавҳа орқали шоир «икки ёнимда икки маккор фитнагар турса, ўзим заиф ва ожиз бўлсам, не қилишни билмай лолман», деган фикрни ифодалайди ва гўзал бадий санъат намуналаридан бирини намойиш этишга муяссар бўлади.

Шоир ўз ғазалларида такрир ёки такрор санъатидан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Унинг баъзи кўринишлари вариантлар талқинида ҳам кўзга ташланади. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан олинган қуйидаги байт иккинчи вариантыда такрир бир мисраъда икки марта яратилган ва натижада байт оҳангининг яна ҳам раванлигига хизмат қилган:

Хаёли хайли кўзумга келургадур гўё,
Юзумга йўллар ўлубтур сиришқдин рах-рах

(«Вадоеъ ул-бидоя», 107-ф.)

Табдилиий матн:

Хаёли хайли кўзумга келургадур гўё
Юзумки йўл-йўл ўлубтур сиришқдин рах-рах.

(«Ғаройиб ус-сифар, 126-ф.)

«Йўл-йўл» сифати юзга нисбатан ишлатилган бўлса, «рах-рах» лафзи ҳам шу маънони билдиради ва байтдаги форс-тожик тилидан олинган «сиришқ» - кўз ёшларига тааллуқлидир. Мазкур вариантларнинг ҳосил бўлишида ҳам котиблар «саводхонлиги» сабаб бўлганлиги шубҳасиз аёндыр.

Мана бу байтда тақрир муболағани янада кучайтириш учун хизмат қилади:

Ишқ ичра қани мен киби зеру забар ўлғон,
Ҳар кимки йўқ андин батар ўлғон, батар ўлғон.

(«Наводир ун-нихоя», 626-б.)

Табдилиий матн:

Ишқ ичра қани мен киби зеру забар ўлғон,
Ҳар кимки йўқ андин батар, андин батар ўлғон.

(«Наводир уш-шабоб», 488-ф.)

Шоир албатта оригиналда матлаъдаги «ўлғон» радифини бир байтда уч марта қўлламаган. Бундан ташқари, «ўлғон» феълени тақрорлагандан кўра, сифат ва равиш бирикмаси - «андин батар»ни икки мартадан қайтариб муболағани янада кучайтириш афзалдыр. Яъни, байтда ахволи парижон ошиқдан батарроқ кимса йўқлиги таъкидланиб, ўқувчи диққати ахборотдаги ҳаракатга эмас, балки тасвирланмиш ҳолнинг сифатига жалб этиляпти. Шу нуқтаи назардан байтнинг биз назарда тутган табдилиий матни автор нусхаси бўлиши мумкин.

Маънавий санъатлар бобида ҳам Навоий маҳорати сўз санъаткорлигининг энг юксак чўққисига кўтарилганлиги маълумдир. Бу санъатга оид фикрларни ҳам вариантлар таҳлилида келтириш мумкин. «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган 729-ғазалнинг мактаби, жумладан, шундай матнга эга:

Навоийни тила андин бурунки, дегайлар,
«Адам йўлин тутиб ул зори бенаво кетти».

Табдилиий матн эса, назаримизда, мана бу:

Навоийни тила андин бурунки, дегайлар,
Адам йўлин тутиб ул зори бенаво итти.

Табдилиий матннинг афзаллиги шундаки, «кетти» феълени «итти»га алмаштириш натижасида таносуб яратилади. «Адам» сўзининг маъноси йўқликдир. Шу маънода «нобуд, нобудлик» сўзлари ҳам ишлатилади. «Итти», «итиб кетти» феълларининг ҳам «йўқолиб кетди», «нобуд бўлиб кетди», деган маънолари бор.⁵⁹⁾ Ана шу маънодош сўзларнинг (от ва феъл) ёнма-ён қўлланилиши натижасида таносуб юзага келган. Бундан ташқари, «кетти»га нисбатан «итти»ни қўлланилиши муболағани ҳосил қилади. Байтнинг биринчи шаклида бу маънода муболаға йўқ. Байт саволу жавоб ёки мурожаъа санъатида ёзилган.

«Наводир ун-ниҳоя»дан «Фавойид ул-кибар»га кўчган бир ғазалда ирсоли-масал санъати бўлиб, вариантлардаги ўзгаришлар уларнинг бирида икки марта тасдир ва тавзий санъатлари ҳосил қилинганлигини кўрсатади. Байтда халқ тилида бўлган «Кунимни қора қилса, кунни қора бўлсин» сўзларига ишора бор:

Қаро қилди нечукким рўзгорим,
Онинг ҳам хонумони қора бўлмиш.

Табдилиий матн:

Қаро қилди нечукким рўзгорим,
Онинг ҳам рўзгори қора бўлмиш.

Яна бир матида талмиҳ санъати учрайди. «Эй кўнгул» лафзинини «эй Масих» лафзи ўрнида келиши Ҳазрати Исо алайҳиссаломнинг воқеасига чиқиб кетишлари воқеасига ишора қилади:

Ишқ водийсинки осон деб эмишсен, эй кўнгул,
Сен азимат қилки, мен ажзимға қилдим эътироф.

(«Наводир ун-ниҳоя», 378-р.)

Табдилиий матн:

Ишқ водийсинки осон деб эмишсен, эй Масих,
Сен азимат қилки, мен ажзимға қилдим эътироф.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 303-р.)

Навоийда хусни таълил санъатининг гўзал намуналари жуда кўп. Бир байт матнида эътиборсизлик натижасида ана шу санъат бой берилган:

Ҳар тараф ул навъ ёлушмуш яролар қонидин,
Ким қуруғ жисмим уза бўлмиш тери пироханим,

(«Наводир ун-ниҳоя», 505-р.)

Табдилиий матн эса, фикримизча, мана бундай: ?

Ҳар тараф ул шўх тош урмиш, яролар қонидин,
Ким қуруғ жисмим уза бўлмиш тери пироханим.

(«Ғавойид ул-кибар», 405-р.)

Чунки, байтнинг биринчи кўринишида таълил йўқ, чиройли муволафа бор. Иккинчи шаклида эса шоир кўйлагининг қуруқ жисмига тери сингари ёпишиб кетишига сабаб қилиб (таълил), маъшуқа отган тошлардан пайдо бўлган яраларидаги қонни кўрсатади. Шу ўринда яна бир гўзал истиора орқали маъшуқанинг шўхлигини, шўх бўлгач эса тош отиши табиийлигини ифодалайди. Бу эса хусни таълилдир.

Шу тариқа буюк шоир ғазаллари матний нусхалари таҳлили асосида бадиий асарда мазмун етакчилигида гўзал бадиий шакл унсурларининг фаолият доирасини, ўрни ва аҳамиятини, меъёрини, қўлланиш услубларини ва шу каби қатор жиҳатларни илмий текшириш ва аниқлаш

мумкин. Чунки, шоир ҳар бир байт, мисраъ ёхуд жумла, ёки сўз бадий асарда ўзининг ташиётган маъноси, бажараётган вазифасига кўра ортиқча ҳашамсиз ва мантиқан ўринли, тил қоидалари нуқтаи назаридан беҳато ва тушунарли бўлишлигига алоҳида эътибор беради ва унинг бу соҳадаги талабчанлиги бадий-эстетик қарашлари асослари ва моҳиятини ташкил этади. Навоий лирик меросини жамлаш асосида ғазаллари байт ва мисраъларини назардан ўтказар экан, ҳеч қачон маъно ва шакл унсурлари орасига чегара қўймади. Балки, гўзал бадий шакл ёхуд лафзий либосни юксак ғоя ва чуқур мазмунга тобеъ этди, хизмат қилдирди. Шунинг учун ҳам шоир асарлари жаҳон адабиёти хазинасидан ўзига муносиб юксак мавқеъни эгаллади.

Маълумки, Навоий ўзининг ҳар бир асарида адабиётга бирор янгилик беришни мақсад қилиб қўяди. Классик шеъриятнинг энг кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўладиган бадий санъатлар соҳасидаги шоирнинг ғазаллари вариантлари талқини ҳам туркий шеъриятнинг баъзи назарий масалаларини илмий идрок этишга, шубҳасиз, хизмат қилади:

Биринчидан, Алишер Навоий ўз лирикасида бадий санъат воситалари истифодасини мукаммал даражага етказар экан, ўша давр туркий шеъриятида аввалдан маълум бўлган ва мустаҳкам қонуниятга асосланган санъатларнинг ўзига хос янги жиҳоларда шоир ғоявий мақсадини янада аниқроқ акс эттириб фаолият кўрсата олиши мумкинлигини исботлаб берди.

Иккинчидан, девондан девонга кўчган ғазаллар вариантлари таҳлилидан шу нарса маълум бўладики, Навоий бадий адабиётнинг вазифаси жамиятга бадий шаклда хизмат қилишдан иборат эканлигини, мукаммал табиат - яратилмишнинг бир зарраси бўлган инсоннинг зоҳири, ботини, фикри ва сўзи ҳам гўзал, мукаммал, ёқимли бўлиши лозимлиги ва бадий сўз ташбиҳу муболағасиз сўздан фарқли ўлароқ, ана шу вазифаларни бажариш учунгина амалда бор эканлигини яна бир

карра тасдиқлайди. Бу билан Навоий ўрта аср шарқ адабий мероси бутун инсоният келажакига дахлдор оламшумул ахамиятга эга бўлиб, унинг баъзи ғарб уломалари айтмиш ялтироқ шаклбозликдангина иборат эмас эканлигини қайта-қайта уқдиради. Агар лириканинг катта ижтимоий вазифаси шубҳасиз равшан бўлмаганда эди, Навоий ўз шеърларидаги ҳар бир байт ёхуд сўз мавқеи масаласига жиддий эътибор бермаган бўлар эди.

Учинчидан, шоир туркий тил хусусиятлари, сарфу наҳви қонуниятлари, оғзаки бадий ёдгорликларнинг ёзма адабиётга, хусусан, лирикага таъсири масаласи, умуман, XV аср ижодий поэтик услуби ва бу услуб негизини ташкил этувчи халқчиллик сирлари каби масалаларни ўз ғазаллари мисолида такомилга етказишга муваффақ бўлди. Шоир янги туркий сўзлар, иборалар, мақолларни ўз назмига киритди, уларга сайқал берди. Демак, туркий тилнинг ҳазрат Навоий ижоди орқали бойиши ва янгилаши, камолат чўққисига кўтарилишида унинг ўзига хос эстетик заковатининг ҳам маълум даражада ўз ўрни ва ҳиссаси бор экан.

Тўртинчидан, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидан маълумки, Навоий ўзидан илгари ўтган аҳли табъ ва замондош шоирлар ижодини зийраклик билан кузатган, бадий жиҳатдан таҳлил этган, баъзиларига ўз мулоҳазаларини билдирган. Навоий таҳлиллари чуқур назарий асосда пухта ишланган илмий таҳлиллар бўлиб. А. Ҳайитметов таъкидлаганидек, ўрта аср схоластикасидан анча йироқдир. Навоий ўз лирикасига ҳам танқидий нуқтаи назардан ёндашиб, жумладан, бадий санъатларни шеърларда ғоявий мазмун ва бадий шаклнинг турли йўналишдаги масалалари билан уйғунликда истифода этади. Демак, Алишер Навоий бугунги ривожланган адабиётшунослигимиздаги аналитик услубнинг ҳам бошловчиси, асосчиси бўлиб қолади.

Бешинчидан, Навоий даврида бадий санъат воситалари ҳақидаги илмларни ўрганиб, умумлаштириб ва тасниф этиб берувчи икки асар-

нинг⁶⁰⁾ пайдо бўлиши ўша даврда адабиётшуносликнинг бу соҳасига нисбатан бўлган қизиқишни кучайтирди. Навоийнинг ўз шеърларида бадиий санъатлар такмилига эътибор бериши унга замондош бўлган ва ундан кейин ижод этган туркий тилли шоирларни ана шу соҳадаги ижодий изланишларга рағбатлантирди. Заҳриддин Мухаммад Бобур, Фузулий, Отаҳий, Аваз Ўтар, Фурқат каби шоирлар ижоди бунга ёрқин мисол бўла олади.

Олтинчидан, лирикасида қўлланилган бадиий санъатларни такмилга етказар экан, Навоий ўз услубини, Ё.Исҳоқов таъкидлаганидек, энг олий мақом, юксак даражага кўтарилишига эришди.

Хуллас, Алишер Навоий ғазаллари матнларининг бадиий санъат воситалари нуқтаи назардан таҳлили ва талқини унинг ниҳоятда кенг дунёқараши ва заковати, шеършунослик соҳасидаги чуқур билими ва ўз даври учун тараққийпарвар бўлган ғоявий-эстетик мавқеидан далолат беради.

IV - БОБ ҲАЗАЛ КОМПОЗИЦИЯСИДА СЎЗ ВА ТИМСОЛ

МАСАЛАСИ

Санъат ва адабиётдаги ортиқча ҳашамат ва ялтироқликка жиддий қарши турган Алишер Навоий уни фикрий чегараланганликдан қутқариш учун бутун ижоди давомида курашди ва шу туфайли бадиий фикрнинг дохил санъаткорларидан бирига айланди. Бадиий фикрнинг гўзал бадиий шакл омехталигидаги мукаммал ифодаси кўркам санъат асарини юзага келтирар экан, мазмун ҳам, шакл ҳам қатор ўзига хос хусусиятларга эга бўлган унсурлардан ташкил топиб, бу унсурларнинг санъат яратувчи бошқа омиллар қатори бадиий асар бенуксонлигини таъминлашга хизмат қилиши маълумдир. Шу нуқтаи назардан шеърнинг композицион тузилиши масаласи ҳам муҳим масалалардан бири саналади.

Шеъринг санъатлар масалаларини чуқур тадқиқ этган ўрта аср адабиёт мутахассислари ғазал композицияси ва лирик асарда фикрнинг стилистик ифодаси хусусида махсус тўхталадилар. Уларнинг фикрича, шеър албатта уни ташкил этувчи қисмлар - муқаддима (насиб ёки ташбиб), асосий қисм ва хотима (мақтаъ ёки гуризгоҳ)дан иборат бўлиши лозим. Жумладан, «Меъёр ал-ашъор» муаллифи Носир ад-дин Тусийнинг ёзишича, худди хитобат (риторика) ўз ташкилий бўлаклари - муқаддима (садр), баён (иктисос), чекиниш (тасдир) ва якуний қисм (хотима)дан иборат бўлгани каби, шеър ҳам ана шундай қисмлар, яъни матлаъ, ташбиб, таҳаллус, дуо ва мақтаъдан иборат бўлиши керак. Шунингдек, ҳар қайси қисмнинг хусусиятларига кўра, унга муносиб бадиий санъатлардан фойдаланмоқ жоиздир. [III., 64., 145-б.] Бундан ташқари, шеърнинг муваффақиятли чиқиши учун унинг юқорида номлари келтирилган қисмлари хусни матлаъ (чиройли муқаддима), хусни матлаб (ғоя-мақсаднинг чиройли ифодаси) ва хусни мақтаъ (хушоҳанг, сермазмун хотима) каби жиҳатларга ҳам эга

бўлиши лозим. Шу тариқа ўрта асрлар шеърят назариётчилары ғазалнинг композицион тузулишида катта аҳамиятга молик бўлган уч асосий элементнинг мавжуд бўлишини қатъий таъкидлайдилар, яъни, бошловчи ва якунловчи байтлар ва шоирнинг асосий роя-мақсадини ифода этувчи қисм. Лирик шеърга нисбатан каттароқ ҳажмда бўлган асарларда эса, жумладан, қасидаларда, тўртинчи муҳим унсур - тахаллуснинг ҳам қўлланилиши зарур эканлигини бу адабий жанр формасига оид бир қонуният сифатида белгилайдилар. Ғазал эволюцияси тарихидан маълумки, нисбатан каттароқ ҳажмдаги лирик асар композицион бутунлигини таъминловчи тўртинчи унсур саналмиш - тахаллус, кейинчалик, ғазалнинг шаклий ва семантик структураси мукамаллигини ташкил этувчи асосий компонентлардан бирига айланди.

Хуллас, ғазалнинг композицион тузулиши масаласида ўрта асрларда яратилган манбаъларда бир-бирини қисман тасдиқловчи ёки тўлдирувчи қатор мулоҳазалар мавжуд бўлиб, бу масаланинг нисбатан тугал тавсифи Навоий даврида яратилган адабиётшунослик назариясига оид асарларда ўз ифодасини топгандек кўринади. Жумладан, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадоеъ ус-саноеъ» ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ ул-ашъор» асарларида шеър матлаъи, ҳусни матлаъ ёки ибтидо, мақтаъ, тахаллус ёки гуризгоҳ каби тушунчаларга аниқлик киритилган. Аммо, ғазал композициясига оид мазкур маънодаги таърифлар ижодкорнинг роявий мақсадини муайян лирик жанр ҳажмида мукамал ифодалаб бериши учун бир техник схема сифатида хизмат қилиб, бу ўринда композиция тушунчасини анча чеклаб қўяди. Ё.Исҳоқов «Навоий поэтикаси» асарида композицияни формал ташки белгилар ёки андаза сифатида тушунмаслик лозимлигини таъкидлайди. «Умуман, композицияни андаза тарзида тушуниш нафақат Навоий ғазалларини, балки асрлар давомида яратилган барча ғазалларни ягона андазага солишга олиб келади. Ваҳоланки, ҳар бир ҳақиқий шеър ўз семантик структурасига борлиқ (таъкид бизники -

С.Д.) композициясига эга бўлади», - деб ёзади олим. [III., 46., 55-б.]

Шу ўринда бир муҳим нарсани таъкидламоқ лозим. Юқорида келтирилган барча мулоҳазаларда ғазал композицияси тушунчаси унинг архитектуроникаси тушунчаси билан уйғунлаштириб юборилган. Ваҳоланки, ғазал архитектуроникаси ҳали унинг композицияси эмас. Ё.Исҳоқов ана шу нарсани таъкидламоқда. Асар архитектуроникаси унинг муайян жанр доирасидаги композицион мукамаллигини таъминловчи формал омиллардан биридир. Яъни, «архитектоника - бадиий асар қурилишининг умумий ташқи формасидир». Шеърнинг банд қурилиши унинг архитектуроник жиҳатини ташкил этади. Нутқий текстнинг банд ичидаги жойлашуви эса банд композициясини кўрсатувчи жиҳатдир. [III., 48., 137-б.] Демак, композиция ички уюшиш, мазмун асосидаги уюшишдир. Бу уюшишда мазмун боғлиқлиги, унинг роя-мақсад ифодаси учун хизма қилиши зарурдир. Шу нуқтаи назардан, шеърый асар архитектуроник жиҳатдан ғазал жанрига мансуб бўлиб, пароканда байтлардан ташкил топган бўлса, композициясига эга бўлмаган асар ҳисобланади. Шу мазмунда классик адабиётда, жумладан, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ижодида «устухонбанд» атамаси ишлатилади. Чунончи, у «Вобурнома»да Бадриддин Ҳилолийнинг «Шоҳ ва дарвеш» достонини «мазмун ва устухонбандлиги бисёр ковок ва харобдур», деб танқид қилади. У мулоҳазаларини шоирнинг роявий мақсади билан боғлиқ бўлган тасвир принципларининг асосий типларини кузатиш жараёни орқали Ё.Исҳоқов шундай баён этади, яъни: «Навоий ғазалларининг композициясига хос асосий қонуниятлар ҳам ғазаллардаги тасвир типларининг тақовоси билан юзага келган». [III., 46., 56-б.]

Олимнинг ўринли таъкидлашига кўра, ғазалдаги тасвир типлари унинг композицион тугаллигига оид асосий қонуниятларни юзага келтирар экан, демак, лирик жанр сифатида ғазалнинг специфик хусусиятини ташкил этувчи омиллардан бири ҳам (ишқий мавзудан

ташқари) унинг ўзига хос композицияси ва у билан бевосита борлиги архитектоникасидир.

Умуман, шеърнинг композицион тузулиши масаласига муносабат ҳар бир даврда ўша давр ижодкорининг адабий-эстетик дунёқарашига кўра турли мазмунда бўлган. Композицион яхлитлик, композициянинг бир образ асосида қурилиши, ғазал ҳажми ва таҳаллус қўллаш масалаларида махсус қонунийликка интилиш каби белгилар Навоийгача бўлган давр поэтикасида жиддий эътиборга молик унсурлар сифатида кўринади.⁶¹⁾

Бирок, Шарқ ғазалчилигида Навоийга қадар лирик асар композицияси масаласи назарий жиҳатдан ҳар томонлама, кенгрок ишланмаган, масалан, бадиий санъатлар соҳасида бўлгани каби, махсус қонунийликка⁶²⁾ бўйсундирилмаган бўлиб, бу даврнинг машҳур шоирлари ижодида ҳам композицион жиҳатдан турли кўриниш ва даражада бўлган, яъни таркиби яхлит ёхуд пароканда ғазаллар учрайди. Бу мулоҳазалар байтда ифодаланган фикрнинг мисраъдаги кўриниши, яъни ҳар мисраъда мустақил фикр акс этиши ёки бир фикрнинг икки мисраъга тақсим этилиши, мантиқий муносабати, байтларнинг ўзаро боғлиқлиги ёки боғлиқ эмаслиги, ғазалда байтлар сони, таҳаллуснинг қўлланилиши ва қайси ўринда қўлланилиши каби масалалар ҳақида бўлиб, А.Ҳайитметов ўзининг «Навоий лирикаси» асарида бу масалага тўхталади ва худди шу нуқтаи назарлардан ўзбек ғазалчилиги форс-тожик ғазалчилигига нисбатан шеърини форма сифатида тезрок шаклланганлигини таъкидлайди. Муаллиф текширишларини Ҳофиз, Саъдий, Анварий, Саккокий, Атойи, Лутфий каби шоирлар ижоди доирасида олиб борар экан, Алишер Навоийнинг ғазалда композицион бутунлик масаласини назарий жиҳатдан пухта ишлаб беришида ва унинг амалий тасдиғини етук лирик асарлари мисолида кўрсатишида бу шоирлар ўзларининг бадиий яратмалари билан мустаҳкам замин ҳозирладилар, деган фикрни билдиради. Демак, шу тариқа туркий ғазал-

нинг алоҳида олинган форма хусусиятлари такомилли, яъни, вазн, қофия, радиф, ритм, тил, услуб ва бошқалар умуман унинг композицион мукамаллиги масаласининг илмий ишланилишига олиб келди. Навоий ўзининг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» девонларига ёзган дебочаларида, «Мажолис ун-нафоис» ва «Мезон ул-авзон» асарларида бу масалага муносабат билдиради ва уни назарий жиҳатдан очиб беради.

Маълумки, Алишер Навоий бадий асар композициясини ишлашда жаҳон адабиёти миқёсида тенги йўқ сўз санъаткорларидан бири ҳисобланади.⁶³⁾ У ўзининг биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»га ёзган дебочасида ғазал поэтикаси ва композицияси масалаларига тўхталиб, бу борадаги танқидий мулоҳазаларини шундай баён этади: «Яна буқим, сойир давовинда расмий ғазал услубидинким, шойиъ турур, тажовуз қилиб, махсус навъларда сўз арўсининг жилвасига ва жамолига оройиш бермайдурурлар. Ва агар аҳёнан матлаъе махсус навъда воқеъ бўлса, ҳамул матлаъ услуби билан итмом хилъатин ва анжом қисватин қийдурмайдурурлар, балки тугагунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлиқ қилса, яна бири фироқ хазонида хорнамоилиқ қилибдурур. Ва сурат доғи муносабатдин йироқ ва мулояматдин қироқ кўрунди. Ул жиҳатдин саъй қилиндики, ҳар мазмунда матлаъе воқеъ бўлса, аксар андоқ бўлғайким, мақтаъғача сурат хайсиятидин мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ тушғай». [II., 7., 22-б.]

Навоийнинг мазкур мулоҳазаларидан маълумки, у шеърнинг ғоявий ва бадий таъсир қувватига алоҳида эътибор бергани ҳолда, ғазалнинг ғоявий-эстетик асосларини ташкил этувчи унсурлар такомилли поэтика соҳасидаги мавжуд қоида ва анъаналарнинг қатъий адабий канон доирасида қайта ишланилиши ва ривожлантирилишига бевосита боғлиқ деб ҳисоблайди. Шу мақсадда шоир шарқ девончилиги соҳасида тўпланган анъана ва тажрибаларни умумлаштириб, уларни тамо-

ман янги шакл ва мазмунда ривожлантириб дунёга келтирган девони «Бадоеъ ул-бидоя»га «Дебоча» ёзади. Бу дебочада Навоий бадий ижодда халққа фойдали мазмуннинг муҳимлиги, бадий шаклнинг ҳам гўзал ишланган бўлиши, назал яратганда кўпроқ мавзунинг яқлора усулда ёзилишига эътибор бериш, ҳар бир лирик навъ хусусиятига кўра мазмун танлаш, муҳаббат ҳақидаги шеърларда ҳам маърифатомез фикрларни жо қилиш, бу навъ шеъриятда беҳаё тавсифни йўлатмаслик масалалари хусусида фикр билдиради.

Шу ўринда, Навоий ижодий принципнинг муҳим кўринишларидан бири сифатида унинг ўз девонларини «Дебоча»лар билан таъминлаганлиги ҳодисасини қайд этиш лозим. Бу мавзу адабиётшунослигимизда В.Зоҳидов,⁶⁴⁾ М.Солиҳова⁶⁵⁾ мақолаларида, Ф.Каримова⁶⁶⁾ номли муаллифнинг номзодлик диссертациясида махсус ўрганилган. Аммо, биз бу соҳада тадқиқотимиз мавзуи йўналишида баъзи мулоҳазаларни баён этмоқчимиз. Маълумки, шоир ўзи тартиб берган «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» девонлари, «Ҳазойин ул-маоний» девонлар куллиётига махсус дебочалар ёзади. «Наводир ун-ниҳоя» девонига ёзилган дебоча ҳали номаълум бўлиб, бизгача етиб келган икки дебоча мазмунидан англашилишича, Навоийни композиция борасида нафақат алоҳида олинган лирик жанр доирасидаги, балки, умуман бадий ижоддаги анъанавий яқранглик қаноатлантирмай, у бу соҳада ҳам янгиликка, мукамалликка интилади. Шу жиҳатдан мазкур «Дебоча»лар, шоир девонлари мундарижаси ҳақида қисқача маълумот берувчи «муқаддималаргина» бўлиб қолмай, Навоийнинг поэтика соҳасидаги чуқур илмий кашфиётларини, шеършуносликнинг назарий масалалари таҳлили ва тараққиётини, қолаверса, янги адабий канонлар мажмуасини ўзида акс эттирувчи илмий асарлар ҳамдир. Бундан кўринадики, Навоий фехраст ёки дебоча каби бир қарашда катта илмий аҳамиятга эга бўлмагандек туюлган, алоҳида адабий жанр сифатида эътироф этилмаган, бироқ, адабий асар ёхуд девон муаллифининг мазкур асар

ҳақидаги фикрларини адабиётшуносликнинг долзарб масалалари аспектида таҳлилий баён этиши учун фавқуллодда қулай имконият яратувчи ушбу миниатюр илмий асарлар композициясига ҳам мазмунан ва шаклан ўзига хос янгиликлар киритади, уларнинг илмий функционал имкониятларини кенгайтиради. Бу дебочаларда ўз даври ғазалнавислигида, умуман, шарқ классик назмиётида Алишер Навоий кўрсатиб берган асосий адабий-эстетик принциплар ҳақидаги фикрлар мавжуд бўлиб, кейинчалик бу мулоҳазалар шоирнинг ижодий услуби, лирикасининг бадиийлик сирларини ўрганишда мустаҳкам илмий асос бўлиб хизмат қилди. Шу боисдан ҳам Навоий «Ҳазойин ул-маоний» девонлар куллийётига ёзган дебочасида «агар менинг девонларимни кўчирар эканлар, бу девонларнинг юзага келишидан иборат дебочамни ҳам албатта кўшиб кўчирсинлар», деб уқдиради: «...ул арзадоштим саводин бу дебоча зайлида сабт эткаймену биткучиларга ҳам бу феҳристдин бу арзадоштни айирмасқа васият эткаймен». [II., 4., 20-б.]

Шу ўринда А.Абдурафуровнинг «Ҳазойин ул-маоний» жумбоқлари» номли иккинчи мақоласида баён этилган қуйидаги фикрларни келтириб ўтишни жоиз деб билдик: «... Албатта, мажмуанинг яқунланиши билан дебочанинг ёзилиши ўртасида кўп вақт ўтмаган. Дебочанинг оддий-одатий муқаддималардан мазмунан ва шаклан жуда фарқланиб, мажмуа тузилиши ва мундарижасига бевосита алоқадор бўлмаган масалаларни ҳам қамраб олиши оддий тасодиф бўлмаса керак. ...1498 йил руҳи - мезони билан ёзилган дебоча бир-биридан мазмунан узоқ икки мустақил қисмдан ташкил топган. Худди шу мустақиллик хусусиятларини назарда тутиб бўлса керак, Навоий дебочадан нусха кўчирувчиларга махсус мурожаат билан, бу қисмларни бир-биридан «айирмаслиққа васият» этади. [III., 11., 10-б.]

Навоий дебочаларининг яна бир муҳим илмий аҳамияти шундаки, шоир уларда ёлғиз ғазал композицияси соҳасида эмас, умуман, девон композицияси, қолаверса, дебоча композицияси соҳасида ҳам ўзига

хос янгича услуб, махсус илмий йўналишлар мавжуд бўлиши лозимлигини тушунтиради ва бу фикрларини ўз девонлари, дебочалари, лирикаси мисолида намоён этади. Аввало девон композицияси, ундан сўнг ғазал композицияси ҳақидаги фикрлар «Бадоеъ ул-бидоя» девонига ёзилган «Дебоча»да баён этилган бўлса, юқорида таъкидланганидек, дебоча ёзишнинг чуқур илмий ўзандаги мукаммал намунаси Навоийнинг икки «Дебоча»си мисолида шеършунослар ҳукмига ҳавола этилди. «Дебоча»ларда муҳокама этилган масалалар ўзбек адабиётшунослари диққатини 60-йиллардаёқ ўзига тўғри, Мақсуд Шайхзода, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов ва бошқа бир қатор олимлар асарларида ўз тадқиқини топгандир.⁶⁷⁾ Кейинчалик, 70-йилларда навоийшунос олим Ш.Шарипов ўзининг «Навоийнинг воқеабанд ғазаллари» номли мақоласида [III., 106., 53-61-б.] «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасидаги пароканда байтлар танқиди ва ғазал ёзишда тадрижийлик, изчиллик принципларига амал қилиш кераклиги ҳақидаги фикрларга тўхталиб, шоирнинг кўпчилик ғазаллари ана шу навоийна принципга амал қилинган ҳолда ёзилганлигини таъкидлайди. «Мазкур услубда ғазал ёзиш Шарқ классик ғазалиёти тарихида янгилик бўлиб, у кенг миқёсда биринчи марта (таъкид - Ш.Ш.ники) Алишер Навоий ижодида кўзга ташланади», - деб ёзади муаллиф бу мақолада. Мақолада муҳим ўринлардан яна бири шуки, олим Навоий ғазалнависликда янги композицион принципларни кашф қилганлиги ва бу принциплар асосида бошқа шоирлар ижодидан тубдан ажралиб турувчи тамоман янги ғазаллар битганлигига тўхталиб, шоир ижодидаги тадриж усулида ёзилган яқпора ғазаллар ва воқеабанд ғазалларнинг бир-биридан фарқланиб турувчи хусусиятларини очиқ беради. Олим фикрини «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган ғазаллар таҳлили орқали исботлайди.

Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида девон тузиш традициялари ҳақида билдирган танқидий мулоҳазалари, ғазал соҳасидаги кашфиётлари хусусида Ё.Исҳоқовнинг «Навоий поэтикаси» асарида

махсус фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Навойнинг композиция масаласида ғазалга нисбатан бўлган қатор талаблари, яъни, ғазалнинг аниқ бир мавзуси бўлиши лозимлиги, шоир ғоя-мақсадининг шу мавзу орқали ифодаланиши, лирик қахрамон кечинмаларининг конкрет шароит билан боғланиши, байтларнинг мазмунан изчил ривож, матлаъ ва мактаънинг ҳам мавзу ва мазмун юзасидан мантиқан ўринли, ғазал ғояси билан уйғун бўлиши каби масалалар унинг ўзи томонидан назарий жиҳатдан ишланиб, қатъий адабий канон даражасига етган эди.

Девонларни солиштириб ўрганиш шуни кўрсатдики, ғазал композицияси ва қурилишига оид тафовутлар «Бадоеъ ул-бидоя»дан «Наводир ун-нихоя»га, ундан «Ҳазойин ул-маоний» девонларига кўчган 72 ғазалда учрайди. Бу тафовутларни шеър композициясининг ташқи структуравий тузулиши - архитектуроникаси юзасидан қуйидагича тасниф қилиш мумкин. Бироқ, бу таснифот ниҳоятда шартли бўлиб, албатта, матнлардаги ўзгаришлар характери, ижодкор мақсадининг асл моҳиятини очиқ бериш учун асосий эътибор ғазал композициясининг семантик структураси, ғоя-мақсаднинг ифодаланиш йўриғи асосида ўтказиладиган қиёсий текширувларга қаратилади. Шу ниятда биз талқинни ғоявий-маънавий ҳамда эмоционал-руҳоний йўналишларда олиб боришга қарор қилдик. Матнлардаги композицион-стилистик ўзгаришлар қуйидаги мазмунга эга:

1) ғазал таркибидан бир ёки бир неча байтнинг чиқариб олиниши билан боғлиқ тафовутлар;

2) ғазал таркибига қўшимча байтлар киритиш борасидаги ўзгаришлар;

3) ғазалдаги байтлар ўрнини алмаштириш билан боғлиқ вариантлар;

4) ғазал мактаъидан олдинги ўринда келувчи байтлар юзасидаги фарқлар;

5) мактаъи бўлмаган ғазалларни мактаъ билан таъминлашга оид

матн кўринишлари;

6) аввалги девонлардаги икки ғазални бир ғазал шаклига келтириш орқали амалга оширилган таҳрир;

7) матлаъ ёки икки байти айнан ўхшаш бўлиб, кейинги байтлари тамоман бошқа бўлган ғазаллар юзасидан таҳрирлар,

8) бадиий санъатлар билан (композиция юзасидан) боғлиқ таҳрирлар.

1. СЎЗНИНГ ҲОЯВИЙ-МАНТИҚИЙ ҚУВВАТИ

Бу талқин услуби функционал жиҳатдан маъно изчиллиги ва ҳоё билан алоқадордир. Яъни, бундай талқин воситасида асар мавзуси билан ёки байт мазмуни билан боғлиқ бирор сўз ёки жумлага урғу бериш орқали унинг асосий ҳоёсига урғу берилади. Алишер Навоийнинг ғазаллари вариантларини сўз ёки жумлаларнинг байтда лексик, синтаксик-семантик, бадиий-семантик ҳоёвий нагрузка бажариш, маъно ташувчилик каби функциялари нуқтаи назаридан ҳам талқин этиш мумкин.

Навоийнинг шарқ девончилиги соҳасига киритган янгиликларидан бири шу бўлдики, у ўзининг биринчи расмий девони «Вадоеъ ул-бидоя»га кирган ҳар бир ҳарфга оид ғазалларини ҳамдлар ва наътлар билан бошлайди. Тадқиқотимизнинг бу қисмида Навоийнинг ғазал композицияси такомилени кўрсатиш учун хизмат қилувчи матний талқинни унинг ҳамдлари, наътлари, фалсафий-ижтимоий мавзулардаги шеърлари юзасидан олиб боришни мақсад қилдик. Тафовутлар ғазалларда мавзу мазмуннинг муайян эпизод ёки бадиий лавҳадаги функционал хусусиятини бўрттириш мақсадини ифодалаб қуйидаги шаклларда кўринади:

а) маълум бир сўз, изофа ёхуд изофали сўз бирикмасини мандуҳнинг бирор сифатини конкретроқ ифодалаш мақсадида алмаштириш;

б) бирор ташбиҳ ёки истиоравий ташбиҳнинг тасвирланмиш объектнинг янги сифатини юзага чиқарувчи ва уни муболаға билан

бўрттирувчи сўз воситасида ўзгартирилиши;

с) байтда баъзи сўзларнинг воқеа-ҳодиса ривожининг мантикий изчиллигини таъминлаш мақсадида алмаштирилиши;

д) баъзи сўз ва сўз бирикмаларининг мамдуҳ васфини янада баландроқ мақомда амалга ошириш мақсадида ўзгартирилиши;

е) бадий тасвирни оригинал приёмлар билан янада бойитиш ниятида байтнинг бутун бир мисраъи ёхуд мисраънинг катта қисми ўзгартирилиши;

ж) изофали сўз бирикмаларининг форсий ёки туркий этимологиясини назарда тутиб, уларни халқ жонли тилидаги ҳолатида истифода этиш ниятида ўзгартириш ва б.

Навоий девонларида етук шарқона фалсафий тафаккурнинг юксак бадий ифодаси бўлмиш ҳамдлар кенг ўрин эгаллайди. Маълумки, даҳо сўз санъаткорининг умумбашарий ижоди ҳар қандай миллий (тор маънода: миллат маъносида), иркий, диний, мафкуравий ҳудудларни ёриб чиқади ва фақат инсонни улугълайди, унинг камолоти учун хизмат қилади. Навоий ижодининг оламшумул аҳамиятини таъминловчи асосий омиллардан бири ҳам унинг ислом маънавий хазинасидан, тасаввуф илмидан баҳрамандлиги, илғор фикрли суфийлар оқимига мансублиги эди. Бинобарин, Навоийнинг мутасаввуф эмас, таракқийпарвар суфий шоир эканлиги масаласи навоийшуносликнинг жиддий илмий текширувларни тақозо этадиган муҳим вазифаларидан биридир.

Алишер Навоийнинг фалсафий, тасаввуфий дунёқараши масалалари Е.Э.Вертельс, И.М.Мўминов, В.Зохидов, Иззат Султон, А.Ҳайитметов, М.Муҳиддинов, И.Ҳаққулов, Р.Воҳидов, С.Олимов асарларида анча кенг очилиб, кўп қимматли мулоҳазалар билдирилган. Шунга қарамай бу масала адабиётшуносликнинг ҳали жуда кўп изланишларни талаб қиладиган соҳаларидан бири бўлиб қолмоқда. Албатта, айна ҳолатда бизнинг мақсадимиз бу масалага бирор жузъий янгилик киритишдан иборат эмас. Аммо, шоирнинг орифона шеърлари юзасидан бажарилган

талқин асосида билдирилган мулоҳазаларимиз бу масаланинг баъзи соҳаларига ойдинлик киритади, деб умид қиламиз.

«Наводир ун-ниҳоя» девонида учинчи ўринда жойлаштирилган ҳамд икки вариантда учрайди. Ҳазалда лирик қаҳрамоннинг ўз яратгучисига қилган муножоти энг авж пардаларда ифода этилади.

Зихи эл ниҳони санга ошкоро,
Ниҳон дардима ошкоро эт мадоро.

Не дардингни кўнглумда асрарға тоқат
Не сиррингни оғзимға олмоққа, ёро.

Хаёлингда савдо пишурганда айлаб,
Димоғимни ошуфта ул мушксоро.

Фироқинг аро жон талощурда, ё ғайб,
Ҳам ул ғам тоғидин бошим узра хоро.

Тарахҳум, тарахҳум, тарахҳум, тарахҳум,
Буто, чобуко, маҳвашо, гульузоро.

Қоронғудур олам оҳим сайлидин,
Қуёш янглиғ оч ораз оламоро.

Навоийға жон ошкору ниҳонсен,
Зихи эл ниҳони санга ошкоро.

Бемисл, беҳамто Парвардигорига тошни сув этувчи илтижолар билан мурожаат қилган шоир муножотининг мақтаъдан олдинги байтдаги бир сўзи матнларда икки турли бўлиб келади.

Қоронғудур олам оҳим сайлидин,
Қуёш янглиғ оч ораз оламоро

байтидаги «сайлидин» сўзи «тунидин» шаклида ҳам келади. Байт мазмунига диққат қилинса, матннинг мантиқан муаллиф нусхасига

яқинроғини ажратиш мумкин. Мумтоз адабиётда «сайл» - «сел» таш- биҳи анъанага биноан кўз ёшларига нисбатан қўлланилади. «Оҳ» ур- моқ эса тутун билан куйдириб юборувчи шамол билан қиёсланади. «Қоронғудур олам оҳим сайлидин» мисраъсининг мазмуни матннинг би- ринчи шаклида мавхумроқ туюлади, чунки, сел келиши билан оламни қоронғулик босмайди. Оламни қоронғулик босиши учун тун келиши ке- рак. Бироқ, бу фикрни «оҳ уравериб олам кўзимга қоронғу бўлиб кетди», қабилтидаги кўчма маънода ҳам тушуниш мумкин. Икки ҳолда ҳам матннинг кейинги варианты фикрнинг конкрет, содда ифодаси учун хизмат қилади. Байтнинг иккинчи мисраъсида қуёш чиқиши ҳақидаги фикр билдирилган. Бу ҳам кейинги матннинг устунлигини таъкидлайди. Чунки, тун чекингач, Қуёш чиқиб, кун келади. Шу ўринда Навоий пантеизми баралла намоён бўлган. Яъни, «оҳ»ларимдан олам тундек қоронғу бўлди, қуёш чиққач, ҳар бир гиёҳ, ҳар томчи шабнам, барча гўзал хилқатларда сенинг жамолингни кўрай, дейди шоир.

Бу разал «Бадоеъ ул-бидоя»да йўқ, «Наводир уш-шабоб»да юқо- ридаги ўзгартириш билан тўртинчи ўринда келтирилган.

«Наводир ун-ниҳоя» девонида ўн биринчи ўринда келган ҳамда ҳам кичик бир тузатиш кўзга ташланади. Разал:

Ёраб, ўлрон чорда жоним жисми вайрондин жудо,

Ул бўлиб мундин жудо, сен бўлмоғил ондин жудо

тарзидаги ирсоли масал ва тарди акс санъатлари билан зийнатланган матлаъ билан бошланади. Ҳамднинг тўртинчи байти «Наводир ун- ниҳоя»да:

Хонумондин ойириб қилфонда туфроқ ичра ҳибс,

Қилма лутфунг мен алохону аломондин жудо.

шаклида келади. «Бадоеъ ул-бидоя»да эса қабр маъносидаги «туфроқ» сўзи янги, янада кучли истиора билан муболага қилиб берилган:

Хонумондин ойтриб қилгонда зиндон ичра ҳибс,
Қилма лутфунг мен алохону аломондин жудо.

Бу ғазал ҳам «Бадоеъ ул-бидоя»да учрамайди. Бу эса ғазалнинг шоирнинг 40 ёшларидан кейин ёзилганлигига ишора қилади.

Шоирнинг:

Эй жамолинг меҳридин равшан азалдин то абад,
Зарра янглиғ ул ёрунлуқ ичра саргардон хирад

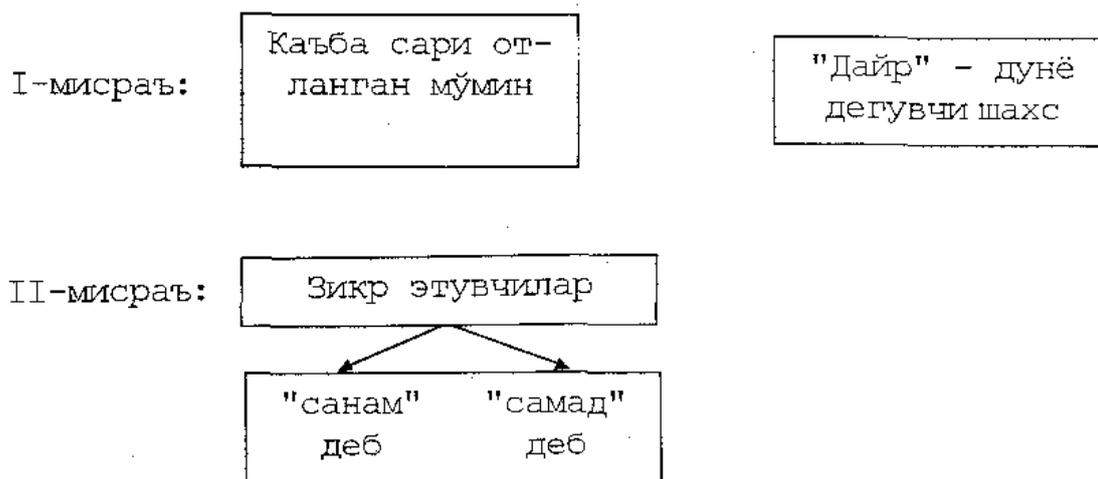
матлаъи билан бошланувчи машҳур ҳамди ҳам икки матнда мавжуд.

Навоий эътиқоди, илоҳиётни фалсафий идрок этиши ёхуд пантеизми баркамол намоён бўлган ғазалнинг тўртинчи байти «Наводир ун-нихоя»да қуйидагича:

Сенга толиб кимки азми Каъба айлар, йўкса дайр,
Сен муроди кимки зикр ичра санам дер, ё самад.

«Наводир уш-шабоб»да байтдаги «зикр» сўзи ўрнида «дайр» сўзи келади. Чунки, яратгучининг сифатларидан бири бўлмиш «самад» сўзи зикр ичида айтилади. Зикр мусулмон авлиёларининг ибодат турларидан бири. Демак, «дайр» сўзининг иккинчи мисраъда қайтарилиши биринчи мисраъдаги фикрнинг мантиқий давомини таъминлайди. Яъни, байтда ҳар мисраъда мустақил, хабар мазмунидаги тугал фикрлар ифода этилиб, биринчи мисраъ мазмуни қуйидагичадир: «Каъба сари отланганлар ҳам, «дайр» дегувчилар ҳам сендан умидвор, марҳаматингга интизордурлар».

Иккинчи мисраъда ғазалнинг биринчи вариантыдаги «зикр ичида санам ёки самад» дегучи иборалари - ибодат этувчилар маъносида тушунилади. Байт композицияси психологик параллелизм санъати асосида қурилганлиги боис, бу мисраъда «санам» дегувчи бутпараст образи ҳам иштирок этади. Байтнинг ғазал биринчи вариантыдаги лексик-стилистик структурасида ушбу контраст образлар жойлашувининг схематик кўриниши қуйидагича:

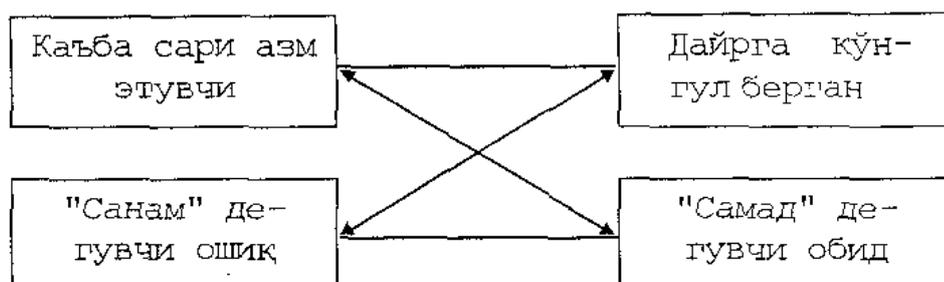

«Зикр» сўзи «санам» ёки «самад» дегучи шахсни «ибодат этувчи» деган маънода тушунишга олиб келади. Демак, байтнинг иккинчи мисраъсида икки хил тафаккурдаги обидлар образи намоён бўлади (яъни, бутпараст ва мўмин). Мисраъда тазод обидларнинг диний дунёқараши юзасидангина яратилган. Аммо, байтнинг биринчи мисраъсида том маънода икки қарама-қарши образ тасвирланган. Фикр грамматик ифодасидаги «йўқса» - феъли моҳиятан бутунлай қарама-қарши шахслар хусусида гап кетаётганлигини таъкидлайди, яъни улар Аллоҳ таолога интилувчи мўмин ва фоний дунёга майл қуйган дунёпараст образларидир.

Матнда «зикр» сўзи ўрнига «дайр» сўзи келтирилгач эса, иккинчи мисраъда ҳам ундан олдинги тасвир муқобаласида контраст образларнинг ёрқин ифодасига эришилади. Бу ўринда байтнинг биринчи мисраъсида «дайр» - ибодатгоҳ, иккинчи мисраъда эса дунё, борлик маъносида келади. Мисраънинг янги вариантыда «санам» сўзи реал маъшуқа образига ишора этиб, унда бир маънодаги (яъни, ибодат этувчи маъносидаги) икки образ эмас, балки бир-бирига тамоман зид бўлган - ўткинчи дунё ҳавасидаги дунёпараст ва Аллоҳ таоло талабида бўлган ориф образлари иштирок этади.

Бундан ташқари, байтда «Сен муроди кимки дайр ичра санам дер ё самад» дейиш билан шоир роявий мақсадининг муболағали, юксак эмоционал формадаги ифодасига ҳам эришилади. Чунки, зикр этувчи-

нинг муроди - у бутга сиғинадими ёки ягона Холиққами - яратгучига интилишдан иборатдир. Аммо, кейинги матндаги фикр «обид мўмин ҳам, дайрда бир санам ишқига мувтало ошиқ ҳам Сендан марҳамат кутади», деган маънони билдиради. Шу жиҳатдан байтнинг кейинги матни схематик тасвири қуйидаги кўринишда бўлади:

Демак, бу матн вариантыда байтда психологик параллелизмнинг мукамал кўринишда акс этиши, шу муносабат билан тасдир санъатининг ҳам чиройли намунаси кўзга ташланади.

Ҳазалнинг бешинчи байтида кўринган тафовутлар ҳам фикрни содда, халқона ифодалаш мақсадида сараланиши мумкин. «Наводир ун-ниҳоя»да:

Халқ радди не зиён топқонға лутфунгдин қабул,
Эл қабулидин не суд оники қаҳринг қилса рад

«Наводир уш-шабоб»да:

Халқ раддидин не ғам топқонға лутфунгдин қабул,
Эл қабулидин не суд оники қаҳринг қилса рад.

Байтда «халқ радди не зиён» жумласининг «халқ раддидин не ғам» бирикмаси ўрнида келиши билан тасвирнинг муволафали ифодасига эришилади.

Ҳазалнинг еттинчи байти матнлари қиёсида ҳам худди шундай - муволафанинг кучайтирилгани ҳодисасини сезиш мумкин. Яъни, фил танли паҳлавон ҳам, энг кучли шер ҳам сенинг қувватинг олдида ожиз, ҳеч нарсага арзимади. Гулжабин ва сарвқад гўзаллар эса

санъаткорлигининг биргина қиррасидир, дейилади байтнинг биринчи кўринишида. Унинг кейинги шаклида эса гулжабин ва сарвқадлар ҳақидаги фикр янада ривожлантирилиб, уларнинг фақат ташқи тавси-фи эмас, балки ботиний камолоти ҳам, яъни, тангри таолога шукр айтувчи эканликлари ҳам таърифланади:

Қувватингнинг ожизи гар пилтан, гар шери зўр,
Санъатингнинг шўъбаси гар гулжабин, гар сарвқад.

Табдилиий матн:

Қувватингнинг ожизи гар пилтан, гар шери зўр,
Миннатингнинг шокири гар гулжабин, гар сарвқад.

Ғазал шоирнинг тангри таолога бўлган дардли илтижоси билан тугайди:

Журму исён чоҳидин чиқмоқ Навоий, илтимос
Сендин айлар, негаким, йўқтур сенга қуфван аҳад.

Алишер Навоийнинг эстетик принципларидан шу нарса маълум бўладики, шоирликни ўзига ҳунар деб билиб девон тартиб берган ҳар бир қаламкаш бу табаррук касбининг оёқ ости бўлишига йўл қўймаслиги, қофиябозлик, беҳуда санъатбозлик билан шуғуллан-маслиги лозим. Адаб илми биринчи навбатда инсоншуносликдир. Ада-биёт биринчи навбатда кўнгул даъвати билан айтилган нафис тафак-кур маҳсулидир. Бунингсиз ҳар қандай қофияли фикр адабий асар бўла олмайди. Ана шунинг учун ҳам Навоий ҳамдларда ҳам, наътларда ҳам дунё, башарият ҳаёти, инсон шахси хусусида ғоятда бадиий фикр юритади.

Ислом маънавиятининг энг зарурий олий сифатлари зикрида Али-шер Навоий наътларида гўзал ташбиҳларга бой мисоллар кенг ўринни эгаллайди. «Бадоеъ ул-бидоя» девонида еттинчи ўринда келган наътнинг пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом меърожларига бағишланган байтлари матнида турли туманликлар учрайди Байтнинг аввалги

кўриниши куйидаги шаклда:

Рафиқинг тойир андоқким Сулаймон оллида худхуд,
Буроқинг сойир анжум шохи остида сарисоро.

Ғазалнинг «Ғаройиб ус-сифар» нусхасида байтдаги «остида сарисоро» жумласи ўрнида «устинда спехросо» жумласи келтирилган. Бу вариантлар ғоявий мазмун нуқтаи назаридан қандай мулоҳазалар ўйротиши мумкин?

Байтнинг мазмунидан маълум бўлишича, пайғамбар алайҳиссаломнинг рафиқлари, яъни у кишига 23 йил давомида илоҳий хабар келтириб турган элчи фаришта Жаброил алайҳиссалом меърож кечасида худди Сулаймон пайғамбар ёнида бўлган доно қуш - Худхуддек ёнларида учиб юрибди. Пайғамбар алайҳиссалом минган Буроқ номли от эса юлдузлар шоҳи бўлмиш Ойнинг остида сарсари елдек сайр этаётир. Навоийни пайғамбар алайҳиссаломнинг отлари Ойнинг остида сайр этиши манзараси қониқтирмайди. Чунки, Ҳазрати пайғамбаримизнинг макеълари Қуёшу, Ою, юлдузлардан ҳам баланд. Шунинг учун байтнинг иккинчи матнидаги ҳолат - пайғамбар алайҳиссаломнинг отлари Ойнинг остидан эмас, балки устидан, худди Кўк, осмон сингари маҳобат билан учиб ўтаётгандек этиб тасвирланиши ва муболағанинг авж пардага кўтарилиши афзалдир:

Рафиқинг тойир андоқким, Сулаймон оллида худхуд,
Буроқинг сойир анжум шохи устинда спехросо.

Ғазалнинг кейинги байтида набий алайҳиссаломдан севимли Яратгучи васлига етқач, бошқа барча овора ошиқ аҳлига ҳам раҳмат уйдан жой тилаб бериш илтимос қилинади:

Қилиб бу сайр аро маъшук васли кўйида манзил,
Тилаб саргашта ушшоқиға ҳам раҳмат эвин маъво.

Ниҳоят, мақтаъ - дил изҳорининг энг баланд нуқтасида шоир «агар кўнглумда пайғамбар алайҳиссалом ёди бўлмаса, бу дунё мен

учун хошок ичидаги ўтдекдур, бир пуфлаб, ёндириб юборавераман», деган фикрни ифода этади:

Навоий хуш кўрар оламини онинг ёдидин, йўкса,
Анга хошок аро ўтдектурур дунёву мофиҳо.

Бу байт матнларининг ҳам икки ерида ўзгариш бор. Биринчи мисраъдаги «онинг ёдидин» жумласи «отинг зикридин» жумласи билан алмаштирилади. Бу вариант байтдаги бадиий санъатлардан илтифот санъатини бой берган. Бироқ, бунинг эвазига кейинги матнда байтдаги фикр мазмунан етилади, бойийди. Яъни, пайғамбар алайҳиссаломнинг ёдларини фақат дилимдагина эмас, балки, ҳар дақиқа тилимда ҳам зикр этаман, деган маъно англашилади.

Иккинчи мисраъдаги «хошок» сўзи ўрнида «дўзах» сўзининг келиши натижасида эса муболага ифодага ўтган. Яъни, тилимда ва дилимда номингни зикр этмасам, бу дунё мен учун дўзах ўтидек хатарли, даҳшатлидир, деган маъно ифодаланади:

Навоий хуш кўрар оламини отинг зикридин, йўкса
Анга дўзах аро ўтдектурур дунёву мофиҳо.

Мазкур йўналишдаги роявий-маънавий талқинни шоирнинг бошқа мавзулардаги ғазаллари юзасидан ҳам ўтказиш мумкин. Масалан, ошиқона ғазалларидан бирининг мақтаёида шоир рафик - дўстга мурожаат қилади, матн вариантыда эса бу сўз «расул» сўзи билан, яъни пайғамбар алайҳиссаломнинг хизматларига тегишли сўз билан алмашиб кетган. Чунки, тангри таолодан бир хабар келтириш, элчилик ёлғиз пайғамбар алайҳиссалом - тангрининг расулигагина муносибдир. Мақтаё:

Чун Навоий номаи шавқин етурсанг, эй рафик,
Тангри ҳаққи руқъае бу зори саргардон учун.

Албатта, рафик ўзининг бажараётган хизмати - элчилигига кўра, шу сўзнинг луравий маъноси нуқтаи назаридан «расул» билан алмаш-

тирилиши маъқулдек кўринади:

Чун Навоий номаи шавқин етурсанг, эй расул,
Тенгри ҳаққи руқъае бу зори саргардон учун.

Ҳазалларда тафовутларнинг бошқа кўринишлари ҳам учрайди. Жумладан, шоирнинг яна бир ошиқона ҳазалида байтнинг иккинчи мисраъсидаги фикрни тўлдириш учун унинг биринчи мисраъсидаги бир сўз мавқеи муҳим аҳамиятга эгадир. Байт:

Чархи минойи хати шарҳиға ҳамроз истама,
Ким бу хат мазмунидин дам урмай ўтмиш аҳли роз.

Байтдаги «шарҳиға» сўзи «сирриға» сўзи билан алмашиб кетган. Мақтаъдан олдин келиб, Навоийнинг хос услубига кўра чуқур ижтимоий мазмун касб этган бу байтда фалакнинг хатига, яъни сирларига сирдош бўлишни умид қилма, чунки бу хат мазмунидан огоҳ бўлганлар ҳам уни сир тутиб ўтиб кетганлар, деган маъно ётади. Шу сабабдан «сирриға» лафзи «шарҳиға»га нисбатан назаримизда фикрни ойдинроқ, тўлароқ ифодалашга хизмат қилади.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган 28-ҳазалнинг олтинчи байтида ҳам шу мазмундаги тафовут кўзга ташланади:

Нотавон жисмиға байрамлик била бер суҳбате
Ким кўнгул уммедвору мунтазирдур жон санга.

Шоир «Наводир ул-шабоб»да «суҳбате» сўзи ўрнига «сихҳате» сўзини қўллайди. Ошиқнинг нотавон жисми ҳақида сўз кетар экан, албатта маъшуқадан сихҳат тилаш мантиқ юзасидан тўғрироқдир. Қуйидаги ҳазал вариантлари ҳам байт мазмунининг мукамаллиги учун хизмат қилиши мумкин. Ҳазалда маъшуқа юзининг турли кайфият ва ҳолатлардаги ифодаси қуёшнинг турли ҳаракатлари ва кўринишларига қиёс қилинади:

Маст ўлуб оразни чун майдон аро қилди ниҳон,
Сарғариб титраб чиқарди пардадин сиймо қуёш.

Шоир маъшуқа оразини Қуёшга ташбих бериб, унинг парда ортига яшириниши ёки уфққа бош қўйишини маъшуканинг мастона чехрасини хилватга олишига ўхшатади. Шунинг учун маъшуканинг оразини ниҳон этиши билан боғлиқ «майдон» сўзидан кўра «хилват» сўзи афзалроқдир. Иккинчи мисраъда фикр давом эттирилиб, қуёшнинг уфқдан бош қўтариши ҳолати тасвирланади. Бу эса маъшуқа юзининг хилват пардасидан секин чиқишига ишора қилади:

Маст ўлуб оразни чун хилват аро қилди ниҳон,
Сарғариб титраб чиқарди пардадин сиймо қуёш.

Шу мазмундаги вариантларни шоирнинг бир қатор ғазаллари орқали текшириш мумкин. Жумладан:

I. Қўйинг ўқ истар Навоий, нася жаннат аҳли зухд,
Мунча ўқ бўлғай тафовут олиму жоҳил аро.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 42-б.)

Табдилиий матн:

Масканинг истар Навоий, нася жаннат аҳли зухд,
Мунча ўқ бўлғай тафовут олиму жоҳил аро.

(«Бадоеъ ул-васат», 20-б.)

II. Чарх жисмим туфроғин оҳим елидек совуруб,
Ҳажр даштида қуюндек айлади даврон мени.

(«Наводир ун-ниҳоя», 559-б.)

Табдилиий матн:

Чарх жисмим туфроғин оҳим елидек совуруб,
Ҳажр даштида қуюндек қилди сарғардон мени.

(«Фавойид ул-кибар», 605-ғ)

III. Номаи хушу ҳаёт ўлғай дедим васлинг, валек

Хатти беҳуш айлабон қатл айлади мазмун мени.

(«Наводир ун-нихоя», 803-р)

Табдилиий матн:

Муждаи васлу ҳаёт ўлғай дедим номанг, валек

Хатти беҳуш айлабон қатл айлади мазмун мени.

(«Фавойид ул-кибар», 603-р)

IV. Кўзумда ҳар дам ул ой ўзни тутти,

Саводин онинг давриға хола қилдим.

(«Наводир ун-нихоя», 554-р)

Табдилиий матн:

Кўзумда ул ой мардум ўрнини тутти,

Саводин онинг давриға хола қилдим.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 437-р)

V. Хилъатин захмимға боғларға не ҳадким, истасам,

Қилса лутф ондин муни тикмак учун бир тор бас.

(«Наводир ун-нихоя», 281-р)

Табдилиий матн:

Ёрлиғин захмимға боғларға не ҳадким, истасам,

Қилса лутф ондин муни тикмак учун бир тор бас.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 236-р)

VI. Не мозидур, не мустақбал, арода сенсену бу дам,

Не шод ўлмоқтурур ҳар дам узун умрунг хисобидин.

(«Наводир ун-нихоя», 560-р)

Табдилиий матн:

Не мозидур, не мустақбал, арода сенсену бу дам,

Не шод ўлмоқтурур ҳар дам узун умрунг шитобидин.

(«Фавойид ул-кибар», 458-р.)

VII. Ўзгалар арзин нетайким, жонима ором эрур,
Жавру бедодиким ул ороми жондин кўргамен.

(«Наводир ун-ниҳоя», 507-р.)

Табдилиий матн:

Ўзгалар лутфин нетайким, жонима ором эрур,
Жавру бедодиким ул ороми жондин кўргамен.

(«Фавойид ул-кибар», 473-р.)

ва б.

Баъзи вариантларда шоирнинг байтлардаги бадиий тасвирни янада бойитиш учун оригинал истиоралар, муболағалар, ташбихлар киритганлиги ҳодисасини кузатиш мумкин. Матнларга нисбатан эътиборсизлик эса буюк санъаткорнинг бадиий тасвирдаги ана шу маҳоратидан бебаҳра қолишимизга олиб келади. Масалан, «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган 854-ғазалнинг вариантларида саккизинчи байтда мисраъ ўзгариб кетиши натижасида лирик қаҳрамон ҳолати тасвирида яна бир ташбих ҳосил бўлади. Байтнинг аввалги кўринишида ошиқ масту паришон деб тасвирланса, таҳрирдан кейин унинг сифатлари ортади – масту, бебоку, нодон деб таърифланади:

Дину дониш аҳлиға бер тавба, эй носихки, мен
Кеча кундуз дайр аро масту паришонмен баче.

Табдилиий матн:

Дину дониш аҳлиға бер тавба, эй носихки, мен
Маст тун-кун дайр аро бебоку нодонмен баче.

(«Вадоеъ ул-васат», 641-р.)

Қуйидаги байтга назар ташлайдиган бўлсак, «майхона» сўзи ўрнида «бутхона» келиб, ўзига хос тазод ҳосил қилинган. Масжид ҳам, бутхона ҳам вазифасига кўра ибодат қилинадиган жой. Бироқ, масжидда мусулмон, бутхонада бутпараст ибодат қилади. Эътиқодлари тубдан қарама-қарши. Байтнинг мазмунига кўра, икки қошингнинг меҳроби туфайли юзинг аввал масжид бўлган бўлса, энди бу юз су-

ратга сиғинувчи бутпараст учун бутхона бўлибди, деган фикр англа-
шилади. Бундан ташқари, байтнинг иккинчи мисраъси унинг биринчи
мисраъсидаги фикрни шарҳлаб келаётганлиги маълум. Мисраъдаги
меҳроб сўзи ундан олдинги мисраъдаги масжид ва майхона сўзларига
алоқадор. Масжиднинг меҳроби бўлади, аммо майхонада меҳроб
бўлмайди. Шу нуқтаи назардан ҳам шоир «майхона»ни «бутхона» сўзи
билан алмаштиради:

Магарки масжид экандурки, бўлди майхона,
Юзунгки ики қошингдин тўридадур меҳроб.

(«Наводир ун-нихоя», 60-ф.)

Табдилиий матн:

Магарки масжид экандурки, бўлди бутхона,
Юзунгки ики қошингдин тўридадур меҳроб.

(«Наводир уш-шабоб», 44-ф.)

Бошқа бир ғазал матнларида биринчи мисраъда келган «бир нафас»
жумласи иккинчи мисраъда «бир дам» шаклида қайта такрорланмаслик
учун «бир кун» лафзи билан алмаштирилиши ҳодисаси афзал:

Чун ўлармен бир нафас ул дилрабони кўрмасам,
Не ҳаёт имкони бўлғай бир дам они кўрмасам.

(«Наводир ун-нихоя», 557-ф.)

Табдилиий матн:

Чун ўлармен бир нафас ул дилрабони кўрмасам,
Не ҳаёт имкони бўлғай бир кун они кўрмасам.

(«Наводир уш-шабоб», 436-ф.)

Ана шундай мантикий талаблар нуқтаи назаридан ёндашилган
матнларнинг бири «Вадоеъ ул-бидъя» девонидаги 492-ғазалдир Унинг
тўртинчи байтининг аввалги ҳолати қуйидагича:

Ҳар бири юз миннат айларлар эрур бу ҳам жафо,
Юзу зулфунг даврида мундор кечар ёзу кишим.

У «Ҳазойин ул-маоний»нинг I-томида (485-б)

Ҳар дам иссиғ ашқу совуғ оҳдин дармондамен,
Юзу зулфунг даврида мундор кечар ёзу кишим

шаклида келган. Ҳазал:

Ер юзини тутти ашқим, кўкка етти нолишим,
Юқори тенгрию қуйи сендин ўзга йўқ кишим -

тарзидаги ирсоли-масал санъатида юзага келтирилган байт билан бошланади. Ҳазалда тасвир кўз ёши, нолиш, оҳни ифодаловчи сўзлар иштирокида ёритилган. Тўртинчи байтнинг аввалги ҳолатини назардан кечирсак, унда «сенинг юзинг ва зулфинг менга миннат қиладилар, бу эса жафодир. Уларнинг даврида менинг ёз-кишим жафода ўтмоқда», деган маъно англашилади. Бу байтда юзни ёзга, зулфни қишга ўхшатишдан иборат яширин ташбиҳ ҳам мавжуд. Лекин, Навоийнинг янги девони таркибида бу байтнинг янги матни учрайди. Бу вариантда байтдаги тасвирийлик янада кучайган. «Юз ва зулфинг миннат қиладилар», деган интоқ, нутқлантириш санъати асосида яратилган мисраъ биринчи матни назаримизда мавҳумроқ туюлади. Байтнинг бу мисраъси кейинги матнида фикр янада рагон, янада бадиийроқ воқеъ бўлган. Яъни, иссиқ кўз ёшию совуқ оҳдан аҳволим забундир. Юзинг ва зулфинг замонида бизнинг ёзу кишимиз оғир кечмоқда, деган мазмун келиб чиқади. Бунга қўшимча қилиб, кўз ёшининг иссиқ бўлишини ёзга, совуқ оҳнинг эса «киш» сўзига тааллуқли эканлигини ҳисобга олсак, мулоҳазаларимизнинг ўринли бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Навоий девонларида яна шундай матн кўринишлари учрайди: шоирнинг бир девондан иккинчи девонига кўчган ҳазалида бирор ўзгариш кўринади, бироқ, ундан кейинги янги девонда ҳазалнинг биринчи

кўринишдаги шакли айнан келтирилади. Масалан, шоир биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»га 193-ўринда кирган бир якпора ғазалнинг учинчи байти мана бу мазмунда:

Бу сориг рангини кўрмаски, қилғай кўнгли раҳм,
Баски, юзга қонлиғ ашки чехраолойим келур.

Бу ғазалнинг иккинчи девон «Наводир ун-нихоя» матни биринчи мисраъдаги «рангини» сўзининг «юзунгни» тарзида келтирилиши билан фарқланади. Бироқ, «Хазойин ул-маоний» девонларида ушбу байтнинг аввалги кўриниши, яъни байтдаги «юзунгни» сўзи қайтадан «рангини» сўзи билан алмаштирилиши кўзга ташланади. Бундай вариантларнинг албатта котиблар эътиборсизлиги туфайли содир бўлганлигига шубҳа йўқдир. Чунки, байтнинг иккинчи мисраъсида икки қайта келган «юз» маъносидаги сўзларнинг учинчи қарра яна такрорланиши бадийий санъат талабларига мос келмайди.

Худди шундай фикрни «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг 608-ғазали бешинчи байти мисолида ҳам айтиш мумкин. Байтнинг аввалги кўриниши қуйидагича:

Менки ўлдум кўйида кўнглум ўтининг дудидур,
Зоғдин қилманг гумон қонлиғ таним узра ғулу.

«Наводир ун-нихоя» девонида эса у мана бу шаклда келтирилган:

Мен гадо ўлдум кўйида кўнглум ўти дудидур,
Зоғдин қилманг гумон қонлиғ таним узра ғулу.

Байтнинг «Фавойид ул-кибар»даги аввалги шакли маъно юзасидан анча мукамалроқ кўринади. Чунки, лирик қаҳрамоннинг қонлиғ тани устидаги қора парда зоғлар эмас, балки, унинг қуяётган кўнглидан чиққан тутун экан, демак, байтда ошиқнинг жисмоний ўлими лавҳаси тасвирланяпти. Бадийий фикр ифодасидаги бундай мантиқий боғланиш байтнинг «Наводир ун-нихоя» шаклида кўринмайди. Шу сабабдан ҳам, назаримизда, байтнинг биринчи кўриниши, яъни «Хазойин ул-маоний»

матни асл нусхадир.

Фикримизни шоир девонларидаги ғазаллар матн кўринишларининг яна бир тури орқали тасдиқламоқчимиз. Матнларнинг бу кўринишларида бирор сўз уч девонда уч хил шаклда келади. Шундай фарқларга учраган ғазаллардан бири «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 287-ғазалдир. Ғазалнинг бешинчи байти «Бадоеъ ул-бидоя»да қуйидагича:

Чун тузалди жисм уйи қовғай эди андин равон,
Йўқ кўнгул девонайи расвои нодонимни кош.

Байтнинг «Наводир ун-ниҳоя» шакли эса мана бундай:

Чун тузалди ишқ уйи қовғай эди андин равон,
Йўқ кўнгул девонайи расвои нодонимни кош.

«Ғаройиб ус-сиғар» девонига байт яна янги матн билан киритилган:

Чун тузалди тан уйи қовғай эди андин равон,
Йўқ кўнгул девонайи расвои нодонимни кош.

Матнларнинг бундай хусусиятларини илмий текшириш шоир бадиий тафаккури ва бутун ижодий меросига тегишли бўлган жуда кўп масалаларни ойдинлаштиришга имкон яратади. Шу мазмундаги яна бир мисолга эътибор қилайлик.

Девонларда тез-тез учрайдиган «бағир» сўзи ўрнида «кўнгул» сўзи келади. Бунга мисол сифатида қуйидаги байтларни келтириш мумкин:

Куйди бағирки қолмади ашқда қонидин асар,
Қон демайинки, кўзда ҳам ашки равонидин асар.

(«Наводир ун-ниҳоя», 225-ғ.)

Табдилиий матн:

Куйди кўнгулки қолмади ашқда қонидин асар,
Қон демайинки, кўзда ҳам ашки равонидин асар.

(«Наводир уш-шабоб», 176-ғ.)

Ёки:

Қасдима чекма ҳилолинг тиғини кўп, эй спехр,
Ким ул ойнинг тиғи зулмидин бағир афғори бас.

(«Наводир ун-ниҳоя», 287-р.)

Табдилиий матн:

Қасдима чекма ҳилолинг тиғини кўп, эй спехр,
Ким ул ойнинг тиғи зулмидин кўнгул афғори бас.

(«Вадоеъ ул-васат», 236-р.)

Шу йўсиндаги матнлардан яна бир тури сўз бирикмалари билан боғлиқ. Яъни, матнлар таҳлилида икки тил воситасида яратилган сўз бирикмаларига ҳам эътибор қаратиш таҳлилнинг муҳим жиҳатларидан биридир. Қуйидаги ғазал мақтағида «суву дона» жумласи истифода этилган. Бироқ, бу жумла халқ тилида «обу дона» деб айтилиши боис ва бундан ташқари, сўз бирикмасининг иккинчи қисми - дона - форсча сўз бўлганлиги туфайли уни «обу дона» деб тасарруф этиш мақсадга мувофиқдир. Иккинчидан, бирор гўзал бадий санъат ҳосил қилинмаётганлиги сабабли «сув» сўзининг байтда икки марта ишлатилиши ноўриндек кўринади:

Эй Навоий, неча бағринг сув бўлиб тўктунг сиришк,
Тойири давлат чу боқмас бўйла суву донаға.

(«Вадоеъ ул - бидоя», 477-б.)

Табдилиий матн:

Эй Навоий, неча бағринг сув бўлуб тўктунг сиришк,
Тойири давлат чу боқмас бўйла обу донаға.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 542-б.)

Шунга ўхшаш вариантларни «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги 625-ғазалнинг олтинчи байти мисолида ҳам учратиш мумкин. Ғазал маҳзун кайфиятдаги:

Ишқ аро мен киби йўқ бесару сомон бўлғон,
Хонумон бузғон алохону аломон бўлғон

матлаъи билан бошланади. Ҳазалнинг бизни қизиқтирган байтида ҳам лирик қаҳрамоннинг ғамгин, ҳасратли қиёфаси тасвирланади:

Ишқ дарёси ани одами оби этган,
Ҳажр саҳроси аро ғули биёбон бўлғон.

Тафовут байтнинг биринчи мисраъсидаги «одами оби» жумласига тааллуқли. «Одами оби» – сувда яшовчи одам, амфибия маъносини беради. Сўз бирикмасидаги «одам» сўзи араб тилидан олинган бўлиб, луғавий маъноси «тупроқ» демақдир. Яъни, бу жумла тупроқдан яратилган сувда яшовчи инсон, деган маънони англатади. Аммо, матн иккинчи кўринишида «одам» сўзи «оби» сўзи каби форсий тилдаги «мардум» лафзи шаклида келади. Натижада бирикма ўзининг асл кўринишида – икки форсий сўздан иборат бўлган шаклга келади ва бадиий тасвирдаги табиийлик янада кучаяди:

Ишқ дарёси ани мардumi оби этғон,
Ҳажр саҳроси аро ғули биёбон бўлғон.

(«Наводир уш-шабоб», 488-б.)

Кўриниб турганидек, Навоий Ҳазаллари, уларнинг мавзу доираси, маъно ва мазмун хусусиятлари борасида фикр юритилар экан, шоир адабий-илмий тафаккури тадқиқида муҳим ўрин тутадиган Ҳазаллар матн кўринишлари ва девонлар мунтазам таҳлили масаласини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Алишер Навоийнинг дунёқарашига кўра, адабий тафаккур инсоннинг катта жисмоний, рухий меҳнатларнинг захматини чекиб, ўзини ҳар томонлама поклаб эришадиган башарий бойлигидир. Навоий адабий тафаккурининг беқиёс, оламшумул парвозига сабаб бўлган нарса унинг бадиий тасвир соҳасидаги беқиёс санъаткорлигидир. Шоир поэтик услубини шу жиҳатдан талқиний ўрганиш масаласи бугунги кун адабиётшунослигида фақат Навоий ижодиётигагина хос

бўлган илмий жараён сифатида кўзга ташланмоқда. Назаримизда илмий изланишларнинг бу кўриниши имкон қадар янада кенгроқ миқёсдаги текширишларни талаб қилади. Чунки, шоир бадиий тасвир маҳоратини бадиий-илмий талқин воситасида ўрганиш юқорида келтирилган мисолларда кўринганидек, адабиётшуносликнинг жуда кўп масалаларига кичик бўлса-да, ўзига хос ва муҳим янгиликлар киритади, унга қўшимча манбаълардан бири бўлиб хизмат қилади.

Навоий ғазалларининг ғоявий-манتيқий жиҳатдан такомилида бадиий талқиннинг тутган ўрни алоҳида эътиборга моликдир. Аввало шунини таъкидлаш лозимки, шоир ҳамд ва наътларининг матн вариантлари юзасидаги талқини Навоий ижодий эволюциясининг кўринишлари ҳақида ҳам муайян тасаввур ўйғотади. Шунинг учун ҳам «Илк девон»дан «Ҳазойин ул-маоний» девонларигача бўлган даврдан ўтган ҳамдлар ҳам, наътлар ҳам йиллар ўтган сайин Навоий бадиий тафаккурида алоҳида, ўзига хос аҳамият касб этадилар. Чунки, ушбу ҳамд ва наътлар, суфийлик руҳида ёзилган шеърлар саккизинчи асрлардаёқ Шарқда кенг тарқалган ва ҳозирги кунгача давом этиб келаётган, лекин, ўзининг илмий таҳлили ва таърифини мукаммал топа олмаган суфийлик фалсафасини ўрганиш нуқтаи назаридан, шунингдек, Алишер Навоийнинг бу фалсафий оқимга муносабатини белгилаш жиҳатидан ҳам ғоятда бой материал бўлиб хизмат қилади. Уларнинг ижодий талқини эса ана шу муносабатнинг янги, кўзилғамас қирраларини кашф этиш учун имконият яратади.

Навоий ўз ҳамд ва наътларида тил илми қонуниятлари ва қоидаларига, сарфу наҳв истифодасига, айрим сўзлар ва сўз бирикмалари этимологиясига, содда ва халқчил тил хусусиятларига катта эътибор берди.

Биз юқорида тўхталган матн кўринишлари Алишер Навоийнинг ғазаллари матнларини асосан мазмун ва ғоявий-мантиқий маъно етуқлиги нуқтаи назаридан тиклашга хизмат қилади, деб умид қиламиз.

Маълумки, ўрта аср адабиётшунослари, шунингдек, кўпчилик қалам аҳли ҳам шакл ва мазмун муносабатлари тушунчасини «лафзу маоний» жумласи билан ифодалайдилар ва шаклга алоқадор бўлган барча унсурларни «лафз» сўзига тегишли деб биладилар. Шунингдек, уларнинг аксарияти ўз адабий ва илмий-танқидий асарларида шакл ва мазмуннинг тўлиқ мутаносиблигини, ўзаро тенг даражада уйғунлигини ёқлайдилар. Алишер Навоий эса ўз илмий-адабий ва бадиий ижодида бу масалага янгича ёндашади, яъни, ҳар қандай бадиий асарда, жумладан, лирикада ҳам мазмун ҳар доим шаклдан устун бўлмоғи кераклиги, шеърнинг гўзал шакли гоё ва мазмуннинг тўла ва ёрқин ифодаси учун хизмат қилмоғи лозимлигини биринчилардан бўлиб таъкидлайди. Бу ҳодиса Навоийнинг адабиёт ва адабиётшунослик тараққиётига қўшган буюк ҳиссаси ва беқиёс ютуғи эди. Алишер Навоийнинг бадиий асарда, хусусан, лирик яратмаларда маъно ва мазмунни бирламчи ўринга қўйиши, шаклни ва унинг маъно ва мазмунга нисбатан бўлган муносабатларини иккиламчи, тобеъ унсур сифатида баҳолаши ҳозирги давр адабиётшунослигининг эстетик талабларига мос келади ва буюк ижодкорни тараққийпарвар адабиёт назариятчиси сифатида намоён этади.

2. СЎЗНИНГ ЭМОЦИОНАЛ-РУҲИЙ ҚУВВАТИ

Ҳазал композициясига оид матнлардаги ўзгаришларни кузатар эканмиз, у ёки бу ҳазал «Ҳазойин ул-масний» девонларига киритилар экан, поэтик тасвир жиҳатидан сустроқ кўринган айрим байтлар эски девон таркибидаги ҳазаллардан тамоман чиқариб ташланганлигига кўзимиз тушади. Агар биз таркибидан байтлар чиқариб олинган ҳазалларга эътибор берсак, уларнинг кўпчилиги саккиз байтлидир. Агар Навоий ўз ҳазалларини 7, 9, 11, 13 байтли қилиб ёзишни одат қилганлигини ҳисобга олсак, бу иш маълум бир қонуниятга асослан-

гандек кўринади. Ҳазалнинг бу хусусияти тўғрисида А.Ҳайитметов «Навоий лирикаси» асарида мухтасар маълумот бериб, Навоийнинг бу соҳада ҳам ўзбек шоирлари традицияларига амал қилганлиги ва лирикасининг бу жиҳатини ҳам ўзбек ҳазалчилиги заминида туриб ривожлантирганлигини таъкидлайди: «Навоий бу масалада специфик қоидаларга риоя қилиш билан бирга, ижодий позицияда турган ва бу соҳада қатъий бир ров ясамаган». [III., 121., 78-б.] Бироқ, Навоий ҳазалда байтларнинг сони тоқ бўлиши ва энг камида етти байтдан иборат бўлиши керак, деган фикрга келган. Буни унинг қўйидаги қитъасидан ҳам англаш мумкин:

Навоий шеъри тўққуз байту ўн бир байту ўн уч байт,
Ки лавҳ узра қалам зийнат берур ул дурри макнундин.

Буким, албатта, етти байтдин ўксук эмас, яъни -
Таназзул айлай олмас рутба ичра етти гардундин.

Чунки, Навоийга қадар ҳазал композициясининг бу хусусияти маълум бир эстетик принципга асосланмаган бўлиб, бу даврда мавжуд бўлган Саъдий, Хусрав, Ҳофиз, Жомий, Саккокий, Атоий, Лутфий девонларида турли ҳажмдаги - 5 байтдан 22 байтгача бўлган ҳазаллар учрайди⁶⁸⁾.

А.Абдуғафуров ўз тадқиқотларида жуфт байтли ҳазалларни «қусурли ҳазаллар» деб ҳисоблайди. Унинг фикрларига кўра «...саҳифага илк бор тушган чорида шоирнинг ўзи махсус қитъада таъкидлаганидек, «етти байтдин ўксук» - кам ҳазаллар ҳам, адади жуфт байтли ҳазаллар ҳам бўлмаган. Худди шунинг учун ҳам мажмуа девонларининг ҳозир бизга маълум бўлган қўлёзма нусхалари ва улар асосида амалга оширилган нашрлардаги бундай ҳазалларни матн жиҳатидан қусурли деб ҳисоблашга мойилмиз. «Ҳазойин ул-маъний»даги тўрт девонга жамланган икки минг олти юз ҳазалнинг асосий қисми қитъадаги таъкидларга тўла-тўқис мос тушиб, фақат саксон олтитагинасида но-

мувофиқлик учраши ҳам уларнинг кейинчалик турли сабаблар билан «бузилган»ликларига ишора этади.. Адолат ва илмий ёндашув худди шуни тақозо этади.» [III., 9., 14-б.]

Бизнингча, олимнинг ушбу кескин хулосаси маълум маънода бир реқламадек туюлади. Кузатувларимиздан шу нарса маълум бўладики, жуфт байтли ғазаллар таркибидан чиқариб олинган байтлар фақат Навоий поэтик услуби ва санъаткорлигигагина ишора этиб, бадиий жиҳатдан ғоят гўзал ва мукаммал мўъжаз яратмалардир. Назаримизда, айти шу ўринда шоир ижодида ўз берган таҳрир шамойили ҳақида сўз юритмоқ мақсадга мувофиқдир. Чунки, текширишларимиз ишонarli ва мантиқий жиҳатдан ўринли илмий фактларни юзага чиқарди.

Навоийнинг бу соҳадаги санъаткорлик маҳорати ҳар бир ғазал ҳажмини асосий фикр - ғоя-мақсаднинг ёрқин ва тугал, мукаммал ифодаси учун мос қилиб белгилашида кўринади, яъни, Навоий ғазалларидаги байтлар сони бевосита уларнинг семантик структура-сига боғлиқ бўлиб, мавзу ва мазмун тақозосига кўра белгиланади. «Навоий лирикасининг асосий фазилатларидан бири шеърнинг туб моҳиятини ташкил этган мазмун-ғоянинг ўзига хос шаклда намоён бўлишида кўринади. Бу эса, ўз навбатида, ҳар бир фикр учун унга мувофиқ келадиган жанрни танлаш ва унинг ҳажмини ҳам асосий мақсаднинг мукаммал ифодасига мос қилиб белгилашда кўзга ташланади. Навоий ғазаллари орасида 7, 9, 11 байтли шеърлар кўпчиликни ташкил қилса ҳам, уларнинг ҳар бири мазмун тақозоси билан танланган. Жумладан, ишқий тематика учун кичикроқ шакл, фалсафий-ижтимоий фикрлар ифодаси учун эса ҳажман каттароқ ғазаллар асос қилиб олинган». [III., 46., 102-б.]

Демак, Навоий бу хусусда ҳам ўзининг ғоявий-эстетик позиция-сига эга бўлган. Бинобарин, таркибидан байтлар чиқариб олиниб ёки бирор байт қўшилиб 7 байтли шаклга келтирилган 11 ғазалнинг бар-часи ишқий тематикага доирдир. Шу мавзудаги 9 байтли шаклга кел-

тирилган ғазаллар эса 4 та. Булар ҳам асосан ошиқона ғазаллардир, бироқ, мавзу бир бўлишига қарамай, улар 7 байтли ғазаллардан баъзи жиҳатлари билан фарқ қилади. Бу ҳақда қўйироқда махсус тўхталамиз.

7 байтли шаклга келтириш учун ғазаллар таркибидан чиқариб ташланган байтлар мазмунига эътибор қилайлик:

Ишқ дуррин кўргузур ^Ўкотик ғамим, ваҳким, эрур
Дарду ғам дарёси ул жавҳарки пўлодимда бор.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 192-ғ)

Васлдин қолрон бузуғ кўнглумни, эй ҳажр, асраким,
Ганж аро йиллар ниҳоний асрағон вайронадур.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 197-ғ)

Айни ифбатдин ўшал покиза ғавҳар жисмида
Хилъат эрмаским, бинафш этган киби пўлод эрур.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 213-ғ)

Лаб этиб нукта, хобо ўд кўзга чин солиб,
Жон бериб ўлганга, жонлиғ халқни бемор қил.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 448-ғ)

Ана шу каби чиқариб ташланган байтларнинг мазмуни ғазалнинг бошқа байтларида ҳам сингиб кетган бўлса, фикримизча, уларни таҳрир этиш мақсадида шундай йўл тutilган. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан ўрин олган 448-ғазалнинг иккинчи байтида пўзалнинг лаблари нозик маъноли сўзлар айтиб, Исо сингари ўликка жон бахш этса, афсунсоз кўзи эса Мусо алайҳиссалом даврларидаги сеҳргар Сомирий сингари мўъжизалар изҳор қилганлиги тўғрисида сўз боради. Мана у байт:

Кўзни афсунсоз этиб жонбахш лабдин нукта айт,
Сомирий сеҳрин, Масихо мўъжизин изҳор қил.

Мазкур ғазалнинг бешинчи байтида ҳам қарийб шу маъно ифодаланган. Бироқ, у ғазалнинг иккинчи байтига нисбатан бадиий тасвир жиҳатидан сал кучсизроқдир. Шунинг учун ҳам бу байт шеър таркибидан чиқариб ташланган кўринади:

Лаб этиб нукта, хоболуд кўзга чин солиб,
Жон бериб ўлганга, жонлиғ халқни бемор қил.

«Вадоеъ ул-бидоя» девонига кирган 56, 151, 166, 197, 213, 468, «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги саккизинчи ўринда келган ғазалларда ҳам шу каби ходисалар учрайди. Аввалги девонларда олти байтли бўлиб, бир байт қўшиш натижасида 7 байтли шаклга келтирилган ғазаллар ҳам муҳаббат мавзуидаги яқпора ғазаллардир. Масалан, «Наводир ун-ниҳоя» девонидан «Наводир уш-шабоб»га кўчирилган 487-ғазалда иккинчи байтдан сўнг бир байт қўшилган. Ғазал шундай бошланади:

Неча ул чехрани кўз лавҳида тасвир этайин,
Ани¹ кўрмакка бу суврат била таъбир этайин.

Неча тун тонггача кўрмакка қуешдек юзини,
Юз тахайюл қилибон бориға таъбир этайин.

Қўшилган байт:

Неча уйқу йўқу васлин ясағон туш кўрубон,
Борин ўз кўнглум учун тоққоли таъбир этайин.

Ғазал мақтағи:

Эй Навоий, дема жон бергилу илгин ўпгил,
Мундоқ иқбол илик берса не тақсир этайин?

Худди шундай вариантли яна бир ғазал:

¹ Вазн талабига кўра «Они» бўлиши керак. «Ҳазойин»нинг нашр этилган нусхаларида «Ани» деб берилган.

Гул не бўлгайким юзунг ҳажрида кўргаймен они²,
Сепсалар кулбамга хас янглиғ супургаймен они.

Базмидин бўлса насибим бир сўнграк то умри бор,
Ислағоймен, йўқса ит янглиғ кўмургаймен они.

Кўшилган байт:

Жон чиқар ҳолатда келди ёру таскин топди жон,
Эмди номахрам деб истармен итургаймен они.

(«Бадоеъ ул-васат», 604-ғ.)

Мақтаъ:

Эй Навоий, телба кўнишум итти, эмди истамон,
Неча тоғу даштдин истаб кетургаймен они.

(«Наводир ун-ниҳоя», 802-ғ.)

Кўринаётганидек, 7 байтли ғазал ҳолатига келтирилган ғазалларнинг барчаси таъриф ва тавсиф, васф ва мушоҳадавий характердаги ошиқона шеърлар бўлиб, уларда лирик қаҳрамоннинг эҳтиросли кечинмалари бетакрор бадий лавҳаларда ифода этилади.

Энди 9 байтли ғазалларга диққатимизни жалб этсак. Бу ғазалларда ҳам асосан мажозий ишқ тараннум этилади. Бирок, уларда ошиқнинг маъшуқага бўлган ёлқинли муҳаббати, орзу умидлари, висол севинчлари каби оптимистик туйғулар ифодасидан фарқли ўлароқ, ҳижрон изтироблари, лирик қаҳрамоннинг қайғули ҳолати, умидсизликка учраган дил эътирофлари сингари мотивлар устунлик қилади. Фикримизнинг исботи сифатида шундай ғазаллардан намуна келтирамиз. «Наводир ун-ниҳоя» девонидан жой олган 436-ғазал:

Ҳажри тоби ичра ким кўрди бу жисми зордек,
Ким толибдур барқ шакли ўтқа тушган тордек.

² Бу ғазалда ҳам радиф вазн талаби билан «ани» бўлиши керак. Чунки, фо - и - лун рукнидан / - v - / иккинчи ҳижо қисқа. Радиф «они» бўлган тақдирда эса бу ҳижо узун бўлиб қолади: (ме но ни). Тўғриси: (мэ на ни). Қ: илова 81.

Эй кабутар тавқ пайдо айлагуни қумри киби,
Сўзлуғ номамни оссам бўйнунга тумордек.

Бўлди юз минг пора жисмимда сўнғак, қон қолмади,
Молиши ҳажрингда ўлмишмен сиқилғон нордек.

Қўшилган байт:

Вах, не ҳижрондурки, ҳам аввал тунининг тонгласи
Бўлмишам йиллар малолат тортқон бемордек.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 338-р.)

Мақтаъ:

Ҳар дам ул ой ҳажрида оворалиғ истар кўнгул,
Эй Навоий, қўй они ҳар қайда борса бордек.

Яна бир ғазал:

Фиронки, ёр вафо аҳлига ситам қиладур,
Ниёзу ажз гуноҳига муттахам қиладур.
Наими васлига хўй айлаган кўнгулларни,
Асири ҳажр этибон мубталои ғам қиладур.

Рақиб беҳуда тақрири бирла юз тақсир,
Заиф ғамзадалар отига рақам қиладур.

Не ҳукм қилса вафо хайли журмида ғам эмас,
Бу зулм эрурки жафо аҳлига ҳакам қиладур.

Қўшилган байт:

Ўз илги бирла гар ўлтурса бок йўқ, ваҳким,
Рақиб олдида афтодаву дижам қиладур.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 183-р.)

Замона ўқ киби тузларни синдуриб, «ё»дек
Аларки эгридурур шахга муҳтарам қиладур.

Навоий ўлғай эди бўлмаса умиди висол,
Бу қасдларки, анга ҳажр дам-бадам қиладур.

(«Наводир ун-ниҳоя», 248-р.)

Ушбу ғазалларнинг барча байтларида лирик қаҳрамон маҳзун кайфиятининг, маъшукасидан ҳам, замонадан ҳам, замона аҳлидан ҳам норози, изтиробли ҳолатининг изчил, динамик ифодаси акс этади. Айнан ана шу 9 байтли ғазалларда Навоий шеърятининг ўзига хос композицион етуқлиги, бетакрорлигини белгиловчи бир хусусият кўзга ташланади. Яъни, Навоий ғазаллари семантик структурасида уларнинг фоявий пафоси билан боғлиқ тарзда бадиий тасвирнинг босқичли усули қўлланилади. Бизнинг тахминимизга кўра бундай матн вариантлари ижодкорнинг ўзига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Чунки, бундай ғазаллардаги тафовутлар вариантларнинг ҳосил бўлишида ниҳоятда билимдон ва зукко бир санъаткорнинг қўли борлигига ишора этади. Аммо, бу ўринда шу нарсани ҳам назардан қочирмаслигимиз лозимки, ғазалларнинг нокомил кўринишлари пайдо бўлишида котибларнинг иштироки ҳам бўлган, яъни ғазал композицион мукамаллиги учун хизмат қилувчи муҳим мавқеъга эга бўлган байт эътиборсизлик билан тушириб қолдирилган. Ҳар ҳолда биз поэтик матн такомилли кўзда тутилган вариант талқинига киришар эканмиз, агар бунда ижодкор таҳрири бор бўлса, биз буюк санъаткорнинг бадиий тасвир соҳасидаги яна бир кашфиёти, янги тасвир усулини очиб беришга муваффақ бўламиз. Биз мулоҳаза этаётган тасвир усулининг моҳияти шундан иборатки, шоир ўз фоя-мақсадининг бадиий фикр воситасидаги манзум ифодасини тасвирнинг турли кўринишлари орқали босқичма-босқич ёки байтма-байт ривожлантира боради. Муайян босқичга етгач, ана шу босқичгача бўлган семантик-эмоционал ифода йўналиши аста-секинлик билан яна ўзининг бошланишидаги вазиятга қайтаётгандек тасаввур ўйғотади. Яъни, бундай тасвир кўринишида ижодкор шеърнинг гармоник марказини ташкил этувчи нуқтанинг бўлишлигига аҳамият беради. Масалан, у айрим ишқий ғазалларида лексик элементлар воситасида, мураккаб стилистик таркиб билан, бадиий санъат воситалари кўмагида ғазалда субъектив эмоционал тасвирни кучайтира боради. Ғазал кульминациясига, ёки бу ўринда гармоник марказига, десак мосроқ бўлар, етгач эса, симметрик қай-

тиш бошланади. Яъни, лирик қаҳрамон ўз ҳиссиётларини аста-секин жиловлай боради. Шундан сўнг, шоирнинг роявий мақсади, шеър мавзуи ва мазмуни нуқтаи назаридан келиб чиқадиган мантикий хулосага навбат келади. Бадиий тасвирнинг бундай хусусияти разалга нисбатан ҳажман катта поэтик жанрлар - қасидаларда, ўрта асрлар араб поэзиясидаги ҳамрийат, ҳажвий-сатирик характердаги лирик қиссаларда учрайди. Мазкур тасвир усули ўрта асрлар араб классик адабиёти тадқиқотчилари эътиборини жалб этиб, бундай композицияга асосланиб яратилган асарлар «гармония принциплари»га амал қилинган ҳолда дунёга келган асарлар деб таърифланади. Арабшунослар ўз кузатувларини кўйидаги мулоҳазалар билан асослашга ҳаракат қиладилар: бутун коинот маълум бир мутаносиблик асосида қурилган, шундай ўзаро мутаносиблик - гармония ва «тартиблиликка» инсоният жамияти ва инсон шахси ҳам интиломи керак. Сўз эса, айниқса, бадиий сўз, инсоннинг уни бошқа жонзотлардан ажратиб турувчи ягона сифатидир. Демак, сўз ҳам, фикр ҳам бевосита ана шу принцип юзасидан шаклланиши, айтилиши керак. [II., 47., с. 108-110]

Юқорида тилга олинган тасвир услуби уни бевосита истифода этиб яратилган (гармония ва симметрия талаблари асосида) асарлар воситасида араб классикасида ўзига хос тенденция сифатида кўзга ташланади. Шу нуқтаи назардан у муҳим роявий-эстетик аҳамият ҳам касб этган. Бу принцип арабшунослиқда «градация» термини билан изоҳланади: «Важным композиционным принципом была также градация, нарастание от начала к середине, а затем спад от середины к концу (в этом случае возможны различные варианты в зависимости от жанра, направленности произведения, мастерства и таланта автора, однако общая схема остается именно такой). Эта система композиции характерна и для прозаических и для поэтических жанров, особенно для «посланий», в частности сатирического характера». [II., 101., с.112]

Шу типдаги композицион системани Навоийнинг муайян сюжетга асосланган лиро-эпик асарлари, достонларидаги айрим ўринларда ҳам кузатиш мумкин.

Навоий шеъри вариантларини уларнинг композицияси юзасидан ўрганиш унинг баъзи ғазалларида ана шу таърифланган тасвир услубининг амал қилганлиги ҳолларини кўрсатди. Жумладан, юқорида келтирилган ғазалларга мурожаат этайлик:

Ҳажр тоби ичра ким кўрди бу жисми зордек,
Ким топибди барқ шакли ўтқа тушган тордек.

матлаъи билан бошланувчи ғазалнинг биринчи, иккинчи байтларида лирик қаҳрамон ҳижронли изтиробларининг бадиий тасвири икки бадиий лавҳа орқали баён этилади. Биринчи байтдаги «ким кўрди», «ким топибди» каби риторик сўроқлар ошиқ тортаётган ҳижрон дардининг эмоционал тавсифини ёки тасвирнинг эмоционал қобирини ташкил этса, қофиядаги - дек қўшимчаси, ёки ташбеҳ воситаси билан ўқувчига қаратилган бундай таъсир янада кучайтирилади. Ана шу компонентларсиз байт мазмунини идрок қилиб кўрсак, у оддий хабар гапдан иборат бўлиб қолади.

тавқили

Иккинчи байтда кабутарни тавқили қумрига қиёс қилиб, унинг бўйнига тумор ўрнида ошиқ дили ҳарорати сезилиб турган хатини осил орқали лирик қаҳрамон ҳиссиётларининг бадиий тасвири яна бир босқичга кўтарилади. Ғазалнинг учинчи байти аввалги икки байтга нисбатан янада кучлироқ, драматик ҳолат тасвири билан давом эттирилади: жисмидagi суякларим юз минг пора бўлди, қоним қолмади; ҳажрингда эзилиб, сиқилган анордек бўлиб қолдим, дейди шоир.

Ғазалнинг биринчи вариантыда бу байтдан кейин келадиган тўртинчи байт шоирнинг кўнгулга мурожаати билан бошланади ва ҳиссий кечинмалар тасвири даражасига кўра олдинги байтга нисбатан анча кучсизроқдир. Бу байтда, эй кўнгул, кофирни севдинг, бироқ унинг белига ўзни борлашинг учун бир ип ҳам йўқ, деган маъно ифодаланган. Ана шу ўринда шоир ғазалга таҳрир киритишни лозим топади. Юқорида таъкидлаганимиздек, градация, яъни, секин-аста кучай-

иб, юксала бориш ва энг юқори босқичга етгач, аста-секин пасайиш, қайтиш принципига кўра, тўртинчи байтга нисбатан эмоционал тасвир жиҳатидан кучлироқ бўлган учинчи байтдан кейин шу нуқтаи назардан янада мукамалроқ, бақувватроқ бир байт киритилади. Назаримизда ана шу байт лирик қаҳрамон ҳис-туйғулари ифодасининг гармоник марказини ташкил этади. Байтда «вах» ундов сўзининг қўлланилиши, «не ҳижрондурки?!» дея риторик сўроқ қўйилиши лирик қаҳрамон ҳиссиётларининг кульминацион босқичга чиқаётганлигидан дарак беради. Мана ўша байт:

Ваҳ, не ҳижрондурки, ҳам аввал тунининг тонгласи
Бўлмишам йиллар малолат тортқон бемордек.

Ҳазалнинг олтинчи байтида ошиқнинг ёридан шикояти баён этилиб, еттинчи байтда эса унинг ҳар бир суяги ёнидан бир тешик бўлиб, жисмининг бу абгор ҳолатини ҳам базмида нола қилувчи музика асбобига ўхшатади. Ниҳоят, мақтаъдан олдин келувчи саккизинчи байтда ҳазал учинчи, тўртинчи байтларида кўзга ташлангани каби ошиқ психологик ҳолатининг кучли тасвири кўринмайди, балки шоирнинг дўстга мурожаати билан бошланувчи лирик чекиниш мазмунидаги фикр баён этилади. Яъни, эй дўст, агар бода ичмоқчи бўлсанг, кулбаи хаммор, яъни май сотувчининг уйига бор, дейди шоир. Мақтаъда лирик қаҳрамон – шоир ҳис-туйғулари, ҳаяжонлари тасвирининг ундан олдинги байтга нисбатан ҳам бир поғона пасайганини кўрамиз. Энди шоир дил изҳорининг поёнига етаётганини сезгач, унга яқун ясайди, юқоридаги шарҳи ҳолидан келиб чиқадиган мантиқий хулосасини баён этади:

Ҳар дам ул ой ҳажрида оворалиғ истар кўнгул,
Эй Навоий, қўй они ҳар қайда борса бордек.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидламоқ лозимки, мақтаъда ҳис-туйғулар тасвири пасайиши мумкин, аммо бадиий фикр ифодаси мақтаъда авж нуқтага, шоир мақсади баёнидан иборат бўлган кульминацияга чиқади.

Навоий ижодида лирик қаҳрамон руҳий ҳолати, кайфиятининг чуқур моҳирона тасвири, унинг муаллиф роявий мақсади билан уйғун ифодаси асосида қурилган бундай мукаммал ички композицион устунга эга бўлган ғазаллар ниҳоятда кўпдир. Шу нуқтаи назардан шоирнинг яна бир ғазалига эътибор қилайлик, Бу ғазални таҳлилга тортишимизнинг сабаби, унда амалга оширилган таҳрир ҳам, юқорида келтирилган ғазалдаги каби, поэтик градация ёки ҳиссий кечинмаларнинг босқичли тасвирини етиштириш учун хизмат қилади. Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» девонида 175-ўринда, «Наводир ун-нихоя»да эса 248-ўринда берилган бўлиб, икки девонда ҳам саккиз байтдир. «Ғаройиб ус-сиғар»га тўққиз байтли шаклда 183-ўринда киритилган. Ғазал шарҳи ҳол типиди ёрнинг ситамкор, золим эканлигидан қаттиқ шикоят билан бошланади. Матлаъдан тўртинчи байтга қадар ошиқнинг маъшуқаси қилмишларидан зорланиши секин-аста юқори пардаларга кўтарила боради:

1-байт: ёр вафодор ошиқларни гўё бевафоликда, ниёзмандликда айблаб, тухмат қилади.

2-байт: висоли неъматига умид қилган кўнгулларни хижрони дардига асир қилиб, ғамга мубтало қилади.

3-байт: рақиб эса бечора ғамзадалар номига юз қусур - хатони тиркаб қўяди.

4-байт: ёр вафодорлар айби учун қандай ҳукм чиқарса ҳам майли, бу не зулмки, уларга жафокорларни ҳакам қилади.

Ана шу байтлардан сўнг киритган янги байтида шоир лирик қаҳрамоннинг зулмпеша ёридан шикоятини энг авж пардага чиқаради. Ғазалнинг биринчи, иккинчи байтларида жафокор ёр ва жабрдийда ошиқлар муносабатлари баён этилса, учинчи байтда - рақиб образи киритилган. Бу образ тасвири ва у билан боғлиқ лирик қаҳрамон но-розиликлари акс этган мулоҳазалар тўртинчи байтда ҳам давом этирилади. Янги киритилган бешинчи байтда биратўла ошиқ, маъшуқа ва рақиб образлари бевосита иштирок этиб, уларнинг ҳар бири ўзининг энг характерли ҳолатига, хусусий жиҳатларининг мукаммал тавсифига

эришади. Яъни,

Ёр - ошиққа ёлғиз ўзигина зулм қилмай, уни рақиб таъқибига ҳам рўбарў қилади.

Ошиқ - бемехр ёрдан ва унинг зулми туфайли қолиб рақибидан ранж тортади.

Рақиб - мағлуб ошиқ аҳволини мамнуният билан кузатади.

Ана шу мулоҳазалар нуқтаи назаридан бу байт лирик қаҳрамон хиссиётлари тасвирининг ғазалдаги энг баланд нуқтаси деб ҳисобланса арзийди:

Ўз илги бирла гар ўлтурса бок йўқ, ваҳким,
Рақиб олдида афтодаву дижам қиладур.

Бу байтдан кейин келувчи байт ҳам бадиий тасвирда ошиқ изтиробларининг кульминацион мақомини ифода этади:

Муҳаббат аҳлини, во ҳасрато, куюб, ўртаб,
Аларнинг охи ўтидин харос кам қиладур.

Кейинги байтларда лирик қаҳрамон хиссиётларининг бадиий тасвири муаллифнинг ҳаётий қонуниятлар ва ўзининг тажрибалари асосида чиқарган хулосалари, ижтимоий фикрларига ўрин беради. Ғазалнинг еттинчи байтида «гулнинг вафосизлиги маълумку, энди кўнгул қуши бу гулистондан кетади», деган мазмундаги ҳам икки шахс муҳаббатига, ҳам умуман бу юксак инсоний туйғунинг ижтимоий моҳиятига тааллуқли фикр айтилса, саккизинчи байт муҳаббат мавзудан холи тарзда шоирнинг чуқур ижтимоий-фалсафий маъно касб этувчи мулоҳазаси билан суғорилгандир:

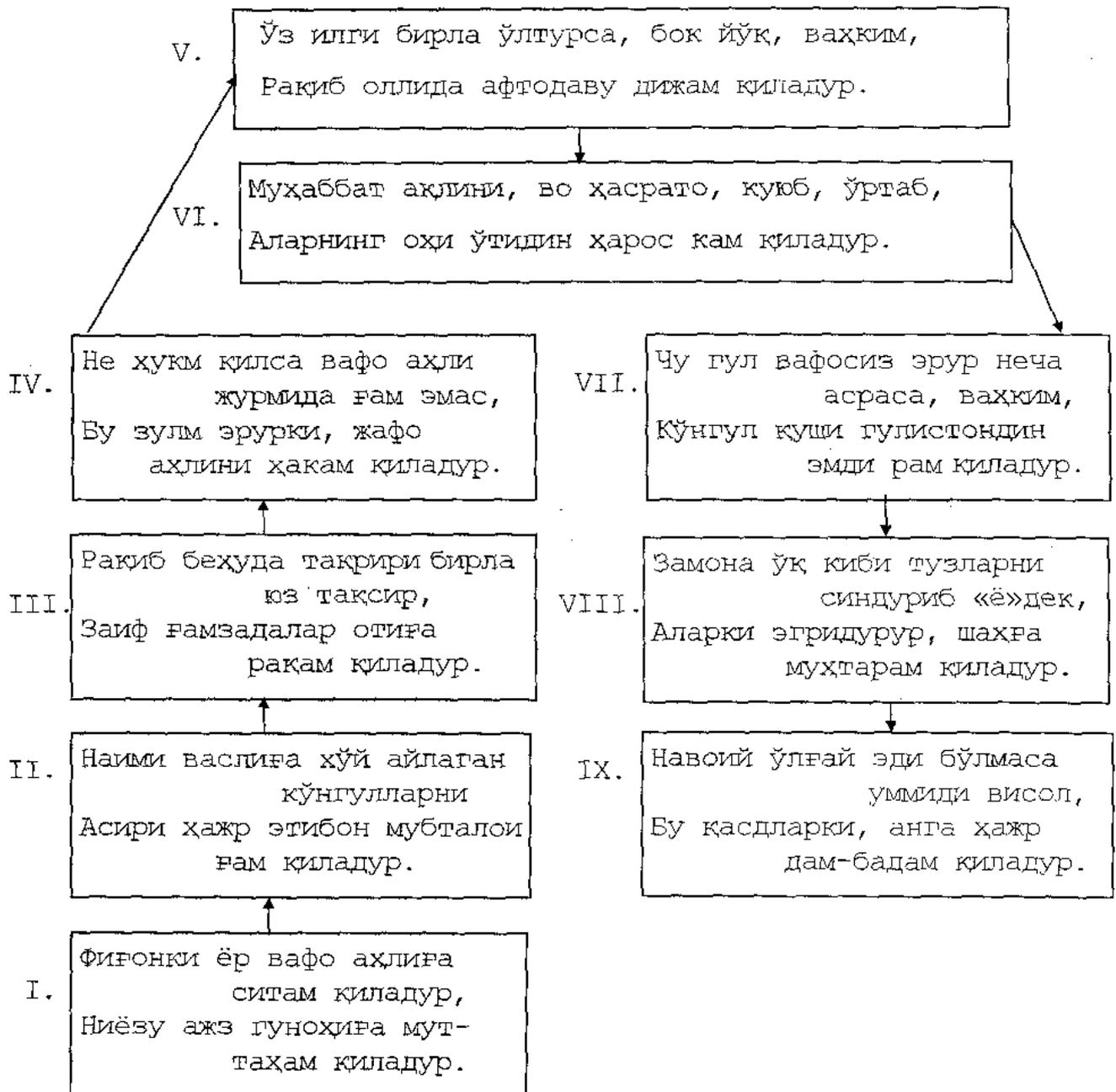
Замона ўқ киби тузларни синдуруб «ё»дек,
Аларки эгридуруб шахла муҳтарам қиладур.

Мақтаъда лирик қаҳрамон хиссий кечинмаларида нолишдан кўра умидворлик устун туради. У ўз ишқиде шунчалар қойимки, висолдан умидини ҳеч қачон ўзмайди. Шунинг учун ҳам айрилиқнинг тинимсиз қасдлари бенатижа қолаверади.

Кўриб ўтганимиз ғазаллардаги каби лирик қаҳрамон хиссиёт-

ларининг градация (босқичма-босқич кўтарила бориш) ва деградация (босқичма-босқич тушиш ёки қайтиш) принципи асосидаги бадиий ифодаси Навоийнинг етти байтли ғазалларидан кўра, каттароқ ҳажмдаги, тўққиз ва ундан ортиқ байтли ғазалларида кўпроқ учрайди.

Шоир ғазалларининг ички семантик композициясига оид тасвир усулларида кўзга ташланган хусусиятни юқорида таҳлилга тортган ғазалимиз мисолида схематик тарзда қўйидагича ифодалаш мумкин:

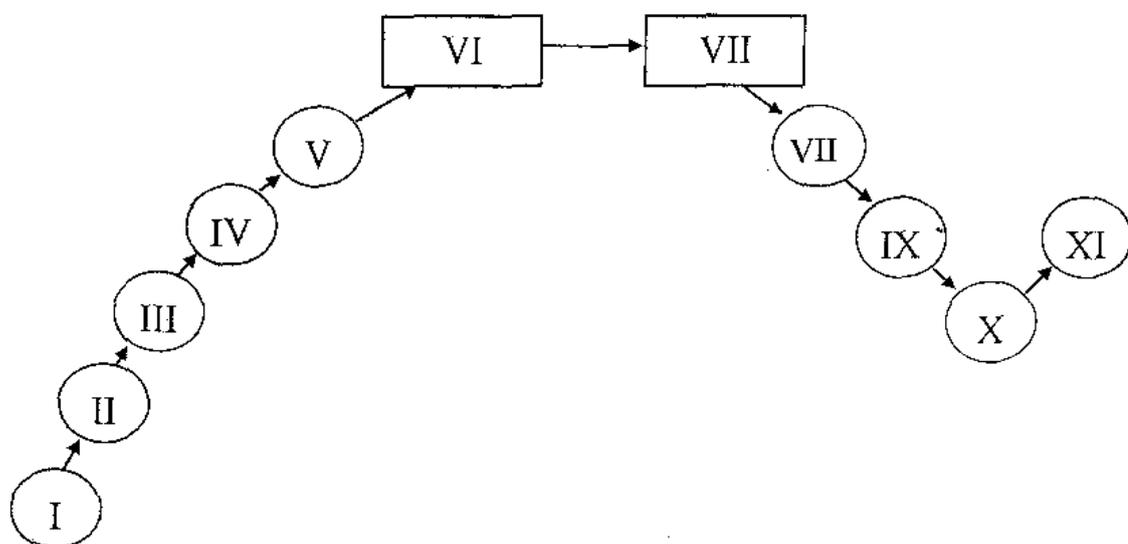
Навоийнинг олиқона ғазаллари композициясида кўзга ташланган лирик қаҳрамон эмоционал ҳолатининг бадиий тасвирига алоқадор бундай хусусиятни шоирнинг орифона ғазалларида ҳам кузатиш мум-

кин. Жумладан, «Наводир ун-нихоя»да 638-ўринда ўн байт, «Наводир уш-шабоб»га эса тахрир натижасида ўн бир байт бўлиб кирган 506-рақамли ғазалнинг семантик структурасини кўриб чиқайлик. Ғазал суфиёна бўлиб, муаллиф - суфийнинг фано ва бақо хусусидаги фалсафий мулоҳазалари, тариқат йўлига кирувчиларга қаратилган маслаҳат-насиҳатларидан иборатдир. Биринчидан бешинчи байтга қадар донишманд файласуфнинг умуман инсон умри мазмуни мавзуида ҳаётий билимлар асосида чиқарган илмий хулосалари - тасаввуф терминологиясида «айнал-яқин» - бадий ифода этилади. Олтинчи байтда эса тингловчининг бевосита бугунги кунги эҳтиёжларидан юзага келаётган муаммоларга эътибор тортилиб, фаний дунё талаблари - моддий манфаатлар учун умрни беҳуда сарф этмаслик алоҳида уқдирилади. Маъно юзасидан аввалги беш байтдан фарқли ўлароқ, муайян замон аҳли қизиқишларига ишора этувчи («дирам йиғиш учун умрингни сарф этма») бу байт ғазал композициясида ҳаётий масалаларга яқин келиши билан ажралиб туради. Ундан кейин келаётган еттинчи байтда ифодаланган машҳур ҳаётий мисол - ўхшатиш орқали шеър семантик қурилишидаги ана шу тонус - ҳаётийлик янада кучаяди. Бу байтда ифодаланган фикр икки анъанавий образ воситасида яратилган бадий лавҳада акс этади. Шоир лирикасида аксари ёмон нафс - нафси аммора итга, тамаъгир зоҳид эса тулкига қиёсланади. Мазкур байтда Навоий бу аллегориядан ғазал мавзуи ва мазмуни тақозосига кўра фойдаланади. Яъни, ҳийлагар зоҳид қаршисига занжирбанд ошиқни, тулки элдида эса занжирбанд шерни қўйиб тазод яратади.

Ғазалнинг кейинги уч байтида орифлик мақомига эришув сирлари, фано ва бақо тушунчаларининг моҳияти хусусида сўз боради.

Мақтаъда аниқ объект - подшоҳнинг тилга олиниши муносабати билан ғазалнинг умумий мавзудан узилиш юз бериб, тингловчи фалсафий мушоҳадалар оламидан реал ҳаётга қайтади. Мазкур мавзудаги

Ҳазалларда кўпинча подшоҳ, султон образи албатта бутун оламларнинг яратувчиси, султони Парвардигорга нисбатан қўлланилади. Бироқ, бу ҳазалда «дайдан ўтаётганимда албатта султон қаршимдан чиқиб бир соғар тутади» маъносидаги фикр баён этилганлиги боис, мақтаъ ҳазалнинг умумий пафоси - тасаввуф ғоялари тарғиботини ижтимоий масалалар оқимига буриб юборади. Демак, мазкур ўн бир байтли ҳазалнинг олтинчи, еттинчи байтлари унинг марказий нуқтаси, кульминацияси бўлиб, бу байтларгача ва улардан кейин келувчи байтлар ҳазал семантик қурилмасининг симметрик томонларини ташкил этади. Бадий таҳрир юзасидан шеърнинг кейинги вариантыда киритилган бешинчи байт эса ҳазал композициясидаги симметрик ўсишнинг бир поғонаси бўлиб хизмат қилади. Ҳазал композицияси семантик қурилмаси схемасини қуйида келтириб, унинг охириги вариантдаги матнини ҳам эътиборингизга ҳавола этамиз:

Ҳазал:

Фалактин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.
Ва гар ҳар тийраликка бир ёруғлиқни инонмассен,
Йиғи кўр чархдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу.
Камол истар эсанг сидқ аҳлидин қилма кўнгул тийра,
Муқаддар айламас хуршид субҳ анфосидин кўзгу.

Сафо аҳлига гулруҳлар хаёлидин тағайюр йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғай су.

Қўшилган байт:

Тиларсен рафлатингни рафъ этиб огоҳлар нақлин
Ки, рофил элга у афсоналардин кам бўлур уйку.
Бақо нақди ҳаётингга чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдига умрунг хар замон сарф этмагил асру.
Жунун занжирида ошиқ ёнида хийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлағай шер олдида тулку.
Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен рофил,
Торикма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.
Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур ушбу.
Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмағай боқий,
Фанодин бал бақодин ҳам замирим лавҳида белту.
Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ, андин
Ўтарда тутқуси, албатта, бир сорар чиқиб ўтру.

Албатта, юқоридаги мулоҳазалар шоир назаллари композициясидаги бадий тасвирнинг ўзига хос бир хусусияти юзасидан бўлиб, уни умуман Навоий лирикасига алоқадор типик ҳодиса деб баҳолаш нотўғридир. Масалан, шоирнинг бир қатор ошиқона, кўп ҳолларда ташбихга асосланган бадий санъатлар устувор бўлган васф типидagi назалларида таъриф ва тавсиф бир оҳангда, монотон ифодаланади. Қўйидаги яқпора назалда лирик қаҳрамон ҳиссий кечинмалари бир текис, чавгон ўйновчи маъшуқа образининг изчил таърифи ва тавсифи орқали баён этилади:

Шаҳсуворим тавсани айларму оё пўя тез,
Ё қуёш тарки фалак раҳшин қилибдур тармхез.

Ул шихоб эрмаски, майдоне аро гўй урғали
Саъд кавкаблар тушар ерга қилиб кўкдин гурез.
Гардлик чавгон ҳамида ахтар ўлғай ўйлаким,
Гўйи рабғаб даврида чавгони зулфи мушкбез.
Маркаби тер катраси бирлаки ҳар ён сочилур,
Бир саҳоби дурфишондур ер юзига қатра рез.
Гўйи чавгон зарбидин тутмоқ била ҳар дам ҳаво,
Бийм эрурким шишаи гардунни қилғай рез-рез.
Соқие, май берки бу майдон аро гўй урди ул
Ким фалак чавгони бирла қилмади ҳар дам ситез.
Гўй учун инди кавокиб гардидин ер тутти авж,
Эй Навоий, воқиф ўл, гўёки бўлди рустаҳез.

Бу ғазал мисолида биз аввалги ғазалларда кўрганимиз каби шеър ички композицион қурилишида кўзга ташланган семантик-эмоционал тасвирнинг симметрия асосидаги градацион ёки босқичли ифодасини кузата олмаймиз.

Ғазал ўзининг кашф этилиш давридан бошлаб барча адабиёт назариясига оид манбаъларда «ишқий-эротик кечинмаларнинг мавзун ва ташбеҳли, истиоравий тавсифи» маъносида таърифланар экан, демак, унда лирик қаҳрамон туйғулари, ҳиссий кечинмаларининг ифодаси ҳам гоҳ бир маромда, гоҳ ошиқ кайфиятига мос равишда энг авж пардаларда, гоҳо эса паст, маҳзун бир ҳолатда акс этади. Поэтик маҳоратнинг муҳим критерийларидан бири, балки асосийси саналмиш бу хусусият ҳар бир ижодкор асарида унинг санъаткорлик даражаси миқёсида кўзга ташланади. Ғазалнинг эмоционал руҳи масаласи у ёки бу тарзда Навоий асарларида ва унинг даврига оид адабий мавзудаги ёдгорликларда тилга олинади. Жумладан, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Хожа Абу Саид ҳақида ёзар экан, қўйидаги таърифни ҳам келтиради: «Аммо ўз шеърин ўқурда йиғламсиниб, ўқур, дағи ўзи му-

таассир бўлуб, ҳардам улур тинар, аммо бас қилмагунча эл тинмас». [II., 5., 108-б.] Шу жиҳатдан шоир ўзининг отахони Саййид Ҳасан Ардашерга бағишланган ҳолотида ҳам унинг Навоий шеърларини ўқиганда овозини гоҳ баланд қилиб, гоҳ пастлатиб ўқишини таърифлайди. Навоий шеърнинг самимий бўлиши, ўқувчи юрагига чуқур кириб бориши тарафдори, бунинг учун эса шоир қалбидаги жўшқин илҳом ёлқинли сўзлар воситасида қорозга кўчмоғи лозим. Бирок, бу шеърнинг риторика, куруқ бақирик-чақирикдан ҳам иборат бўлиши керак, деган маънони билдирмайди. Бунга Навоий ҳам, Абдурахмон Жомий ҳам қаттиқ қарши эдилар. Жумладан, «Хамсатул-мутахаййирин»да Навоий бир воқеани ҳикоя қилди: Соғарий номли шоир Жомий ҳузурда ўз шеърларидан бирини гоҳ баланд, гоҳ паст овозда, катта ҳиссиёт билан ўқиётганида Навоий кириб келади. Жомий Навоийдан фикрингиз қандай?, деб сўрайди. Навоий: - Хўб ёзмоқ била хўб ўқур, - дейди. Жомий эса шеър мазмунига ишора қилиб: - Бизни рафлатқа солур, - деб жавоб беради. Гарчи бу мулоҳазалар шеър ўқиш техникаси ҳақида бўлса ҳам, аммо улар шеърнинг руҳий, ҳиссий-эмоционал қурилмасига бевосита алоқадордир. Демак, Навоий шеър композициясида яна мақсаднинг семантик-стилистик таркиби билан бир қаторда лирик қаҳрамон эмоционал ҳолати ва шеърдаги фикрлар тизими ёхуд йўналишининг маълум бир системадаги бадиий тасвирига ҳам алоҳида эътибор қаратади.

Шу нуқтаи назардан, ўзининг эстетик қарашларида Навоий яна бир принципга амал қилади, яъни ўз ғазалларининг мусиқавий ижросини ҳам назарда тутаяди. Буни акад. Ойбек: «Шеър ила мусиқийнинг ички чуқур робитасини билган Навоий ҳар бир шоирнинг мусиқийдан хабардор бўлишини истаган» [III., 80., 28-б.] ва А.Ҳайитметов ҳам алоҳида таъкидлайдилар: «Навоийнинг фикрича, ҳар қандай лирик шеър маълум бир музикага тушадиган бўлиши керак». [III., 120., 180-б.]

Навоий ғазаллари равонлиги ва мусиқага ўнғай тушиши ҳақида Захириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да маълумот беришича, шоирнинг ўзи мусиқа ва унинг назарий масалаларидан яхши хабардор бўлгани ҳолда, мақом йўлларига кўпгина нақш, пешрав, амаллар боғлаган бастакор ҳам эди. Шеър ўлчови асослари ва қоидаларини эгаллашда мусиқанинг ритмик асоси ҳал этувчи аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам баъзи олимлар аруз илми мусиқа назарияси асосида юзага келганлигини уқдириб ўтганлар⁶³⁾. Навоий «Мажоли ун-нафоис»да шеър вазнларини бузиб ёзган шоирларни танқид қиларкан, мусиқа илмида уларнинг истеъдодсиз ва билимсиз эканликларини кўзда тутди. Чунки, у аруз санъатини эгаллашда, шоирдаги эстетик ҳисни тарбиялашда мусиқа илмининг катта аҳамиятга эга эканлигини яхши билар эди. Ўзининг «Ҳамсатул-мутахаййирин» асарида Навоий бир неча олимларга, шу жумладан, Абдурахмон Жомийга ҳам мусиқа ҳақида рисола ёзиб беришни илтимос қилганлигини сўзлайди. Натижада Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи мусиқий», Зайнулобиддин ал-Ҳусайнийнинг «Қонуни илмий ва амалий мусиқий» каби асарлари яратилди.

Навоий ўзининг барча лирик асарларини аруздан мукамал фойдаланган ҳолда юксак даражада яратганлиги маълум. Бироқ, шу нуқтаи назардан мутахассислар томонидан махсус илмий ишланмаган бир соҳа бўлиб, у ҳам бўлса Навоийнинг ғазал яратиш асносида аруз қонуниятлари билан бир қаторда мусиқа назарияси қонун-қоидаларига ҳам қатъий амал қилганлиги масаласидир. Жумладан, биз юқорида Навоий ғазалларининг семантик-эмоционал қурилишига тааллуқли бўлган бир хусусият тўғрисида гапириб, уни шоир лирикасида бадиий тасвирнинг поэтик градация усули деб номлаган эдик. Навоийнинг бундай бадиий тасвир усули ўн икки мақом йўлларидаги ва унинг асосида ташкил топган Шашмақомдаги ҳаракатлардан бирига мос келади. Яъни, «...ўзбек ва тожик куйлари асосий тоникадан бошланиб, секин-астаривожланиб ўрта ва катта авжга чиқади-да, яна ўрта авж орқали то-

никага қайтиб тушади». [III., 88., 194-б.] Бу ҳодисани, албатта, мақом йўлларига нисбатан доим жорий эта бериш нотўғри, бироқ му- сиқада шундай ҳаракатнинг борлиги маълумдир. Муסיқа илмидан му- каммал хабардор бўлган Навоий ўз ғазали муסיқий ижросида ҳар бир байтнинг мазмунан ва эмоционал бадиий ифода жиҳатидан куй қисмларидан қайси бирига мос тушишига катта аҳамият берган. Бино- барин, ашуланинг Сарахбор, Талқин, Наср ва Уфарларида, Намуд ва Авжларида, Тароналарида маъно-мазмун ва бадиий завқ улашиш жиҳа- тидан, роя-мақсад ифодаси юзасидан куй мазмунига ҳамоханг байт- ларни ижод этган. Куйнинг авж пардаларида ғазал матнидаги бадиий тасвир жиҳатидан энг мукаммал, сермазмун, роявий мақсад моҳиятини чуқурроқ акс эттирувчи ёки бошқача айтганда, лирик асар кульмина- ция даражасини ифодаловчи байтларни келтиришга ҳаракат қилса, талқин пардаларида эса «насихатомуз ва маърифатангез», ўзининг ижтимоий-фалсафий, баъзан фалсафий-сиёсий қарашларини ҳам ифода этувчи байтларни жойлаштирган. Ғазалларда байтларнинг ўрнини ал- маштириш билан боғлиқ матнлар мисолида бунга яна бир қарра амин бўлиш мумкин. Бундай матнлар «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ни- хоя» девонларига кирган 21 ғазалда учрайди. Масалан, «Бадоеъ ул- бидоя» девонига кирган 604-ғазалдаги саккизинчи байт бешинчи байт ўрнига қўйилган, ёки 151-ғазалнинг бешинчи ва олтинчи байтлари ўрни ўзгартирилган. Агар шеърга чуқурроқ зеҳн солинса, ижодкор- нинг шеър семантик-эмоционал композициясини ўйлаб шундай қилган- лиги очиқ кўзга ташланади. Масалан, шу ғазалнинг бешинчи, олтинчи байтлари ўрнини алмаштириб ўқиб, бу мулоҳазаларнинг ростлигига ишониш мумкин. Бешинчи байт:

Бир замонлиғ ҳажр чун минг йилча бор ўлсам, не тонг,
Чунки бўлмас ҳеч кишининг умри минг йил пойдор.

Олтинчи байт:

Соқиб, чун ичкимиздур оқибат жоми ажал,

Бода тут андин бурунким, бизни ўлтурсай хумор.

Бешинчи байтда бир нафаслик айрилиқнинг узунлиги ошиқ қалбига минг йилча туюлиши назарда тугилипти. «Инсон умри минг йил эмас, васлга эришмай ўлиб кетаман, чоғи» мазмунида лутф қилинмоқда. Олтинчи байтда эса «соқий, оқибат ажал шаробини ичиш бор экан, бизга бода тут» деган маъно бор. Агар байтларнинг ўрни алмаштирилса, бешинчи байт комил байт сифатида мақтаъдан олдинги ўринга тушади. Бу ишни бажариш учун эса:

Орази боғидаги тер кўнгулум ўтин қилди тез,

Маркаби наълидаги ўт жонима урди шарор

байти чиқариб ташланиши лозим. Чунки, ўлим ҳақида гап кетгандан кейин кўнгул ўтининг ишқдан, васлдан ёлқинланиши ҳақида гап бўлиши ортиқча нарса эди.

Ҳазал композициясида фикрнинг бир образ асосидаги изчил ривожини кузатиш учун кўйидаги матн вариантлари ҳам эътиборга моликдир. «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги ийҳом ва ирсоли-масал санъатлари дарж этилган.

Менинг бахтим юзи рам кожидин ул кун қаро бўлди,

Ки кўнгулум ул кўзи ^Уқош^У қароға мубтало бўлди

матлаъи билан бошланувчи 798-ҳазалнинг тўртинчи, бешинчи байтлари ўрни алмаштирилган. Бундай ўзгартиришнинг сабаби ҳазал матнидаги кўнгул образи билан боғлиқдир. Бу образ ҳазалнинг матлаъидан бошлаб ўрни ўзгартирилган байтларига қадар иштирок этади. Яъни:

1-байт: Ошиқнинг бахти қаролиғига мубтало кўнгул сабабчидир.

2-байт: Кўнгул ошиқлик балосидан қутулган эди, яна ўша кўйга кетибди, унга не бало бўлди?

3-байт: Маъшуқа киприклари ўқи ошиқ кўнгли уйини камонхона қилибдилар. Унда ҳар алиф бир ўқу, ҳар наъл бир этилган халқа бўлди. Бу ерда шоир китобат санъати воситаси билан «камонхона»

сўзига ишора қилади. Яъни, бу сўзда иштирок этувчи икки | ва икки ن дан истиора яратади. (*كَمَا نَحْنَاهُ*). Ҳазалнинг биринчи вариантыда тўртинчи байт маъшуканинг лаълдек лаблари таърифига бағишланган. Бешинчи байтда эса яна кўнгул образи ва учинчи байтда иштирок этган «ўқ» образлари воситасида бадиий тасвир яратилди. Яъни,

Бузулғон хаста кўнғлумдин ўқин зинҳор чекмангким,
Ул уйга бу сутун, ул нотавонга бу асо бўлди.

Маълум бўлаётганидек, биринчи, иккинчи, учинчи ва бешинчи байтларда лирик қаҳрамон кечинмалари кўнгул образи воситасидаги лавҳаларда бадиий акс этиб, бевосита унинг кўнгли билан боғлиқ ҳодисалар баён этилса, бу байтлар орасидаги тўртинчи байт маъшуканинг лаблари таърифига бағишланади. Ҳазалнинг давоми - олтинчи, еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи байтларда кўнгул истилоҳи ва унга алоқадор тасвир учрамайди. Ана шу ўринда Навоий Ҳазалга таҳрир киритишни лозим топади ва бадиий фикрнинг кўнгул образи воситасидаги ифодасида семантик изчиллик, ўзига хос динамикани таъминлаш учун бу байтлар ўрнини алмаштириб, тўртинчи байтни бешинчи байтдан кейинги ўринга туширади. Бунинг натижасида Ҳазал янги вариантыдаги бошланғич уч байтда лирик қаҳрамон кўнглининг турли-туман ҳолатлардаги тасвири берилса, тўртинчи байтда, ниҳоят, бу кўнгулнинг хаста бўлиб, бузилганлиги, маъшуқа киприкларидан отилган ўқлар унинг бузуқ уйига устун бўлиб, ўзига эса асо бўлиб турганлиги ҳақида гап кетади. Шоир ошиқ кўнгли билан боғлиқ тасвирни охириги мақомига еткизгач, маъшуқа лаблари таърифини бошлайди. Ҳазалнинг кейинги тўрт байти ошиқ-маъшуқа ишқий можароларидан мутлақо холи тарзда бевосита шоирнинг ижтимоий-фалсафий мазмундаги мушоҳадалари ифодасига бағишланади. Кўриниб турганидек, Ҳазал ўзига хос семантик структурага эга бўлиб, Навоийнинг бир байт ўрнини алмаштириш орқали киритган таҳрири унинг композицион му-

каммаллигига хизмат қилади. Таҳрирдан кейин ғазалнинг композицион қурилмасини икки бўлимга ажратиш мумкин. Яъни, бошланғич, кўнгул образи билан боғлиқ тўрт байт - биринчи бўлим, ва лаблар таърифи берилган бешинчи байтдан кейинги олтинчи, еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи байтлар иккинчи бўлим тарзида. Шу ўринда, агар таъбир жоиз бўлса, ғазалнинг биринчи бўлимини мавзу ва мазмун ҳамда тасвир типи юзасидан - ошиқона, иккинчи бўлимини эса - фано ва бақо масалаларини истифода этувчи мушоҳадавий типдаги «орифона» деб аташ маъқулдир. Ғазалнинг ошиқона бўлимидаги байтлар мажмуаси, яъни, дастлабки тўрт байт гўё қасиданинг бош (насиб) қисмини эслатади, унинг орифона қисми эса қўйидаги мазмундадир:

Ажаб муҳлик эмасму ишқ дашти, эй мусулмонлар,
Ки бир мўрига ҳар кун тўйма икки аждаҳо бўлди.

Фано истар эсанг ич дайр пири илгидин жоме,
Нединким хонақаҳ шайхи иши зарку риё бўлди.

Вужудим фоний айлаб олди дин бир муғбача, тонг йўқ,
Агар зуннор боғлаб масканим дайри фано бўлди.

Навоий ғуссадин махлас тиларсен, маст^и бехуд бўл,
Ки даврон дарду ранжира даво бу бўлди, то бўлди.

Навоий лирикасида учрайдиган бундай мураккаб композицияни Ё.Исҳоқов тавсифий характердаги ғазаллар учун характерли ҳодиса деб ҳисоблайди «...ғазал бошида тилга олинган нарсалар (масалан, «Уйғотур субҳи баҳор элни фифон бирла саҳоб» ғазалини эсланг) учинчи, тўртинчи ёки бешинчи байтдан кейин тушиб қолади. Улар гўё кадр ортига ўтиб, биринчи планга конкрет қиёфа ёки масала чиқиб қолади». [III., 46., 61-б.]

Навоий лирикасининг барча типдаги ғазаллари семантик композициясига хос хусусиятларни бу тариқа текшириш унинг алоҳида олинган бир ғазалини ошиқона ғазал, бошқа ғазалини эса орифона ёки

суфиёна деб, қолипта солиб бирёклама тасниф этиш каби масалаларни жиддийроқ ўйлаб кўришга эҳтиёж туғдиради. Зеро, бу нуқтаи назардан Навоий ғазаллари мақтаълари ва мақтаъдан илгари келувчи байтларнинг шоирнинг ошиқона аталмиш ғазалларидаги позицияси, муаллиф роля-мақсади ифодасидаги аҳамияти масалалари бугунги навоийшунослик талаблари доирасида, махсус монографик мавқеъда ҳали ўрганилмаган. Албатта, шоир ҳамд ва наътлари, баъзи ижтимоий-фалсафий руҳдаги яқпора ғазаллари бундан мустасно.

Байтлараро мазмунан боғлиқлик нуқтаи назаридан ўтказилган таҳлил девонларда тафовутларнинг яна бир неча кўринишда учрашини кўрсатади. Масалан, «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган 26-ғазалнинг иккинчи ва тўртинчи байтлари ўрни алмашиб келиши ҳам мазкур маънодаги мулоҳазаларни тақозо этади. Чунончи, ғазал биринчи байтида маҳбубанинг чирмалган мактуби ҳақида сўз боради. Иккинчи, учинчи байтларда эса шу мактубни чирмаган ёки боғлаган ишлар - ришта билан боғлиқ тасвир берилади. Тўртинчи байт мазмунан яна мактуб таърифига бағишланган. Ғазалнинг сўнгги вариантыда нома билан боғлиқ бадий ифодалар акс этган биринчи - тўртинчи байтлар матлаъ ва ундан кейинги ўринда бирин-кетин, ришта тавсифидаги икки байт эса учинчи-тўртинчи байт тарзида бирин-кетин келтирилган. Ғазалнинг кейинги уч байти ҳам нома образи асосида яратилган бадий лавҳалар билан зийнатланган бўлиб, мақтаъ мазмунидан англашилишича, бу шеърни Навоий бирор реал воқеа, қандайдир яқин кишидан мактуб олиб, беҳад хушнуд бўлганлиги муносабати билан ёзган кўринади:

Эй Навоий, номаи мақсуд етти, хушдил ўл,

Ким хати озодлик, будур нами хижрон аро.

Худди шу мазмундаги матн вариантлари «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган 244, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 77, 293, 305, 393, 697-ғазалларда учрайди.

Навоий ғазаллари семантик-стилистик, руҳоний-эмоционал кўри-нишлардаги композицион етуқлигини кўзда тутиб амалга оширилган бадиий талқин ва вариантларни текшириш баъзи хулосаларни чиқариш-га ҳам имкон беради. Биринчидан, Алишер Навоий «Ҳазойин ул-мао-ний» девонларини тузиш даврида ўз лирик асарларида бадиий фикр-нинг муаллиф ғоя-мақсади ёрқинроқ акс этган асар марказий нуқта-сига қадар изчил ва динамик ривожланишига, шеърнинг давомида ке-ладиган тасвирнинг ҳам коммуникатив ва эмоционал жиҳатдан маълум йўналишга эга бўлишига аҳамият берган. Бу умуман, Навоий лирика-сига хос бўлган етакчи бадиий хусусиятлардан бири - образнинг тадрижий такомилли принципига алоқадор бадиий тасвир тарзининг бир кўринишидир. Мақсуд Шайхзода «...тадриж приёми рус поэтикасидаги «нагнетание» терминига бадал бўла олура», дейди. Бу нуқтаи назар-дан биз эътиборимизни қаратган тадрижийлик асосидаги бадиий тас-вир усулини «градация» термини билан изоҳлашни лозим топдик.

Шоир ғазалларининг асосий типлари ҳақида фикр билдираар экан, Ё.Исҳоқов «Албатта, ҳар бир ғазалда, у қандай типда бўлишидан қатъий назар, шоирнинг субъектив муносабати у ёки бу даражада ўз аксини топади. Лекин, ғазалдаги ана шу объектив ва субъектив мо-ментларнинг (яъни коммуникатив ва эмоционал тасвирнинг) ўзаро му-возанати унинг характери - тасвир типини билан чамбарчас боғлиқ» [III., 46., 56-б.] деб таъкидлайди. Навоийнинг ҳар бир алоҳида олинган ғазалида бу муносабатлар (яъни, объектив ва субъектив мо-ментлар муносабати) муайян шакл ва мазмунда кўринар экан, уни бе-восита ғазал характерининг, ундаги тасвир типининг белгилловчи ху-сусиятларидан бири деб ҳам баҳолаш мумкин. Шу нуқтаи назардан ғазал ички семантик қурилмасидаги биз таърифлаган босқичли сим-метрик тасвир усули Навоийнинг бир қатор таъриф, тавсиф ва мадх кўшилган ҳолда акс этадиган ишғий мавзудаги ҳамда тасвирий ёки мушоҳадавий типдаги ғазаллари⁷⁰⁾ композицияларида намоён бўлади.

Албатта, бундай шеърӣй усулдан Навоӣй муайян мақсад йўлида – уни аниқ бир фикр ва воянинг бадиӣй ифодасига хизмат қилдириш учун фойдаланган эди. Бундан ташқари, шоир ғазал композициясида кўзга ташланган мазкур типдаги семантик-тасвирий комбинациялар орқали шарқ ғазалчилигида ижодкор имкониятлари жуда кенг ва ранг-баранг эканлигини намоён этди. Албатта, бу масала хусусидаги мулоҳазаларимиз шоир ғазаллари матний вариантлари мисолидагина юзатга келиб, Навоӣй лирик меросини ўрганишнинг кейинги тараққиёти унинг махсус ишланилишини тақозо этади.

Иккинчидан, таркибидан байтлар чиқариб олинган ёки қўшимча байтлар киритилган ғазаллар юзасидан ўтказилган кузатувлар шуни кўрсатадики, Навоӣй ғазал ҳажми ва унинг ғазал композицияси учун тутган аҳамияти масалалари борасида ҳам ўзининг бадиӣй-эстетик принципларига эга бўлган. Чунончи, шоирнинг аксари таъриф, тавсиф, мадҳ, васҳ типдаги ва бу тушунчаларнинг қўшилиб кўрилиши асосида яратилган ғазаллари етти байтдан иборат бўлиб, улар асосан ишқӣй тематикадаги, композицияси ихчам образли тасвир асосида қурилган ғазаллардир.

Навоӣйнинг тўққиз байтли ғазаллари эса мавзу ва семантик структура жиҳатидан хилма-хил бўлган шарҳи ҳол ва мулоҳазавӣй типдаги ғазаллардир. Ишқӣй мавзудаги бундай ҳажмли ғазалларда бадиӣй тасвир етти байтли ғазалларга нисбатан шоирнинг фалсафӣй-поэтик мулоҳазалари асосида кенгайтирилади, уларда лирик қаҳрамон кечинмалари тасвирида шикоят мотивлари, тушкун психологик руҳ устунлик қилади. Шоирнинг муҳим фалсафӣй воялари, жиддий ижтимоӣй фикр ва хулосалари ифодаси учун ўн бир ва ундан ортиқ байтли ғазаллар имконияти кенгроқ ҳисобланади. Чунки, бундай ғазалларда шоир бадиӣй тасвирнинг турли комбинацияларидан, ҳажм жиҳатидан каттароқ лирик жанрларга тааллуғли бўлган асарлардаги баъзи композицион унсурлардан ҳам (масалан, тасвирий типдаги ғазалларда

сюжет чизиги каби) фойдалана олади. Демак, шеър композициясидаги тасвир типлари унинг ҳажмини белгилашда муайян таъсир кўрсатиш имкониятига ҳам эга экан.

Бу фикрлардан шу нарса аён бўладики, Навоий ғазал ҳажми масаласида фақат туркий шеърятдагина эмас, балки бутун шарқ ғазалчилигида ҳам адабий канон даражасига кўтарила оладиган эстетик мулоҳазалари ва адабий принципларини бевосита ва билвосита баён этди, ғазал формасининг бу жиҳатдан ҳам ижодий такомилга эришуви лозимлигини беқиёс шеърятти мисолида кўрсатди. Навоийдан кейинги давр шеъряттида бу масалада Навоий ижодий принципларига ижобий муносабатда бўлиб, унинг бу соҳадаги анъаналарига бевосита эргашish тенденциялари яққол кўзга ташланади. Жумладан, Навоийдан кейинги даврлар шеърятининг машҳур вакилларида Захириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Зокиржон Фурқат, Завқий ва Аваз Ўтар каби шоирлар ғазалларида шеър семантик структураси ва тасвир типининг композицияси ва ҳажмини белгиловчи омиллардан бири сифатида хизмат қилганлиги кўзга ташланади.

Учинчидан, ғазалда байтларнинг ўзаро семантик боғлиқлиги ёки боғланмаслиги масаласига ҳам Навоий жиддий эътибор берган Шубҳасиз, Навоийнинг оламшумул лирикасида пароканда байтлардан иборат ғазаллар учрамайди. Ғазалларида «...бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлик қилса, яна бири фироқ ҳазонида хорнамоилик» қилувчи байтларнинг мутлақо йўқ эканлигига амин бўлган шоир, ғазаллари семантик тизимида байтлараро қисман бўлса ҳам маънавий узилиш ёки бир фикрни икки қайта турли кўринишларда айтиш ҳоллари бўлмаслигига ҳам эътибор беради. Шоир ғазаллари семантик структурасини ташкил этувчи қисмларнинг тугал мазмунли бўлишига эришади. Бу қисмларнинг ҳар бири ўз поэтик материали характерига кўра муайян бадиий тасвир типига алоқадор бўлиб, бу Навоийнинг кўп темали, мураккаб композицияли ғазаллари учун характерлидир. Демак,

Навоий ўз ғазаларида нафақат байтлараро, балки бир неча байтлардан ташкил топган қисмлараро маъновий ва эстетик боғлиқликка ҳам эътибор берган. Бу бевосита буюк шоирнинг шеър композицияси семантик структурасида ранг-баранг тасвирий усуллар яратиш учун тинмай ижодий изланишда бўлганлигидан дарак беради.

Навоий ғазалиётида мақтаъ ва мақтаъдан олдинги ўринда келиб, мазмун ва услуб жиҳатидан нисбий мустақиллик руҳига эга бўлган байтлар муҳим поэтик мавқеъ эгаллайди. Шоирнинг ғазал мавзуи ва мазмуни юзасидан чиқарган мантиқий хулосасини ёки тасвир объектига нисбатан бўлган субъектив муносабатини, хусусан, унинг муҳим фалсафий-ижтимоий ғояларини ифода этувчи мақтаъдан олдинги байтларни А.Ҳайитметов лирик чекиниш сифатидаги байтлар деб атаган. Ё.Исҳоковнинг фикрича эса, «Навоийнинг муҳим фалсафий, ижтимоий фикр ва хулосаларини юксак эмоционал формада ифода этган эпиграмма байтларини (поэтик жиҳатдан) ғазал ичига жойлашган ўзига хос шеърый жанр деб аташ мумкин» [III., 46., 63-б.] Навоийнинг ғазал композициясидаги ҳар бир алоҳида олинган байтлар ва семантик бўлақларни яқуний мантиқий хулоса воситасида яхлит лирик асар қилиб бирлаштирувчи мақтаъ ва мақтаъдан олдинги байтларга бўлган ижодий муносабати матн вариантларида ҳам кўринади. Жумладан, шоирнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» таркибига кирган мақтаъи бўлмаган ғазаллари мақтаъ билан таъминланган. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя»га 42 чи, «Наводир ун-ниҳоя»га эса 43-ўринда киритилган мулоҳазавий бир ғазал бунга мисол бўла олади. Бу ғазал композицияси шоирнинг чуқур ижтимоий-фалсафий мулоҳазалари асосида қурилган бўлиб, услуб жиҳатидан ҳам ўзига хосликка эга. Яъни, ғазал байтларидаги мисраълараро боғланиш ўзига хос оригинал бир қонуниятга бўйсундирилган. Ана шу жиҳатдан, яъни мисраъларнинг услубий боғланиши юзасидан ғазални уч қисмга ажратиш мумкин. Чунончи, биринчи, иккинчи, учинчи байтларнинг биринчи мисраъларида

шоирнинг ибратомуз хулосавий фикрлари берилиб, иккинчи мисраълар уларни бир томондан изоҳлаб келса, иккинчи томондан, яна бир бор киноя, кесатиқ тарзидаги умумлашма хулосалардан иборатдир. Байтларда мисраълар ўзаро риторик сўроқлар воситасида интонация йўли билан боғланади. Эътибор қилинг:

Кимса ҳаргиз кўрмади чун аҳли даврондин вафо,
Улки даврон офатидур не тамаъ андин вафо?!

Жониму умрумдур~~ур~~ ул ой бевафо бўлса не тонг,
Қайда кўрмиш кимса ҳаргиз умр ила жондин вафо?!

Гар вафо қилсанг эрур андинки, бордурсен пари,
Йўқса ким оламда кўрмиш навъи инсондин вафо?!

Ҳазалнинг кейинги икки байти (4-5) чуқур ижтимоий мазмунда шоирнинг даврон ва даврон ахлидан, бевафо ёрдан («ёр» тушунчаси бу ерда кенг маънода, яъни, барча лирик қаҳрамон «кўнглини олиши» мумкин бўлган шахслар маъносида) шижояти мотивлари билан йўғрилгандир. Бу байтларда аввалги байтлардан фарқли ўлароқ, хулосавий фикрлар иккинчи мисраъларда берилиб, биринчи мисраълар уларнинг сабабини изоҳлаб келади. Жумладан, грамматик воситалар («чун» - «чунки» эргаштирувчи боғловчиси, «ваҳки» ундов сўзи) ана шу мақсад ифодаси учун хизмат қилдирилган:

Ваҳки, даврон ахлидин жуз бевафолиф кўрмади,
Ҳар нечаким кўрдилар мен зори ҳайрондин вафо.

Чун вафо гулбарги даврон боғида очилмади,
Бежихатдур кимки истар бу гулистондин вафо.

Ҳазалнинг биринчи қисмида муаллиф фикрлари маърифий мазмундаги тезислар шаклида ифодаланган бўлса, унинг иккинчи қисмида шоир шахсининг иштироки кўзга ташланади. Ҳазалнинг учинчи қисми, яъни мақтаъдан олдинги байт ва мақтаъда эса шоир шахси олдинги планга

чиқади. Бу байтларда ҳам мисраълар сабабий боғланиш орқали бири иккинчисини изоҳлаб келади. Бироқ, уларнинг аввалги байтлардан фарқли жиҳати шундаки, аввалги байтларда сабабий-мантиқий боғлиқлик икки мисраъ ўртасида юз берган бўлса, бу байтларнинг иккинчи мисраъларида бутун шеър мазмунига тааллуқли бўлган сабаб мотивлари ва муаллифнинг якуний мантиқий хулосалари ифода этилади:

Кимса кўнглин кимсадин истаб вафо олдурмасун

Ким, манга худ етмади ул кўнглум олгондин вафо.

Эй Навоий, гар вафосиз чиқти ул султони ҳусн,

Топдинг элдинким, тиларсен эмди султондин вафо?!

Ҳазалнинг биринчи варианты, яъни «Илк девон» матнида мақтаъ бор, унинг «Бадоеъ ул-бидоя» матни эса мақтаъсиз. Мақтаъдан олдин келувчи олтинчи байт шоир роя-мақсадининг хулосавий ифодаси сифатида шеърга яқун ясаган. Девонларида ҳазаллар ҳажмининг етти байтдан кам бўлмаслиги принципига амал қилган Навоий бу ҳазал композициясини ҳам ҳажм ҳамда семантик-эмоционал тасвир такомилли борасидаги мулоҳазалар юзасидан мақтаъли бўлишини маъқул кўрган. Чунки, ҳазалнинг биринчи қисмидаги байтлар каби мақтаъда мисраъларнинг риторик сўроқ воситасида боғланиши шеър композициясида бадиий тасвир яхлитлигини таъминлайди. Шу ўринда бир савол турилади: нега Навоий ҳазални «Бадоеъ ул-бидоя» девонига мақтаъсиз ҳолда киритган? Унинг «Наводир ун-ниҳоя» ва «Фавойиц ул-кибар» нусхаларига эса чиқариб олинган мақтаъни қайтадан кўшган?

Мақтаъни ҳазалнинг умумий мазмунидан узилган ҳолда олиб қарасак, у шоирнинг бирор реал воқеа-ҳодиса муносабати билан ёзган эпиграммаси тарзида намоён бўлади. Аммо, у мазкур ҳазал ниҳоясига жойлаштирилган экан, бу таассурот ҳазалнинг умумий руҳида ҳам акс этади. Бу эса бевосита ҳазалнинг ёзилиш даври ҳақидаги мулоҳазаларнинг ўйғонишига сабаб бўлади.

Албатта, Навоий мактаъда султон образини тасодифан киритмаган. Шоирнинг барча жанрлардаги лирик асарларида бўлгани каби султон образи бу байтда ҳам ўзининг ҳаётдаги реал прототипига эгадек кўринади. Шундай бўлмаганда, Навоий бу образни умумлашма, типик образ сифатида отнинг кўплик грамматик формасида бериши ёки ғоявий фикрлари хулосаси учун бошқа образлар, бадиий лавҳалардан фойдаланиши мумкин эди. Демак, байтдаги фикр йўналиши реал султонга қаратилган.

Агар мактаънинг «Наводир ун-ниҳоя» девони тартиб берилиши даврида ғазалга қайта қўшилганлигига эътибор берсак, унинг 80-йиллар ўрталарида шоир давлат ишларидан расман ўзини четга олиб, султон ва амалдорлар билан бўлган муносабатлардан қаттиқ чарчаган дамлардаги кайфияти ифодаси бўлиши мумкин, деган хулоса чиқади. Чунки, мактаъда шоирнинг замона султонидан норози ҳолдаги руҳий кайфияти равшан акс этиб турибди.

Ғазал шоирнинг ёшлик⁷¹⁾ даврига тааллуқли. Шоирнинг ёшлик ва йигитлик даври биографиясида бевосита из қолдирган султонлар - унга ниҳоятда ғамхўр бўлган Муҳаммад Султон, Абулқосим Бобур Мирзо ва ёш шоирнинг Ҳиротни учинчи марта тарк этишига бевосита сабабчи бўлган Абусаид Мирзолардир. Агар ғазал Навоийнинг мамлакат султонидан вафо кутмаган бир даврда, яъни Самарқанд сафари элди-дан ёзилганлиги эҳтимolini эътиборга оладиган бўлсак, «Бадоеъ ул-бидоя»га тартиб бериш даврида Навоий маълум мулоҳазалар нуқтаи назаридан уни ғазал таркибига киритмаган бўлиши мумкин. Чунки, Султон Ҳусайн Бойқаронинг бевосита ғамхўрлиги ва раҳнамолиги остида ўзининг биринчи расмий девонига тартиб бераётган шоир бу девонга элдан ва султондан қаттиқ шикоят пафоси уфуриб турган байт-ни киритишни истиҳола қилган. Кейинчалик эса, «Наводир ун-ниҳоя»ни тузиш даврида ғазал композицияси бутунлигини ўйлаб уни қайтадан ғазал таркибига киритган. Ана шу мулоҳазалар қуйидаги

хулосаларни чиқаришга имкон беради: кўзда тутилаётган ғазал Навоийнинг ижтимоий-маърифий йўсиндаги тадрижли ғазалларидан биридир. Уч вариантда бўлган бу ғазалнинг кейинги вариантыдаги мактаъ ўқувчи диққатини бевосита муаллифнинг хаёти билан боғлиқ муносабатлар доирасига тортиб, ғазалнинг умумий руҳига воқеабандлик хусусиятини киритади. Бундан ташқари, Навоийнинг мактаъ ёзилган даврдаги фалсафий-сиёсий қарашларини ҳам ифода этади. Навоийнинг ёшлик лирикасига тегишли бўлган бу ғазал у бу даврда катта мухаббат қўйган подшоҳлар («Ҳар гадоким бўрёи фақр эрур қисват анго» ва «Илк девон»даги бошқа ғазалларни эсланг) - Муҳаммад Султон (1456) ва Абулқосим Бобур Мирзо (1457) вафотларидан кейин, 1464 йилда Машҳаддан Ҳиротга қайтиб, оғир қийинчиликларни бошидан кечираётган бир даврда яратилгандир. Ғазалнинг «Илк девон»дан жой олганлиги Навоийнинг Самарқанд сафари олдида, яъни, 1464-1465/66 йиллар оралиғида ёзилганлигини тасдиқлайди. Бу эса жуда муҳимдир. Маълумки, ««Илк девон»да шоирнинг болалик ва йигитлик чоғида ёзган шеърлари аралаш ҳолда жойлаштирилган. Ҳ.Сулаймонов илмий тадқиқотларида эса бу девонга кирган шеърларнинг ҳаммаси болалик (ёшлик) даврига оид деб қаралган. Навоийшунослик фанининг вазифаси имкони борича шоирнинг болалик ва йигитлик даврида ёзган шеърларини бир-биридан фарқлаб беришидир.» [III., 127., 6-б.] Келтирилган ғазал, фикримизча, «биз (Навоийнинг - С.Д.) 15-16 ёшгача бўлган даврини болалик, ундан кейинги даврни йигитлик даври деб оладиган бўлсак...» [III., 127., 6-б.] Навоийнинг ёшлик эмас, балки йигитлик даврига тааллуқлидир.¹²⁾ Демак, Навоий лирикаси хусусиятларини изчил ўрганиш орқали айрим ғазаллар матнларидаги ранг-барангликлар воситасида шоир биографиясининг баъзи жиҳатларига оид муҳим маълумотларга эга бўлиш мумкин, шунингдек, ғазаллардаги поэтик усуллар ва бадиий тасвир хусусиятларини ҳам чуқурроқ текшириш имконияти пайдо бўлди.

Бу ғазал хусусида яна шуни айтиш мумкинки, у шоир кўнглига маҳбуб шеърлардан бири бўлган. Кейинчалик Навоийнинг бу ғазалга мусаддас боғлаб "Бадоеъ - ул - бидоя" девонига киритиши бунинг исботидир.

Девонларда мактаъдан олдинги байтларнинг ғазалда тутган роявий-эстетик позицияси, айрим ҳолларда фалсафий-дидактик ролини ошириш мақсадида, бизнинг тахминий мулоҳазаларимизга кўра, шоир томонидан амалга оширилган таҳрирлар ҳам учрайди. Вариантлардаги тафовутларни таҳрир дейишимизнинг яна бир жиҳати борки, улар ғазалнинг асл матнини тиклаш ниятида кейинчалик бирор зукко котиб томонидан ҳам амалга оширилган бўлиши мумкин. Лекин, бунинг эҳти-моли камроқ. Котиб байтлар ўрнини ўз мулоҳазалари нуқтаи назари-дан ўзгартириши мумкин, бироқ, Навоий ғазали учун худди шоир ус-лубида янги байт ихтиро қилиб бера олмайди. Бунга унинг қудрати ҳам етмайди, маънавий ҳукуқи ҳам йўқ. Шундай экан, кўриб чиқи-лаётган вариантлар таҳлилида биз буюк шоир қалами даҳлдорлигини эътироф этиб, бу ҳодисани ҳам таҳрир деб аташга журъат этамиз. Аммо, аниқлик ва асосланганлик даъвосини қилмаймиз. Бу таҳрирлар ҳам шоирнинг муҳим ижтимоий фикр ва хулосаларини, фалсафий қарашларини юксак пафосда ифода этувчи байтларни мактаъдан олдин-га тушириш ёки айрим ғазаллар учун шундай байтларни ихтиро қилиш орқали амалга оширилган. Шу маънундаги таҳрирлар шоирнинг 14 та ғазалида учрайди. Жумладан, қуйидаги байтлар ғазаллардаги бошқа ўринлардан мактаъдан олдинги ўринга туширилган:

Демангиз нетти фиरोқ охирку бўлдунг душмани,
Манъи васли хусрави Жам иқтидор этти фиरोқ.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 337-ғ.)

Не учун ашжордин йиғмиш ўтун, эй боғбон,
Оташин гулдин агар урмас фалак бўстонға ўт.

(«Наводир ун-ниҳоя», 90-ғ.)

Соқиё, сол оташин лаълинг била бир ўт менга,
Ким кўнгулга шўъла солсун жонни осон ўртабон.

(«Наводир ун-нихоя», 612-ф.)

Ёшурун дардимни қилмай ошкор ўлгумдурур,
Оҳким, оламда аҳли дард топилмас киши.

(«Наводир ун-нихоя», 847-ф.)

Эй сабо, кўида элтиб кўнглумниким, айлар эмиш,
Бул ажабвашликлар ул ошуфтани расво баса.

(«Наводир ун-нихоя», 859-ф.)

Кўидаги байтлар эса ғазал ғоявий йўналиши ва мундарижасига кўра мактаъдан олдинги ўрин учун махсус ижод қилинган:

Қадахни давридин тиндурма бир дам,
Кўнгулни даҳрдин топсанг ғамандўз.

(«Наводир ун-нихоя», 210-ф.)

Шоҳиди мақсуд ҳусни жилвагоҳинг жом эмиш,
Истасанг мақсуд иликдин қўймағил ул кўзгуни.

(«Наводир ун-нихоя», 788-ф.)

Навоийнинг ўз ғазаллари семантик структурасида ғоявий-эстетик изчиллик ва композицион бутунликни таъминлаш ниятида олиб борган бу мазмундаги ижодий меҳнатини унинг поэтик услуби такомилли йўлида шаклланган ўзига хос тенденция сифатида баҳолаш мумкин. Шоирнинг бу соҳадаги ижодий позицияси «Наводир ун-нихоя» девонига тартиб бериш даврида бошланиб, кейинчалик кенг йўсинда унинг бутун лирик ижодини (ғазалдан бошқа лирик жанрларни ҳам) камраган ҳолда турли кўриниш ва шаклларда намоён бўлади.

Ғазаллар композициясига доир мазмун ва шакл бирлиги, мазмун ва поэтик услубдаги мантиқий изчиллик юзасидан киритилган ўзгартиришлар баъзан бир ғазал материали доирасидан четга чиқади. Навоий «Ҳазойин ул-маоний» девонлари учун шеърларда таҳрирнинг анча

мураккаб усулларини ҳам қўллаган. Бу йўлда у икки шеърни битта қилиб қайта ишлаш, дурустгина ёзилган айрим байтлардан воз кечиш, янги байтлар ижод қилиш заҳматларидан ҳам чўчимаган. У, жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» даги мазмунан бир хил бўлган иккита ғазални бир ғазал шаклига келтириб қайта ишлаган. «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг 672чи ва 673чи етти байтлик ғазаллари «Наводир уш-шабоб»га тўққиз байтли ғазал қилиб киритилган. 672-ғазалнинг биринчи байти:

Очиб кўксим шигофин айладим кўнгулумни наззора,
Эрур юз пораву ғам тийғидин ҳар пора юз пора.

«Наводир уш-шабоб»да «ҳар пора юз пора» бирикмаси ўрнида «минг пора ҳар пора» каби ўзгариш киритилган.⁷³⁾

«Бадоеъ ул-бидоя»даги ғазалнинг иккинчи байти таҳрир пайтида тушириб қолдирилган. Унинг ўрнига 673-ғазалнинг учинчи байти иккинчи байт ўрнида берилган:

Не тонг урён танимға урди, кўксум чокиға солдим,
Мени бедил кўнгул касб эттим онинг кўнглидек хора.

672-ғазалнинг учинчи байти ҳам қолдириб кетилган. Унинг ўрнига эса 673-ғазалнинг бешинчи байти баъзи таҳрирлар билан киритилган. Байтнинг «Бадоеъ ул-бидоя»даги шакли:

Танимни ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт ичра тушти дуд бўлмоқтин эмас чора.

«Наводир уш-шабоб»даги шакли:

Таним чун ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт узра тушти, дуд бўлмоқтин эмас чора.

«Бадоеъ ул-бидоя»даги ғазалнинг тўртинчи байти «Наводир уш-шабоб»да ҳам келтирилган:

Ўтарсен ўйнай-ўйнай, мен гадои хаста йўл узра,
Қолурмен бир қиё боқмоқ учун ёлбора-ёлбора.

Энди «Наводир уш-шабоб»даги 531-ғазалнинг бешинчи байти сифатида 672-ғазалнинг олтинчи байти айнан берилади. Яъни:

Ўлумдин ҳажр душвор ўлмаса дард ахлига невчун,
Ажал Мажнунни асраб айлағай Лайлини оввора?!

Шоир «Наводир уш-шабоб»даги ғазалнинг олтинчи байтини «Бадоеъ ул-бидоя»даги 673-ғазалнинг мақтағини таҳрир қилиб юзага келтирган:

Навоий бода ютқон кўрса қон ютқон гумон айлар,
Сув ичканни май ичкан соғинур, ким бўлса майхора.

(«Бадоеъ ул-бидоя», 673-ғ.)

Киши май ютса кўнгулум ани қон ютқон гумон айлар,
Су ичканни май ичкан соғинурким, бўлса майхора.

(«Наводир уш-шабоб», 531-ғ.)

«Наводир уш-шабоб»даги еттинчи байт «Бадоеъ ул-бидоя»даги 672-ғазал бешинчи байтининг айнан ўзидир:

Кўнгул сарғашталиқдин бўлди йўқ оғзинг киби, гўё
Ани чарх айлагандур вунча йўнмоғлиққа инкора.

Шундан кейин шоир «Бадоеъ ул-бидоя»даги 673-ғазалнинг олтинчи байтини «Наводир уш-шабоб»даги 531-ғазалга саккизинчи байт қилиб киритади:

Малак таслими шайтон кибридектур, буки ақл ўзин
Қилиб маъмури амр, истар аморат нафси аммора.

Худди шунингдек, 672-ғазалнинг мақтағи ҳам 531-ғазалга ҳеч қандай ўзгаришсиз кўчирилган:

Навоий кўнглини чок этти ҳажр андоқки, фаҳм эткай,
Тахайюл ҳайъатин кўнгул аро ким қилса наззора.

Бу ғазаллар «Наводир ун-ниҳоя» девонига киритилмаган. «Вадоеъ ул-бидоя»нинг 1486-йилда кўчирилган 216-Тошкент нусхасида ҳам йўқ. Унинг 1480-Париж ва 1482-Британия нусхаларида эса бор. Демак, бу ғазаллар «Вадоеъ ул-бидоя»нинг аввалги кўчирилган нусхаларида бор бўлиб, унинг кейинги нусхасига шоир томонидан (балки таҳрир қилиш мақсадида) киритилмай қолдирилган бўлиши мумкин. Ғазалларнинг 1487-йилда кўчирилган «Наводир ун-ниҳоя» девонига ҳам киритилмай, «Ҳазойин ул-маоний»га катта ўзгаришлар билан киритилиши уларнинг таҳририни кўзда тутиб шоир томонидан асраб қўйилганлигига ишора қилади. Агар бу масала юзасидан аниқ бир фикрга келиш имконияти бўлганда эди (афсус, бундай имконият ҳозирча йўқ), таҳрирнинг Навоий фаолиятида мавжуд бўлганлиги ва унинг поэтик услуби ҳамда поэтика соҳасидаги маҳорати такомилга бевосита ижобий таъсир кўрсатганлигини исботлаш имкони ҳам пайдо бўлар эди.

Девонлар нусхаларида яна шундай ўзгартиришлар учрайдики, уларни таҳрир кўринишлари сифатида эмас, бошқачароқ маънода ҳам тушуниш мумкин. Биз ғазаллардаги бу ҳодисани бадиий санъат усулларида тазмин ва татаббу қилиш санъатида Навоийнинг тутган ўзига хос услуби деб баҳоладик. Масалан, шоир «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган етти байтли 575-ғазалнинг матлаъидан фойдаланиб, «Ҳазойин ул-маоний»га етти байтли янги ғазал ёзиб киритади. Бу ғазал тўла маънода Навоийнинг ўз ғазалига қилган татаббуси деса ҳам бўлади. Шоир ғазалнинг матлаъини айнан келтириб, унинг вазни ва учта қофиясини янги контекстда сақлаб қолади. Ғазаллар ишқий мавзуда бўлиб, мазмунан ҳам бир-бирига жуда яқиндир. Худди шундай усулни у «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги 546чи ва «Ҳазойин ул-маоний»даги 433чи ғазалларда ҳам қўллайди. Яъни, бу ғазалларнинг

матлаълари айнан бир хил, ҳажм жиҳатидан ҳам ҳар икки ғазал етти байтликдир.

Тазмин ва татаббу санъати ишлатилган «Ҳазойин ул-маоний»даги 433-ғазалда аввалги ғазалнинг вазни, радифи ва бешта қофияси сақланган. Иккала ғазал ҳам тасвир асосида қурилган бўлиб, семантик-эмоционал тасвир ғазаллар композицияси асосини ташкил этади. Ғазалларни байтма-байт текширадиган бўлсак, биринчи ғазалда тасвирланган бирор образ ёхуд бадиий лавҳа иккинчи ғазалда худди шу тасвир объекти ёки у билан боғлиқ воқеаларни янада ёрқинроқ, кенг-роқ ифодалаб келади. Икки шеърда мазмунан мос бўлган байтларнинг қофиялари ҳам бир хил. Бундай байтларни ёнма-ён қўйиб, муқояса қилиб кўрайлик. Кўнгул образи билан боғлиқ лавҳа:

Теманг кўнгулунг қаниким, ҳажрдин беҳуш эдим,
Қай сори борғонни ул беҳонумоним билмадим.

(«Наводир ун-ниҳоя», 3-байт)

Ул пари то жилва қилди борди кўнгулум, ваҳ, қаён
Бўлди ул оввораи беҳонумоним билмадим.

(«Ҳазойин ул-маоний», 5-байт)

Ёрнинг таъна қилиши билан боғлиқ лавҳа, «Наводир ун-ниҳоя», тўртинчи байт:

Васлидин сўз деб бу янглиғ таъниға ҳуш келмасин
Билмадим, эй қотили номехрибоним билмадим.

«Ҳазойин ул-маоний», учинчи байт:

Демадингму, дема рашкимники, боқтинг ғайрима,
Билмадим, эй кофири номехрибоним билмадим.

Ошиқнинг маъшукани бирор ҳолатда кўриб жон бериши билан боғлиқ лавҳа, «Наводир ун-ниҳоя», бешинчи байт:

Истадим сўзинг лабинг тишлаб мени қилдинг ҳалок,
... қилганингни қасди жоним билмадим.⁷⁴⁾

«Ҳазойин ул-маоний» («Наводир уш-шабоб»), тўртинчи байт:

Сўргали келганда заъфимдин ўзумдин бормишам,
Чун сўруб кўпти, не янглиғ чиқти жоним билмадим.

Мақтаъдан олдинги байт икки ғазалда ҳам ижтимоий-фалсафий фикрлар ўзанида, шоирнинг фоний бўлмоқ, ўзлигидан қутулмоқ хусусидаги мушоҳадалари асосида қурилган.

«Наводир ун-ниҳоя», олтинчи байт:

Ўзлуқимдин ранжа эрдим ичкали жоми фано,
Бехуд ўлдум ўйлаким ному нишоним билмадим.

«Наводир уш-шабоб», олтинчи байт:

Дўстдин билдим нишон, то топмадим ўздин нишон
Лек ўздин токи бор эрди нишоним билмадим.

Ғазаллар мақтаъларида мазмунан лирик қаҳрамон - шоирнинг рухий ҳолати баёнида тафовут кўринади. Биринчи ғазал мақтаъида ошиқнинг тушкун, шикоят этувчи ҳолати тасвирланса, иккинчи ғазал мақтаъи оптимистик руҳ билан суфорилгандир:

«Наводир ун-ниҳоя», еттинчи байт:

Эй Навоий, ошиқ ўлғонда дедим қолрай ниҳон,
Бўйлаким оламни тутқай достоним билмадим.

«Наводир уш-шабоб», еттинчи байт:

Эй Навоий, ёр кўнгли меҳрму қилди аён
Ё асар қилди анга ўтлуғ фироним, билмадим.

Ана шу жиҳатлардан «Ҳазойин ул-маоний» девонига киритилган мазкур ғазални таҳрир натижаси эмас, балки татаббу санъатининг чиройли намунаси сифатида ижод этилган деб тушуномқ жоиз.

Шунингдек, ғазалларига ўзининг байтларини тазмин қилиш ҳодисаси бошқачароқ шаклда шоирнинг яна бир ғазалида учрайди. «Наводир уш-шабоб» девонига 468 чи, 469 чи ўринларда кетма-кет жойлаштирилган ғазалларнинг иккинчи байтлари айнан ўхшаш, матлаълари

эса мазмунан жуда яқиндир. Бу ғазаллар мисолида ҳам Навоий татаббуънинг ижодий намунасини, ихтизо⁸¹⁾ санъатини ва тазмин санъатининг салх⁷⁶⁾ шаклини намойиш этади. Яъни, 468-ғазалга татаббуъ қилиб яратилган 469-ғазалнинг иккинчи байти тазмин қилиниб, аввалги ғазал матнидан айнан олингандир. Тазминнинг салх шакли эса ғазалнинг матлаъи:

Ваҳки, ўтлуғ чехра очиб хонумоним ўртадинг,
Оташин лаълингдин айтиб нукта, жоним ўртадинг.
(468-ғ.)

Оташин рухсора очиб хонумоним ўртадинг,
Хонумоним худ не бўлғай жисму жоним ўртадинг.
(469-ғ.)

тўртинчи байти:

Ўт аро қил тўлғониб куйгондек ул юз шавкидин,
Нечаким тоб урди жисми нотавоним ўртадинг.
(468-ғ.)

Тўлғониб куйсам ажаб йўқ ўтқа тушган шўъладек
Чун фироқ ўтида жисми нотавоним ўртадинг.
(469-ғ.)

ва мақтаъида ишлатилган:

Эй Навоий, то белу орзи хаёли айладинг,
Бору йўқ, яъники пайдову ниҳоним ўртадинг.
(468-ғ.)

То Навоийдек белу орзинг хаёли бирла мен
Ушбу йўқ савдода пайдову ниҳоним ўртадинг.
(469-ғ.)

Бу ғазалларнинг «Наводир ун-ниҳоя» девонига кетма-кет жойлаштирилиши ҳам уларнинг бир ғазал нусхалари эмас, балки ҳар бири алоҳида ўз тасвир усули, ихчам, яхлит композициясига эга бўлган

Ҳазаллар эканлигидан далолат беради. Ҳазалларнинг бири (468) «Наводир ун-ниҳоя» девонига 354-ўринда, иккинчиси (469) «Бадоеъ ул-васат»га 358-ўринда ўзгартиришсиз киритилган. Демак, Навоий Ҳазалларини девонларига тартиб билан жойлаштирар экан, уларнинг семантик структураси, композицион тузулишига алоҳида эътибор берган. Бунинг натижасида Ҳазал композицияси билан боғлиқ бадиий санъат усулларининг (татаббуъ, тазмин) ўз Ҳазалиётида ижодий ривожланишига ва бу соҳадаги анъаналарнинг янги-янги ўзанларда тарққий этишига имконият яратган.

Навоийнинг ўз Ҳазалларига мурожаат этиб, улардан ижодий фойдаланиб бошқа лирик жанрлардаги асарлар яратганлиги маълум. Масалан; А. Абдуғафуров ёзишча: «Ҳазойин ул-маоний»даги қолган ўн мусаммат (7 мухаммас, 2 мусаддас ва 1 мусамманнинг ҳаммаси) Навоийнинг ўз Ҳазаллари асосида яратилган. Навоий биринчи галда ўз замонасида шуҳрат қозонган Ҳазалларини мухаммаслар шаклига келтирган.» [III., 6., 96-б.]

Ана шу жараёнда ҳам Навоий таҳрир билан жиддий шуғулланганки, бу адабиётшуносликда эътиборга олинган ҳодисадир: «Навоий мусамматлари бир қатор Ҳазалларнинг аниқ текстини тиклашга ишончли манбаъ бўлиб ҳам хизмат қилади. Мусамматлар билан уларга асос бўлган Ҳазалларнинг текстларини қиёсий ўрганиш шунини кўрсатадики, Навоий мусамматлар яратиш жараёнида Ҳазаллар устида баъзан жиддий, баъзан жузъий таҳририй иш олиб борган. Шоир кўпгина жумлаларни ўзгартиради, мазмунга аниқлик киритади, ҳатто бутун-бутун байтларни тушуриб қолдиради ва аксинча, янги мисраълар билан тўлдиради. Масалан, «Қилмадинг» радибли Ҳазалидаги:

Дема, эй кўзким, не қилдинг, гар сени кўр истасам,
Бир боқиб юз минг балоға мубталому қилмадинг -

байтининг биринчи мисраъсида маъно ғализлиги содир бўлгани учун бўлса керак, уни шоир ўз мухаммасида тушириб қолдиради». [III., 6., 98-99-б.]

Демак, Навоий қандай ниятда бўлмасин, ўз ғазалларига қайта муурожаат этганида, албатта ижодий тахрирни ҳам назардан қочирмаган.

Композицион тахрирларнинг бадий санъатлар билан боғлиқ яна бир кўриниши «Бадоеъ ул-бидоя» девонида тўртинчи ўринда келган ҳамднинг «Ғаройиб ус-сиғар»га жойлаштирилиши муносабати билан учрайди. Бу ғазалнинг матлаъида келган «фасохат» сўзи унинг учинчи байтида қофия тарзида қайтарилган. Ғазалнинг «Ғаройиб ус-сиғар» нусхасида эса бу сўз «балогат» сўзи билан алмаштирилган. Фикри-мизча, ғазалнинг биринчи вариантыда Навоий шеър семантик структураси ва қофия билан боғлиқ қадимий санъатлардан бири - раддул қофия ёки ито деб аталмиш поэтик усулни ишлатган. Бу санъатнинг мохияти шундан иборатки, матлаъда қўлланилган қофия ғазалнинг кейинги байтларида ёки мактаъда ҳам қайтарилади. Навоий бу санъатдан мазмун ва фикр мантикий йўналиши тақозо этган ҳар қандай вазиятда фойдаланади. Ё.Исҳоқовнинг таъкидига кўра, Навоий ижодида бу санъатнинг асосий қисми матлаъ ва иккинчи байт ҳамда матлаъ ва мактаъга тўғри келади. [III., 46., 151-б.] Бу санъат ўрта асрлар муаллифлари асарларида (XVI асрга қадар) қофияга такаладиган айблар сифатида баҳоланади.⁷⁷⁾ Ё.Исҳоқов бу таърифларга аниқлик киритиб, агар қофиянинг асоси бўлмиш равий сўзнинг ўзагида эмас, балки қўшимчада бўлса, бунинг устига битта аффикс қофия сифатида такрорланса, (масалан, додгустар - сухангустар - балогустар), у ҳолда бу ҳодисани қофиянинг нуқсони сифатида баҳолаш мумкин, деган фикрни айтади. Чунки, бундай такрор қофия эмас, радифга хос хусусиятдир. Шу сабабли олим бу ҳодисага нисбатан раддул-қофия эмас, ито терминини қўллашни тавсия этади. Раддул-қофия атамасини

эса, мустақил сўз - қофиялар воситасида ҳосил қилинган поэтик усул, бадий санъатга нисбатан ишлатишни маъқул, деб ҳисоблайди. [III., 46., 149-б.]

Албатта, Навоий ҳам бу усулни ўз ғазалларида поэтик санъат сифатида қўллаган. Акс ҳолда, у «Ҳазойин ул-маоний» девонларига кирган юздан ортиқ ғазалларида «радд» санъатининг бу шаклидан фойдаланмаган бўлур эди.

Бироқ, поэтика қонуниятларига доим ижобий муносабатда бўлган шоир мазкур ғазалнинг иккинчи мукамал нусхасини яратиш даврида, бундай қофиянинг ноқис деб таърифланганлигини назарда тутиб бўлса керак, уни алмаштиришга аҳд қилган бўлиши мумкин. Аммо, таҳрирни шоир бу сўзларнинг луғавий маъноси нуқтаи назаридан ҳам амалга оширган бўлиши мумкин. «Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» тўрттомлигининг I-III-томларида бу сўзларга қуйидагича таъриф берилади:

балорат - етуклик, баркамоллик, бенуқсонлик, нотиқлик [III., 2., I т., 208-б.]

фасоҳат - сўзнинг очиқ, равшан, чиройли ва қоидага мувофиқ бўлиши. [III., 2., III т., 335-б.]

Ғазал матлабида фасоҳат сўзи бевосита ҳамд айтувчининг ҳамд айтиш маҳоратига нисбатан ишлатилган. Учинчи байтда эса фаришталарнинг ҳам фасоҳат билан ҳамд айта олмасликлари таърифланяпти.

Ғазалнинг кейинги вариантыда коинотдаги яратилмишларнинг «шунча балорат» билан ҳам «фасоҳатли» ҳамд айта олмасликлари тасвирланган. Демак, ғазал кейинги матнида шоир муболағани оширган. Ана шу мулоҳазалар нуқтаи назаридан ҳам Навоий раддул-матлаб санъатидан воз кечган бўлиши мумкин. Вариантларни қиёслаб кўринг:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат била санга,

Андоқки, қурби тақвию тоат била санга...

Чун коинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,
Ҳамд эта олмас онча фасоҳат била санга.

Табдилиий матн:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат била санга,
Андокки, қурби тақвию тоат била санга.

Чун коинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,
Ҳамд эта олмас онча баловат била санга.

Алишер Навоий шеър композицион мукамаллиги соҳасида ижодий иш олиб борар экан, аввало ғазалларининг семантик-стилистик структураси ва улардаги эмоционал тасвир йўсинига алоҳида эътибор берди. Шеър композициясини ташкил этувчи бу омилларни ранг-баранг поэтик усуллар, бадиий тасвирнинг Навоий қаламигагина хос бўлган энг таъсирчан, сержило кўринишлари билан янада бойитди. Биз «тахрир» деб мулоҳаза этган ҳодиса эса шоир шеъриятида бадиий тасвир унсурлари ёки муайян образларнинг хилма-хил функционал хусусиятларини намоён этиш учун ҳам ижодий имконият бўлиб хизмат қилди. Навоий таҳрирларни ғазалнинг семантик структураси билан борлиқ композицион усуллар ва бадиий санъатлар воситасида юзага келган стилистик комбинацияларнинг ўзаро ўйғун ҳолдаги турли кўринишларини намоён этиш учун ҳам амалга оширди. Бу муносабат билан Навоий нафақат ғазалнинг композицион бутунлиги, ундаги композицион қисмларнинг эмоционал-эстетик функциялари хусусидати қарашларини, балки, умуман, ҳар бир шеърый асарда чуқур роявий мазмун етакчилигида гўзал бадиий шаклнинг гармония принциплари асосида бекусур яратилиши лозимлигини билвосита ифода этди. Навоий ғазаллари роявий-бадиий такомилни кўзда тутиб олиб борган ижодий меҳнати ғазал жанрининг туркий адабиётдаги композицион етилувига катта таъсир кўрсатди:

1. Алишер Навоий лирик асар (хусусан, ғазал) муваффақиятини белгиловчи асосий омиллардан бири унинг лексик-стилистик ва роявий-тематик яхлитлиги асосида юзага чиқадиган композицион бутунлик эканлигини ижодий таҳрирлар воситасида алоҳида таъкидлади.

2. Навоий ўзининг ижодий таҳрирларида ғазал шакли ва мундарижасининг бевосита шеър эмоционал таъсири хусусиятлари билан боғлиқлиги фактига ҳам эътибор берди. Шу нуқтаи назардан таҳрирга учраган ғазаллар мисолида шоирнинг янги йўналишлардаги эстетик мулоҳазаларини англаш мумкин.

3. Ижодий таҳрир жараёни Навоий ғазалиётида ҳажман катта лирик жанрларга хос бўлган поэтик усуллар ғазалнинг бадиий тасвир системасига ҳам тадбиқ этилганлиги ҳодисаларини намойиш этди (тасвирий типдаги ғазаллар мисолида, симметрик гармония усулидаги шеър такомилга оид таҳрирлар воситасида).

4. Навоий ғазалларининг девонларда учрайдиган вариантлари матнлар асосида шоирнинг айрим алоҳида олинган ғазалларининг яратилиш тарихини аниқлашга имкон берди. Бу эса Навоий лирик меросини илмий даврлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

5. Композицион-стилистик нуқтаи назардаги бадиий талкин Навоий давригача шаклланган норматив поэтиканинг шоир ижоди мисолида адабий канонлар даражасидаги тенденциялар воситасида классик поэтика мақомига кўтарилуви учун жиддий босқич бўлди.

Тадқиқотимизда Навоий ғазалларининг турли матнларини текшириш асосида рўёбга чиққан таҳрирнинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилдик. Биз ушбу бўлимда тадқиқ этган масалалар Навоий поэтик услубининг туркий поэзия равноқи жараёнида ушбу тил лексикаси ва стилистикаси ҳамда туркона услуб (Навоий нуқтаи назаридан) анъаналарини ўзига хос йўсинда бойитиш ва такмилга етказиш учун хизмат қилганлигини кўрсатиш жиҳатидан ҳам роятда муҳимдир. Тадқиқотимизнинг кейинги фасллари ушбу масалалар таҳлили ривожига бағишланади.

II - БЎЛИМ НАВОИЙ ПОЭТИК УСЛУБИ ТАДРИЖИЙ
ТАКОМИЛИ МАСАЛАЛАРИ

I - БОБ НАВОИЙ ДЕВОНЛАРИДА ТУРКОНА УСЛУБ ВА ТУРКИЙ ШЕЪР
ТАКОМИЛИ КЎРИНИШЛАРИ

Ўзбек шеърлятида адабий услублар ранг-баранглиги ва бу масалани адабиётшунослик тарихи методологияси нуқтаи назаридан илмий текшириш соҳасида кейинги йилларда жиддий мулоҳазалар баён этилмоқда. Ё.Исҳоқов «Навоий ва ўзбек шеърлятидаги услублар масаласи» номли мақоласида [III., 47., 3-8-б.] ўзбек шеърлятининг услубий хусусиятларини Навоийгача ва Навоийдан кейинги давр Хуросон ва Мовароуннахр шоирлари ижоди мисолида қузатар экан, ушбу поэтлик ижод намуналарини ғоявий хусусиятлари ва бадиий тасвир принциплари нуқтаи назаридан уч турга ажратади. Муаллифнинг «Мезон ул-авзон» ва «Мажолис ун-нафоис» асарларига асосланиб юритган мулоҳазаларига кўра, туркий тилдаги поэзия ўз тарихий тараққиетида уч асосий - туркона, классик ва олий ёки навоиёна услубий босқичларни бошидан кечирган. Бу услубларнинг ҳар бири ўзининг ғоявий ва бадиий-эстетик жиҳатларига эга бўлиб, ўзидан кейинги услуб ташаккули ва ривожидида муҳим ўрин эгаллаган.

А.Ҳайитметов масалага ўзбек адабиётидаги халқчиллик тенденцияси хусусиятлари нуқтаи назаридан ёндашар экан, жумладан, ўзбек адабиёти тарихида XV асрдан бошлаб (шартли равишда) икки асосий услубий йўналиш фаолият кўрсатганлигини таъкидлайди: «Булардан бири Аҳмад Яссавий асос солган Туркистон услуби ва иккинчиси Навоий асос солган Хуросон услубидир». [III., 128., 5-6.]

Олим ўзбек шеърлятидаги халқчиллик кўринишлари таҳлили муносабати билан ушбу услубларда ғоянинг қўйилиши ва бадиий ифода тарзи - баён услуби ҳақида ҳам фикр юритади. «Ўзбек шеърляти соҳасида, - деб ёзади олим, - Туркистон услуби Аҳмад Яссавий,

Ахмад Югнакий, Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёр, Турди, Муқимий, Завқий ижодларида бугун ҳам фаол истеъмолда бўлган жонли халқ тилига яқин туришга интилишда кўринса, Хуросон услуби Навоий, Нишотий, Мунис, Огаҳий, Комил, Аваз каби шоирлар ижодида анъанавий мавзуларга, образларга кенг ўрин беришда, уларга форсий адабиёт ва форсий тил таъсирининг ниҳоятда кучлилигида намоён бўлади». [III., 128., 5-б.]

Бинобарин, поэтик ижод соҳасида Навоий адабий-танқидчилигининг муҳим мезонларидан бири бўлган турконалик ва туркийгўйлик масаласига икки муаллиф икки хил нуқтаи назардан ёндашади. Ё.Исҳоқов Навоийга қадар ижод этган кўпгина машҳур ўзбек шоирларини (Навоийнинг эътирофларига кўра) туркона услуб вакиллари сифатида кўрсатади. Мавлоно Лутфий ижодини эса (ғазал мавзуининг бойиши, поэтикасининг такомиллашуви ва б. шу каби хусусиятлар жиҳатидан) форс-тожик адабиёти вакиллари муқобаласида классик услуб намояндаси сифатида баҳолайди. А.Ҳайитметов Навоий нуқтаи назаридаги «туркона» атамасини «Туркистон услуби» тушунчаси билан изоҳлайди. Бу услубнинг асосий мазмунини белгиловчи халқчиллик хусусиятини адабий муҳитлар, регионал адабий жараёнлар фаолияти билан боғлаб, асосан Туркистон ва Мовароуннаҳр адабий муҳитидаги шоирлар ижодини ҳам ғоявий, ҳам бадиий ифода услуби жиҳатидан том маънода халқчил, яъни туркона (шу жумладан Лутфий ижодини ҳам), Навоий ва Хоразмдаги тараққийпарвар адабий жараённинг баъзи вакиллари ижодини эса ғоявий жиҳатдан халқчил бўлса-да, тил, баён-ифода услуби жиҳатидан китобий, анъанавий бўлган - Хуросоний услуб деб талқин этади. Бироқ, Навоий тилининг ўз даври китобхонлари учун халқчил бўлганлигини таъкидлар экан, шоир услубининг бошқа ўзбек шоирлари услубига нисбатан мураккаблигини тарихий давр, шароит ва тил тараққиёти масалалари билан боғлайди. Демак, А.Ҳайитметовнинг қарашларига кўра, Навоий тушунчасидаги туркона

услуб ғоявий ва бадий ифода тарзи жиҳатидан халқчил бўлиши билангина чегараланиб қолмайди. Агар шундай бўлганда, нафақат ўз даври, балки бутун башарият ҳаётига тааллуқли энг долзарб муаммоларни кўтариб чиққан, инсон хилқатини мукаммал тадқиқ этиб, ҳар бир сатри ўқувчиси қалбининг энг тўридан жой оладиган Алишер Навоийнинг олий даражадаги халқчил ижоди ҳам турконалик доирасида қолиб кетган бўлур эди.

Шундай экан, Навоий таърифлаган туркона ва туркийгўйликни қандай тушунмоқ керак?

Бу масалага адабиётшунослигимизда биринчи бўлиб Б.Валихўжаев «Алишер Навоий туркий ва туркийгўйлик ҳақида» номли мақоласида тўхталлади. Олимнинг фикрича, Навоий ўз асарларида «турк» ва «туркона» сўзларини умумхалқ номи, шу халққа мансублик, баъзан эса кўркмас, оддий ва содда маъноларида ишлатган бўлса, «туркча» ва «туркий» сўзлари маълум тил (қадимги ўзбек тили) маъносида қўлланилган, «Шу билан бир қаторда, Алишер Навоий «туркий» сўзини фақат бир тилга мансубият маъносидагина эмас, балки адабиётшунослик истилоҳоти сифатида ҳам қўллаган». [III., 29., 56-б.]

Алишер Навоий туркона атамасини адабиётшуносликка оид илмий асарларида таъриф-тавсиф ёки ижобий ҳодиса маъносида ғазал жанри нуқтаи назаридан (лирик шоирлар ижоди мисолида) истеъмолга киритди. «Мезон ул-авзон» асарида эса билвосита кўшиқ жанри вазнлари муносабати билан бу услуб хусусиятларига ишора этади. Маълум бўлаётганидек, илдизлари XI-XII асрларда яратилган туркий тилдаги бадий асарларга бориб тақаладиган ва XIV асрдан бошлаб халқчиллик руҳида тараққий этиб, ғазалнавис шоирлар Атоий, Гадоий, Саккокий ва айниқса Лутфий ижодида содда тил ҳамда ўйнаси, равшан шакл жиҳатидан яққол кўзга ташланиб қолган поэтик услуб Навоий адабий-танқидчилигида махсус ном билан аталади ва бадий жиҳатдан қисман таҳлил этилади. Алишер Навоий бу услуб асосларини туркий

халқлар тилида мавжуд бўлган кўшиқлар хусусиятлари билан боғлайди ва «Мезон ул-авзон»да: «Яна турк улуси, батахсис чиватой халқи аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар» деб ёзади. Навоий бу асарида кўшиқларнинг бир неча турини тавсифлаб беради, яъни: «Бириси «туюк»дурким,...», «Яна «кўшук»дурким...», «Яна «чинга»дурким,...», «Ва яна ҳам турк улусида бир суруддурким, ани «Муҳаббатнома»дерлар...», «Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким,... ани «мустазод» дерлар эрмиш...», «Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиъким, ани «арузворий» дерлар...», «Яна сурудедурким, ани «туркий» дебдурлар» каби.

Навоийнинг ушбу қайдларидан (балки билвосита таснифотидан) маълум бўлаётганидек, XV аср поэтикасида туркона услубий йўналишлар назалга нисбатан ҳажман катта бўлган «нома» жанри, мустазод ва кичик лирик жанрлар - туюк, кўшиқ каби асарлар воситасида шаклланган ва тараққий этган. Бу услубнинг Навоий илк поэтик ижодида мукамал мазмун ва кўринишга эга бўлишида бевосита ўрта аср шарқ ижтимоий-сиёсий шароити, шоир ижод қилган давр адабий ҳаракатчилиги ҳодисалари муҳим аҳамиятга эгадир. Умуман, Шарқ адабиётининг ижодий методи ҳақида фикр юритар экан, А.Ҳайитметов бу масалада ҳар бир муайян услубнинг тутган ўрнини алоҳида таъкидлайди: «Услуб ижодий методнинг конкрет ва хилма-хил кўриниши бўлиб, давр ва ҳаёт характери билан яқиндан боғланади, унинг хусусиятларини ёзувчининг шахсий темпераменти, ҳаёт тажрибаси, миллий хусусиятлари, бирор адабий йўналишга тамойили ва ҳ.к.лар орқали акс эттиради». [III., 124., 309-б.]

«Туркона услуб» атамаси мазмун моҳияти жиҳатидан Шарқ адабиёти тарихида маълум бўлган, форс шеърини асосида тасниф этилган услублардан энг қадимий Хуросоний ёки туркистоний услуб хусусиятларига яқин бўлса-да, Навоий уни нисбатан тор маънода, «шеърини

даги конкрет услубий йўналиш» [III., 47., 4-б.] маъносида қўллайди. Чунончи, форс-тожик шеъриятидаги хуросоний услуб ва ўзбек шеъриятидаги туркона услуб (Ё.Исҳоқов концепцияси) бадиий тил ва стилистиканинг содда ва раволиги билан ажралиб турар экан, бу ҳодиса бевосита туркий тилли халқлар менталитети (руҳий, маънавий устунлари) билан боғлиқ, деган фикрнинг туғилишига ҳам сабаб бўлади. Жумладан, туркистон услубининг содда, тушунарли, ҳаётий ва халқ оғзаки поэзиясига яқин, ўзбек халқининг миллий хусусияти, психологияси билан боғлиқ эканлигини таъкидлар экан, А.Ҳайитметов «Навоий лирикаси»да шундай ёзади: «Форс-тожик адабиётида бундай стильнинг пайдо бўлишида ўзи ёки келиб чиқиши ўзбек бўлиб, асарларини эса форс-тожик тилида ёзган шоирларнинг роли ҳам катта бўлди. Сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар даврида бундай шоирларнинг сони беҳисоб эди. Ўз лирик асарларини, хусусан, ғазалларини шундай содда тил ва стиль билан ёзган, форс-тожик поэзияси тараққиётига, ўзбек поэзияси тараққиётига катта таъсир кўрсатган Амир Хусрав Деҳлавий ота-боболарининг асли Мовароуннаҳрдаги кешлик ўзбеклардан бўлганлиги, муғул истилоси даврида Ҳиндистонга кетиб қолгани бунга бир мисолдир». [III., 121., 74-б.]

Алишер Навоий «Мезон ул-авзон»да туркона назмиёт намуналари асосан халқ оғзаки ижодида кўшиқлар (сурудлар) тарзида намоён бўлади, деган фикрни айтса-да, «Муҳаббатнома» асаридан мисол келтирар экан, унинг бевосита бадиий қонуниятлар доирасидаги шакл ва мазмун, ўз даври учун замонавий бўлган жанр («нома» жанри)да ижод этилган ёзма адабий ёдгорликлар билан уйғунлашиб, шу асосда та-шаккул топган услуб эканлигига ишора этади. Бу эса туркий тилли шоирлар ижодида ўзига хос тенденциал моҳият касб этган ушбу услубнинг форс-тожик лирикасидаги ироқий ва ҳиндий услублардан фарқ қилувчи жиҳатларидан биридир.

Туркий шеъриятдаги ушбу услубнинг назарий жиҳатлари Навоийнинг икки асари - «Мажолис ун-нафоис» ва «Мезон ул-авзон»да умумий фикрлар ва алоҳида қайдлар орқали англашилади: «...фикр ва кечинмаларни мураккаб ташбеҳу истиораларсиз, содда ва оддий баён қилиш (автология) туркона услубнинг асосий моҳиятини ташкил этади. Шунингдек, поэтик синтаксиснинг оддийлиги, енгил вазнларнинг (кўпроқ енгил вазнга эга рамал ва ҳазаж баҳри) қўлланилиши, қофия масаласида фольклорга яқинлик (яъни аллитерацион-интонацион принципнинг сақланганлиги), жанр ҳукмронлиги (кўпроқ туюқ), поэтикаси (ғазалнинг ҳажми, композицияси, тематикаси) борасида ҳам туркона ўзига хосликка эга. Лекин бундай характердаги шеърлар учун хилма-хил мураккаб поэтик фигуралар характерли бўлмаса-да, тажнис санъати муҳим мавқеъга эга». [III., 47., 5-6.]

«Мезон ул-авзон» аруз баҳрларига бағишланган асар бўлганлиги боис Навоий туркий тилдаги шеърларни (асосан, қўшиқлар) вазнлар нуқтаи назаридан таҳлил этади. «Туркий» деб аталмиш қўшиқ турига эса Навоий алоҳида тўхталади: «Яна сурудедурким, ани «туркий» дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқари дил-писанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажойиз айш аҳлиға судманд ва мажлисоро суруддур... Ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқеъдур, андоқким байт:

Эй саодат матлаъи, ул орази моҳинг сенинг,

Аҳли биниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон». [II., 5., 131-6.]

Навоий ушбу тавсифида «туркий»ни «суруд» деб атаган. Суруднинг бир маъноси ашула, қўшиқ бўлса, иккинчи маъноси шеър демакдир. Б.Валихўжаев мулоҳазаларига кўра, Навоий туркийнинг ёзма адабиёт поэтикаси қонуниятларини қабул қилганлигига эътибор бериб, унинг шеърлик маъносига кўпроқ мойиллик кўрсатгани сезилиб туради. Шу нуқтаи назардан «... шоир «туркий»га алоҳида шеър жан-

ри сифатида қарайди ва унинг ўзига хос жанрий хусусиятларини ҳам кўрсатиб ўтади. Булардан биринчиси шундан иборатки, туркий эски ўзбек тилида ёзилиб, шу муносабатда туркий номи билан шуҳрат қозонган... Иккинчидан, туркий «ғоятдан ташқари дилписанд ва рухафзо ва ниҳоятдин мутажойиз айш аҳлига судманд ва мажлисоро суруддур», учинчидан, туркийда фикр равон тил ва бадиий жиҳатдан нозиклик билан ифодаланган ва ниҳоят, тўртинчидан, у рамали мусаммани мақсур вазнида ёзилган». [III., 29., 57-б.]

Кўринаётганидек, олим Навоийнинг «Мезон ул-авзон»да берган маълумотларига асосланиб, туркийнинг бошқа шеърий жанрлардан фарқ қилувчи специфик хусусиятларини, қискача бўлса-да, баён этади. Шу нуқтаи назардан Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Мезон ул-авзон» асарларидаги бошқа маълумотлар ҳам туркийнинг жанр хусусиятларини аниқроқ тасаввур этишга имкон беради. Жумладан, Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг саккизинчи мажлисида Султон Ҳусайн Войқаро - Ҳусайний ижодини таҳлил этар экан, туркийнинг поэтик хусусиятлари - қофия, бадиий санъатлар тасарруфи, композицияси соҳаларидаги шоир ихтироларига алоҳида эътибор беради. Маълумки, Ҳусайний девони арузнинг фақат бир вазни - рамали мусаммани мақсурдаги ғазаллардан иборат. Бобур «Аруз рисоласи»да: «Бу вазн форсийда ва туркийда шойиъдур. Мавлоно Абдурахмон Жомий бу вазнда бисёр айтибдур. Мир Алишер Навоийнинг худ жамъи ўзга вазнларда айтқон ашъори била бу вазнда айтқон ашъори тенглаша борғай. Султон Ҳусайн Мирзонинг девонида ушбу вазндин ўзга вазн йўқтур», - деб ёзади. Бобур ҳам шу баҳрга алоқадор бўлган халқ кўшиқларидан тархоний ва туркий турлари ҳақида маълумот берар экан, «Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида яна бир суруд чиқдиким туркийга ўқ мавсум бўлди, анга ушбу вазни тақсим қилурлар, ул дағи икки даврда боғланибтур», - дейди. [II., 13., 155-б.]

Демак, Алишер Навоий ва Бобурнинг илмий рисоаларида махсус

қайд этилиб, муайян шакл ва мазмун ҳамда тематик жиҳатдан ўз қиёфасига эга бўлган туркий шеър бу даврда лирик жанр даражасига кўтарилга борган. Навоий қайд этганимиздек, «Мезон ул-авзон»да туркийнинг вазни, тематикаси, бадиий хусусиятларини тасвирлаб берса, «Мажолис ун-нафоис» асарида унинг шахсий услублардаги кўринишларига эътиборни тортади ва шу муносабат билан ўз даври Мовароуннахр, Хуросон ҳамда Хоразм (Ҳайдар Хоразмий, Носириддин Бурхониддин Рабғузий) шоирлари ижодига хос бўлган умумийликлар - услубий яқинлик, бадиий тил ва поэтика соҳасидаги ўзига хос адабий йўналишни характерлаб беради.

«Туркий» Ўрта Осиё мурул истилосидан ^{Озод этилгандан} кейин бошланган туркий юксалиш даврида бу тилда лирик асарлар яратувчи шоирлар учун асосий мезонлардан бири бўлган. Яъни, туркий тил тараққиёти учун хизмат қилган ижодкорлар лирик асар яратишда шакл ё мазмун жиҳатидан ушбу шеър баҳри ёки тематикасига мурожаат этганлар. XI-XII асрлар ўзбек диний адабиётида (масалан, Аҳмад Яссавий ижодида) туркона услубнинг асосий факторларидан бири бўлмиш халқчиллик анъанаси - бадиий фикрнинг тил ва услуб жиҳатидан оддий халққа тушунарли ва таъсирчан шеърий ифодаси кўзга ташланса, XIV аср бошларидаги адабий ёдгорликларда нафақат мавзу ва мазмун, балки шакл жиҳатидан ҳам ўзига хос турконаликка интилиш, аниқроғи туркий қўшиқ услуби ёки вазнига мурожаат этиш ҳоллари кузатилади. Бурхониддин Рабғузийнинг «Қисасул-анбиё» (1310/11) асарида туркий вазни - рамали мусаммани маҳзуфда ёзилган шеърнинг учраши бунга мисол бўла олади:

Кун ҳамалга кирди эрса, келди олам наврўзи,
Кечди баҳман, замҳарир қил, қолмади қори бўзи.
Кун келу минг кўрки ортиб, тирилур ўлмиш жаҳон,
Тонг бадизлаб нақши бирла безанур бу ер юзи...

Ёрлиғи елгун - бағирдин обуғи ёшил, қизил,
Ораси бутоқ, ябурғоқ, тол чечаклар туб тузи.
Ўрласа булутлари гулчирар боғу бўстон,
Тол йиғочлар енг солишур, ўйнаюртек қўй-қўзи...

[II., 11., 103-104-б.]

«Муҳаббатнома» (1353) муаллифи Хоразмий Низомийнинг «Махзанул-асрор» достони таржимасига киришар экан, туркий тилда ёзилиши лозим бўлган назмий асарларнинг бадий жихатдан юксак, яъни том маънода туркона бўлиши учун шеърнинг қўшиқ жанрига яқинлиги ёки уйғунлиги муҳим талаблардан бири эканлигини таъкидлаб, жумладан, ёзади:

Турк зуҳуридур ўчунда бўкун,
Бошла улуг йир била туркона ун,
Рост қил оҳанги навоу ҳижоз,
Туз ётуғон бирла шудурғуни соз.
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлғу била кўкла қубуз.

[III., 101., 161-б.]

Шу нуқтаи назардан „туркий“ Навоий даврида лирик адабиётда муайян услубий йўналиш асосларини белгиловчи бадий мезон даражасида намоён бўлади.

„Туркий“ туркона услуб асосларини ташкил этувчи жанр сифатида ривожланган экан, унинг мавзу-мундарижаси, роявий йўналишлари ҳам Навоийга қадар чегараланган эди. Яъни, «туркий» халқ ғазалчилигининг ошиқона турига мансуб бўлиб, у ишқ муҳаббат, ёр тасвири ва шулар билан боғлиқ бўлган турли-туман ошиқона кайфиятларни ифода этади. Шу нуқтаи назардан, „туркий“нинг асосий тематикаси ёрнинг гўзал ташқи кўринишию турли хислатларини, ошиқнинг маҳбубага бўлган самимий муҳаббатияю бу йўлда бошдан кечирган турли психологик кечинмаларини, васл онининг шодлигию, ҳижрон дамнининг изти-

робларини таърифлаш ва тавсифлашдан иборат, деган назарий хулосага келиш мумкин». [II., 28., 58-б.]

Навоийгача ижод этган машхур туркийгўй шоирлар ижоди бу фикрни тасдиқлайди, шунингдек, Бобур ҳам «Мухтасар фил аруз»да ижоди бизга кам маълум бўлган ва баъзан умуман номаълум бўлган туркийгўйлар асарларидан парчалар келтирадики, бу маълумотлар «туркий»нинг ўша даврда оммалашган муқим мавзу-мундарижавий ҳудудлари ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Мана баъзи мисоллар:

Мир Муғул:

Улки, ўт устида жавлон айлаб, ўтдек ёнадур,
Ўт деманг, эй дўстларким, қип-қизил девонадур.

Олгон эрмас орзиға майнию кўрган ҳам эмас,
Турфадур буқим лаби майгун кўзи мастонадур.

Ҳажрий:

Кўзларимнинг нурию кўнгул ҳузури ёрдур,
Ҳар кишининг ёри ҳозирдир ҳузури бордур.

Султонали Мирзо:

Васлида мағрур бўлдунг, хажрида зор, эй кўнгул,
Не анинг бирла, не онсиз тоқатим бор, эй кўнгул.

Султон Махмудхон:

Неча қилгайсен сафар, эй сарв саргардон ахий,
Бизни ёндурдинг фироқ ўтида ҳам ён, сен ахий.

Султон Маъсуд Мирзо:

Жаннутул маъвоки дерлар ёрнинг кўйи эмиш,
Тўбеқим, васф этарлар қадди дилжўйи эмиш.

Кўринадики, „туркий“ давр ижод аҳлининг анъаналари доирасида адабиётшуносликдаги ижодий метод, адабий тур ва услуб тушунчалари нуқтаи назаридан ҳар бир муайян оқим шоирлари услуби ва ҳар бир индивидуал услубда лирик жанр хусусиятлари ҳамда катта ижодий ус-

луб хусусиятларини ўзида мужассамлаштира борди. Чунончи, давр ижодий методини ташкил этувчи факторлардан бири бўлмиш услуб - битта шоир ижоди ёки адабий асар хусусиятлари юзасидан ҳам белгиланиши мумкин: «Под стилем мы всегда понимаем некое своеобразие. Будет ли это своеобразие художественное, будет ли это своеобразие языковых средств, или в переносном значении - своеобразие человеческого поведения - все равно, своеобразие - это первый признак значения слова, «стиль». [III., 98., с. 11] Худди шу маънода Л.И.Тимофеев: «Стиль это есть индивидуальное проявление метода». [III., 99., с. 49], «Стиль это и есть конкретное проявление метода» [III., 99., с. 106] деган фикрларни айтади.

Ўзбек шеърлятидаги туркона услуб таракқий эта борган сари бадий тасвир жихатидан бу йўналишда ижод этган шоирлар асарларида ўзига хос хусусиятлар ҳам намоён бўла борди. Жумладан, буни А.Ҳайитметов шундай изоҳлайди: «Бироқ шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, «Муҳаббатнома»даги бадий-поэтик тасвир Лutfий, Отойи, Саккокий ғазалларидагига нисбатан ҳам бир томонламадир. Бу ғазалнависларнинг шеърларидаги тасвир ошиқнинг чуқур ишқий кечинмалари ҳамда ёрнинг гўзаллигини очишга қаратилган бўлса, Хоразмий айтиб ўтилганидек ошиқнинг психологик ҳолатларини тасвирлашга жиддий аҳамият бермайди. У асосан машуқанинг ташқи гўзаллигини кўрсатишга ўз маҳоратини бағишлайди. Демак, кейинги машхур ўзбек ғазалнавислари романтик тасвир ривожда Хоразмийнинг бир ёкламлиги ва саёзлигидан қутулиб, инсоннинг ички дунёсига ҳам чуқурроқ киришга ҳаракат қилиши билан ундан анча илгарига қараб кетганлар». [II., 111., 308-б.] Бундан ташқари, мазкур услуб доирасида ижод этган шоирлар лирик асарларида шакл нуқтаи назаридан ҳам (туюқ жанрини истисно этганда) ўзига хосликка интилмадилар.

Хўш, бу соҳада Навоийнинг роли қандай бўлди? Навоий кўп асарлардан буён шарқ шеърлятида ўзининг муайян бадий-тасвирий прин-

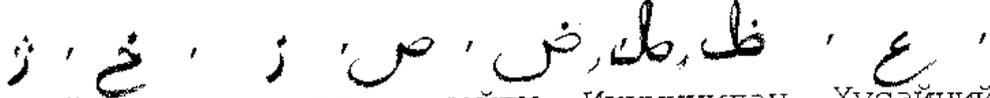
циплари, лексик-стилистик баён тарзи, поэтикаси билан ажралиб турган маҳаллий туркий халқлар лирикасини ёзма бадий адабиёт мезонлари асосидаги мукамал шакл ва мазмунга эга бўлган асарлар билан бойитди, ғазал жанрида «туркий» вазни ва мавзу-мундарижасининг етакчи, жанр хусусиятини белгиловчи омиллардан бири даражасига кўтарилиши учун хизмат қилди, «туркий»нинг мавзу худудларини кенгайтирди ва шу муносабат билан туркона услубнинг давр поэзиясидаги ижтимоий мавқеъини оширди.

Шоир девонларининг қиёсий таҳлили бу соҳада баъзи аниқ маълумотларга эга бўлиш имконини беради. Маълумки, «Илк девон»га шоирнинг асосан ҳазаж ва рамал баҳрида ёзилган шеърлари жойлашган. Девонга „туркий“га хос бўлган рамали мусаммани мақсур ёки маҳзур⁷⁸⁾ вазнида ёзилган 94 шеър киритилган бўлиб, тўрт ғазалдан ташқари қолган барча ғазаллар ишқий мавзудадир. Бу тўрт ғазал «Ҳар гадоқим бўрёи фақр эрур қисват анго», «Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо», «Онча даврон бирла кўрдум аҳли даврондин вафо», «Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим» мисраълари билан бошланади ва мавзу-мундарижасига кўра орифона, ватанпарварлик ва ижтимоий руҳдаги ғазаллардир. Навоий ўзининг кейинги девонларида «туркий» вазнидаги шеърларни янада кўпайтиради. Жумладан, «Илк девон»даги « | » билан тугалланувчи 49 ғазалдан 18 таси «Ғаройиб ус-сиғар» девонига киритилган бўлиб, улардан 11 таси рамали мусаммани мақсур ёки маҳзур вазнида ёзилган. «Ғаройиб ус-сиғар» девонига эса « | » билан тугалланувчи 39 ғазалдан 27 таси туркий вазнида ёзилган.⁷⁹⁾

Ғазал жанридан бошқа лирик жанрларда яратилган асарларда ҳам ушбу вазн фаоллиги кўзга ташланади. Чунончи, шоирнинг барча 11 тахмиси: «Хазойин ул-маоний» девонларига киритилган 10 мухаммас («ФС» - 3 та, «НШ» - 3 та, «ВВ» - 2 та, «ФК» - 2 та) ва унинг янги аниқланган бир мухаммаси⁸⁰⁾ туркийнинг хос вазни бўлмиш рамали му-

саммани мақсур ва маҳзуфда ижод этилган. Девонлар таркибидаги 5 мусаддас ва 1 мусамман («ФК») ҳам шу вазндадир.⁸⁷⁾ Маъқур вазнининг туркий поэзиядаги кенг ривожда албатта лирик жанрларнинг специфик хусусиятлари ҳам муҳим роль ўйнаган. Масалан, бу вазнининг Навоий китъа ва муаммолари умумий сонидagi нисбати бошқа лирик жанрларда яратилган асарларга қараганда анча оз: «Ғаройиб ус-сирар»да 50 китъадан 12 тасида, «Наводир уш-шабоб»да 50 китъадан 10 тасида, «Бадоеъ ул-васат»да 60 китъадан 10 тасида, «Фавоид ул-кибар»да 50 китъадан 12 тасида, муаммо жанридаги асарларда эса «Наводир уш-шабоб»га кирган 52 муаммодан 13 тасида шу вазн қўлланилган. Фардларда эса бу нисбат янада катта.

Алишер Навоий „туркий“ вазнини анъанавий тематика нуқтаи назаридан ҳам айнан, ўзидан аввалги ёки замондош шоирлар ижодларидаги функциясида ишлатмайди, балки унга ниҳоятда ижодий ёндашиб, ўзининг мақсади моҳияти жиҳатидан янги вазифа юклайди. Бу ҳақда аниқроқ тасаввурга эга бўлиш учун шоир девонларидаги „туркий“ вазнида ёзилган ғазалларни муқояса қилиш қифоя қилади. Навоий «Хазойин ул-маоний» девонларига бу вазнда ёзилган ўз даври лирикасининг барча мавзуларидаги шеърларни киритган. «Хазойин ул-маоний» девонларининг биринчи, очувчи ғазали сифатида шоир шу вазнда «Бадоеъ ул-бидоя» девони учун ёзилган «Ашрақат...» билан бошланувчи ғазални танлайди. Ҳамд руҳидаги бу ғазалнинг ғоявий-бадий фазилатлари ҳамда поэтикаси Навоийнинг туркона услубий асослардаги шеърларнинг классик услуб даражасидаги такомил учун жуда катта маҳорат кўрсатганлигини тасдиқлайди. Бу ғазал ва шоирнинг бошқа қатор шеърлари мисолида „туркий“ вазнининг Навоий ижодида бадий ифода тарзи нуқтаи назаридан бойиганлиги, бадий санъат воситалари истифодасида мукамал маҳорат ва бетакрорлик жиҳатларининг намоён бўлиши, поэтик образлар такомил, бадий тил ва баён услубининг сайқал топиши каби ҳолатларни қузатиш мумкин.

Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг саккизинчи мажлисида Султон Хусайн Бойқаронинг „туркий“ шеърнинг шаклий такомил соҳасидаги маҳоратига баҳо берар экан, унинг бу тил ва вазнда ёзилган 164 ғазали матлаъларини келтиради ва аввалги туркийгўй шоирлар девонларида бўлмаган харфларида ғазаллар ёзганлигини таъкидлайди. Иккинчидан, Хусайний ғазалларининг қофия ва радифларидаги ихтироларни таъриф этади. Навоий «Мажолис ун-нафоис»да туркийгўй шоирлар ижодида қофия масаласига жиддий эътибор бериб (Атойи байтини эсланг), қофиянинг оҳанг жиҳатидан мувофиқ бўлишини туркона (яъни содда, халқона, оғзаки ижод намуналарига яқин) деб ижобий баҳолайди. Бироқ, бу ходисани классик шарқ шеърининг бадиий қонуниятлари талаблари нуқтаи назаридан танқид («кайбғинаси») қилади. Шоирнинг Хусайний девонидан келтирилган байтлари мазмунан туркона, қофиянинг асоси бўлмиш равий нуқтаи назаридан эса классик форс-тожик қофия назарияси талабларига жавоб берадиган бўлганлиги сабабли ҳам таҳсинга сазовор бўлади. Демак, шу муносабат билан Навоий Хусайнийнинг ижоди туркийни ёзма адабиёт поэтикаси қонун-қоидалари доирасига кириши учун катта аҳамиятга эга бўлганлигини бавосита таъкидлайди. Навоийнинг ушбу таҳлиллари „туркийгўй шоирларнинг „туркий“ шеър ва унинг воситасида туркона услуб таракқиётига қўшган ҳиссалари нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга эканлиги боис уларни батафсилроқ текширишни лозим топдик:

«Бу қофия ва радиф ҳазрат Султон соҳибқироннинг ихтироидурким, ҳеч назм айтилмайдур ва ҳеч давовинда битилмайдур:

Оҳким, ҳижрон ўтидин куйди жоним ўзга навъ

Ўртади офокни ўтлуф фироним ўзга навъ.

[1., 5., 192-6]

(Бу ва бундан кейинги таъкидлар бизга тегишли - С.Д.)

«...Қофия ва радифи ул ҳазратнинг бу фанда мужтаҳид табъининг

ихтироидур. Аввалги матлаъ будурким:

Сабзаи хаттинг ичида ўйлаким жондур ниҳон,
Хуққай лаълинг аро ҳам дурри ғалтондур ниҳон...»

[II., 5., 197-б.]

«Бу шеърнинг қофиясидин сўнгра атв вовин калиманинг асл ҳарфи ўрнига тутулуб ғариб ихтироъ қилибдур:

Эй жафо тиғи, келу мажрух кўксумни ёру,
Қўл ёланг айлаб солиб ҳарён ичимни ахтару».

[II., 5., 198-б.]

«Бу қофия ва радиф ҳам ул ҳазратнинг хоссаи таъбидур ва ҳеч ерда эшитилмайдур ва бағоят ширин ва рангин тушубтур...:

Ҳажр шои ой чиқиб мен йиғлар эрдим дард ила,
Сайрлар қилдим сени истаб маҳи шабгард ила».

[II., 5., 201-б.]

«Ул ҳазратнинг хосса ихтироотидин бу тўрт шеърдурким, «ўзгача» лафзин радиф қилиб, қофиялари ҳар қайсининг ўзгача воқеъ бўлубтур. Ҳар қайсининг латофати бир-биридин ортуғроғ тушубтур ва алардин бири будурким:

Ғам ели айшим биносин қилди вайрон ўзгача,
Хушу сабрим мулкани ер бирла яксон ўзгача».

[II., 5., 202-б.]

Хусайнийнинг шеърий санъатларни қўллаш орқали туркий тил бойликлари ва унинг ранг-баранг стилистик имкониятларини намойиш этувчи санъаткорлик маҳорати ҳам Навоий эътиборини тортади:

«Фурқатдин кўнгул қатра-қатра қон эрканин бурунги мисраъда айтиб, сўнғи мисраъда ўткон мукаррар лафз муқобаласида «Оллоҳ-оллоҳ» лафзи ҳам мукаррар ва асру муассир адо топибдурким:

Фурқатингдин хаста кўнглум қатра-қатра қон эрур,
Оллоҳ-оллоҳ, бу не хажр^и бехаду поён эрур».

[II., 5., 184-б.]

«Зулфи саҳобининг соябони ойдек юзига ёпилғони ва сарсардек оҳ таҳрикидин ул булут гаҳ ёпилғони ва гаҳ очилғони хусн баҳорида бағоят турфа кўрунурининг шарҳи:

Соябони зулфиким, ойдек юзига ёпилтур,
Сарсари оҳимдин ул гаҳ очилтур, гаҳ ёпилтур».

[II., 5., 185-б.]

«Манзурнинг лаби табассумини ва ўзини қоналғон доғини ғунчаи хандон ва лолаи Нўъмонга ташбиҳ қилибдур ва маъниси шеър санъети-дин «тажохилул-ориф» услубида хуш воқеъ бўлубтур:

Айлади лаъли табассум, ғунчаи хандон эмас,
Доғини кўнглум қонатти, лолаи Нўмон эмас».

[II., 5., 181-б.]

Навоий Хусайний ғазалларини композицион тузулиши нуқтаи назаридан ҳам таҳлил қилади. Яъни:

«Маъшук васли умидидин муддате мустаманд бўлуб ул давлат муяссар бўлғондин сўнгра сихҳат маразга мубаддал бўлғон таҳририда бу икки байтнинг дори маъниси бир-бирига муваффақ ва мусалсал воқеъ бўлубтур асру ва ғариб тартиб ва ажиб таркиб тушубтур:

Муддате ишқинг хаёли бирла эрдим мустаманд,
Бодаи васлинг била бир дам бўлай деб баҳраманд.

Чун бу давлат бўлғудек бўлди муяссар, войким
Сихҳатим ул лаҳза толеъ заъфидин топти газанд».

[II., 5., 182-б.]

Бундан ташқари Навоий Хусайний ғазалларини адабий таъсир ва ижодий ўзига хослик масалалари нуқтаи назаридан ҳам қузатади. Ма-на унинг бу соҳадаги таҳлилларидан баъзилари:

«Ишқу муҳаббат ҳавосининг ҳумойи баланд парвози Хожа Ҳофизии Шерозий - каломи таврида тушубтур ва салосат ва таркибда анга ёвушубтур:

Ғам сипаҳ қасдимға чекти, соқие, тут жоми соф,
Ким, бўлур жоми май ичкандин далер аҳли масоф».

[II., 5., 188-б.]

Ёки:

«Мавлоно Яқинийга жавоб айтилибдур. Ва яқиндурким, Мавлоно тирик бўлса эрди, жони бирла инсоф бергай эрдиким, андин яхшироқ воқеъ бўлубтур:

Эй висолинг хаста кўнглум марҳами, ороми жон,
Ўлмадим ҳижрон элидин мен қатик жонлиғ ямон».

[II., 5., 195-б.]

Шу тариқа Алишер Навоий, Хусайний девони таҳлили муносабати билан нафақат туркий шеърият, балки ўз даврида юз берган «туркий» лирик жанр ташаккулини тадвинчилик маҳорати (араб алифбосидаги барча ҳарфларга ғазал ёзиш), бадиий санъатларни қўллашнинг турли туман воситалари, композицион янгиликлар ва адабий таъсир масалалари юзасидан назарий жиҳатдан кўрсатиб берди. Бу эса Навоийнинг қадимги ўзбек тилининг тақдири масаласи юзасидан Хусайн Бойқаро амалга оширган сиёсат ва амалий тадбирларни ўзига хос йўсинда қўллаб қувватлаши ҳамда унинг бу жараёнга бўлган катта сиёсий, маданий ва ижтимоий аҳамиятга молик таъсири эди.

Навоий ўз асарларида Хусайн Бойқаро мадҳини берар экан, унинг А.Абдуғафуров таъкидлаганидек: «Истеъдодли ижодкор, «Хусайний» таҳаллуси остида қалам тебратган соҳиби девон шоир, бадииятни но-зик тушунувчи ва юксак кадрловчи, «шеърият поясин етти кўктин ўтқарган», санъат аҳлининг саҳий ҳомийси, хусусан она тилида ижод қилишга тинмай даъват этиб, рағбатлантирувчи, ўз қошида шоирлар гуруҳини тўплаб, мунтазам равишда ўтказиладиган шеърият базм-

мушоираларининг ташкилотчиси» [III., 14., 7-б.] дея таърифлайди.

Ҳар икки тилда (форсий ва туркий) ижод қилиш иқтидорига эга бўлган Ҳусайн Бойқаронинг ўз асарларини асосан ўзбек тилида яратганлиги тасодифий эмас эди ва Навоий «Мухокамат ул-лугатайн»да ёзишча, унинг томонидан «...илтифот ва ихтимом юзидин баъзи маънилар топиб назм қилурға ҳукмлар ҳам жорий бўлди ва сўз услубиға таъйинлар ва адосиға таълимлар ҳам изҳори бўлди». [II., 5., 207-б.]

Шу нуқтаи назардан, Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг «Очмағай эрди жамоли оламоро қошки» мисраъи билан бошланувчи ғазалига туркийгўй шоирларни жавоб айтишга даъват этади, ўзи ҳам шу вазн ва радиф билан ғазал яратади. Абдурахмон Жомий ҳам мазкур ғазалга форс-тожик тилида татаббуъ қилади. Жомий ғазалининг матлаъи ушбу:

Дидаме дийдори он дилдори раъно қошки,

Дийда равшан кардаме аз хоки он по қошки.

Бу ҳодиса туркий шеърнинг назарий ривожини ва оммалашуви жараёнида унинг форс-тожик ғазалчилигига ҳам акс таъсир ўтказиб, ўз бадииятига хос бўлган хусусиятлар ва анъаналарни ушбу шеърят майдонига ҳам кириб бориши учун, бир адабий тенденциянинг икки тил доирасида амалда бўлиши учун хизмат қилди.

Туркий шеърятнинг бадиий қонуниятлар тизими талабларига яқин, табиий ривожини янада тезлатиш, унинг адабий-эстетик ўзига хослиги ва ижтимоий фаоллигини ошириш учун нималарга эътибор қилмоқ кераклигини Навоий биринчи бўлиб англаб етди. Ҳусайн Бойқаро ижоди мисолида кўриб ўтганимиздек, давр туркийгўй шоирлари туркий ғазалнинг бадиий санъат қонунияти нуқтаи назаридан мукамал ва гўзал намойиши учун хизмат қилдилар. Шеърятда шакл ва мазмун муносабатлари масаласида мазмун етакчилигини доим таъкидлаган Навоий эса туркийни янги мазмун ва ранг-баранг мавзулар билан бойитишни мақсад қилди. Яъни, «Алишер Навоий туркийси фақат

ишқ ва муҳаббат билан боғлиқ бўлган кайфият баёни ёки тасвиридан иборат бўлиб қолмай, унда фалсафий мулоҳаза кучаяди, ишқ ва муҳаббат тушунчаси, ёр ва унинг тасвири тушунчаси янада кенгайдди». [III., 29., 59-б.] Шу нуқтаи назардан Навоийнинг туркий жанрида муайян сюжет чизигига эга бўлган яқпора ва тадрижли ғазалларни кўплаб ихтиро қилиши эътиборлидир. Бундай маҳорат намойиши шоирнинг илк ижодидаёқ кўзга ташланиб, «Илк девон»дан «Кеча келгумдур дебон...», «Ул паривашким...», «Ёрлиринг, эйким, тикарсен...» каби ғазалларнинг ўрин олиши бунга мисолдир.

Навоий туркийсининг яна бир хусусияти шуки, шоир девонларида, бир томондан, асл маънодаги туркий шеър мавжуд бўлса, иккинчи томондан, „туркий“ шеър вазнида ёзилган ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва сатирик ғазаллар ҳам учрайди. Аммо, «рамали мусаммани мақсур вазнида ёзилган ҳар қандай ғазал туркий бўла олмайди». [III., 29., 60-б.]

Демак, Навоийнинг туркий тил ва туркий вазнидаги жуда кенг ва хилма-хил мавзуларда халқчиллик тенденцияси асосида ёзилган ғазаллари „туркий“ жанри билан ёнма-ён ва биргаликда туркона услубнинг назарий тараққиёти, шунингдек, Навоий олий услубининг шаклланиши учун ҳам хизмат қилди. Шу нуқтаи назардан, фикримизча, Навоий поэтик услуби форс-тожик поэзияси услублари ва шоир ўзи таърифлаган туркона услуб йўналишлари асосида шаклланган бўлиб, унинг кейинги ривожини энг юксак услуб даражасига кўтарилиши жараёнида шоир айнан туркона услуб ва туркий имкониятларига кўпроқ мурожаат этди.

«Хазойин ул-маоний» девонларида туркона услуб ва „туркий“ўйлик анъаналари асосларида „туркий“ вазнида яратилган орифона руҳдаги, ижтимоий-фалсафий ўзандаги, шунингдек, гурбат лирикаси, фразеологизмлар ва ташбех устуворлигидаги санъатлар мўл ишлатилган, тари-

хий шахслар номи тилга олинган воқеабаён руҳдаги ғазаллар кўплаб учрайди. Мана баъзи мисоллар. Орифона ғазаллар:

1. Ҳар гадоким бўрёи фақр эрур қисват анго,
Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анго...
«ФС», 28-б.
2. Нафс қуттоут тариқи манзилидур бу работ,
Нақди дин хифзиға қил ўтгунча андин эҳтиёт...
«ФС», 298-б.
3. Бўлмасун кўнглунг қушиға дурру гавҳар васли ком,
Қим қазо ул доналарға баҳр мавжин қилди дом...
«ФС», 446-б.
4. Соқиё, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай,
Шарт буқим, ҳар неча тутсанг лаболаб сипқорай...
«ФС», 606-б.
5. Чун кўюб кетгунг жаҳон мулкин мусаххар бўлди, тут,
Чун ётиб ўлгунг фалак тахти муяссар бўлди, тут...
«НШ», 75-б.
6. Жуд эмас кўп базл учун кўп мол қилмоғлиғ ҳавас,
Қим берур кўпдин кўп, оздин оз они бил жуду бас...
«НШ», 227-б.

Ижтимоий-фалсафий руҳдаги ғазаллар:

1. Истасангким ургасен давронға тиғи инкитовъ,
Ул видо эткунча сен қилғил бурунроғ алвидовъ...
«ФС», 306-б.
2. Кечти умрум нақди нафлат бирла нодонлиқта ҳайф,
Қолғони сарф ўлди андуху пушаймонлиқта ҳайф...
«ФС», 321-б.
3. Бўлмуш андоқ мунқативъ аҳли замондин улфатим,
Қим ўзум бирла чиқилмас ҳам замоне суҳбатим...
«ФС», 411-б.

4. Менки ҳар дам, дўстлар, бедод этардин зор эсам,
Дўстлар айб этмасунлар душманимға ёр эсам...

«НШ», 423-б.

5. Кимсани дард аҳли деб сирримға маҳрам айладим,
Ўз-ўзумни куч била расвои олам айладим...

«НШ», 413-б. ва ҳ.к.

Бу шеърларда жуда катта фалсафий-тасаввуфий, ижтимоий, маърифий-ахлоқий масалаларда мажозлар орқали сўз юритилса-да, бадий ифода ниҳоятда содда ва мазмунан тиниқ бўлиб, бу соҳада ўзбек шоирларининг услубий анъаналарига амал қилинганлиги яққол кўриниб турибди.

Туркона услуб поэтикасида муҳим мавқеъ эгаллаган бадий санъатларга «Мажолис»даги таҳлилларида алоҳида тўхталар экан, Навоий ўз туркий девонлари учун композицияси бошдан оёқ тажнис, ташбиҳ, маънавий санъатлардан тажохилтул-ориф каби тасвир воситаларига асосланган кўплаб ғазаллар ихтиро қилади. Жумладан,

Кўз ёшим бўлди равон бир наргиси жоду кўруб,
Тифл янглирким югурғай ҳар тараф оху кўруб.

Ёки:

Кирди сиймобий либос ичра яна ул гулғуздор,
Ул куёшдекким анга моний бўлур абри баҳор.

Ёки:

Юзунг ўтиға тутун зулфи муанбарму экин?

Оташин лаълинг ул ўт ичида ахгарму экин?

каби ғазалларнинг барча байтлари мисраълараро ташбиҳ ва тажохилтул-ориф санъатлари воситасида боғлангандир. Бу ҳодиса Навоий услубининг умуман шарқ поэзияси тарихида энг юксак мақом - «олий ёки навоиёна» услуб даражасига кўтарилишида муҳим омиллардан бири бўлди. Чунки, мазкур жараёнда: «...лирикада истиоравийлик олий чўққига етди: ташбиҳ энг асосий тасвир воситаси сифатида ниҳоятда

фаоллашди, унинг мавқеи кенгайтиб, реалистик лавҳа типигаги ўхшатишларнинг юзлаб намуналари юзага келди». [III., 47., 8-б.]

Шоирнинг «Мендин ул чобукнинг, эй пайки сабо, майдонин ўп», «Соқие, дай шиддатидин ақлу ҳис бетоб эрур», «Бор мендек сорғориб, булбул менингдек бўлди лол», «Сихҳатим озурда жононимда бўлғай кошки», «Нечақим, ул ойга мендин меҳрибонроқ йўқ киши» мисраълари билан бошланувчи ва бошқа бир қатор ғазалларида унинг замондошлари бўлмиш тарихий шахслар номларига ишоралар мавжуд бўлиб, бу турдаги ғазаллар туркий шеърларда халқчиллик тенденцияси яна бир ўзига хос йўсинда ривож топганининг, яъни унда воқеабаёнлик хусусияти ёки тарихий ҳужжат бўла олиш имконияти пайдо бўлганлигидан дарак беради. Чунончи, шоирнинг ёрдан нома олганлиги тасвирланган ушбу ғазали рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган бўлиб, ишқий мавзудадир:

Ваҳй нозил бўлди ёхуд ёрнинг пайғомидур,

Ким ғамим таскини ғамгин хотирим оромидур,

Сафҳаи кофур уза мушкин рақамким, айламиш

Гўйие субҳи саодат узра давлат шомидур.

Ҳажрдин жоним аросиға агар худ кирмади,

Нега шакли жон аро кирган алиф андомидур.

Кирди жон жисмиға хатти сафҳасин кўргач магар,

Элга жон бермакка меҳр узра Масих арқомидур.

Ваъдаи васл эрди мазмун гаҳ ўлукмен, гаҳ тирик,

Англамон қотилмудур, бу мужда, руҳ афзомидур.

Водийи хайратда қолғонларда жон ҳирзи учун,

Руқъаи мақсуд комил нутқи ё эъломидур.

Эй Навоий, нега суртиб кўзга, солмай жонғақим,

Ҳам кўзумнинг нури, ҳам озурда жоним комидур.

Бирок, ғазалнинг охириги уч байти Навоий ҳаёти тафсилотларига оид айрим маълумотлар бера олиш жиҳатидан характерлидир. Яъни, хатнинг мазмунидан англашилишича, унинг муаллифи лирик қаҳрамонга васл ваъда қилган. Лирик қаҳрамон - шоир эса мактубни кўзига суртиб, жони орасига солмоқчи. Шу сабабдан, мактуб унинг ҳам кўзининг нури, ҳам ҳаёти орзусидир («жоним комидур»). Агар мактаъда ишлатилган ирсолтул-масал санъатини эътиборга оладиган бўлсак, ғазал шоирнинг баловатга етгач, Ироқ томонларга кетиб қолган асранди фарзанди Мирзо Иброҳимдан келган мактуб муносабати билан ёзилган, деган мушоҳаданинг ўйфонишига сабаб бўлади. Маълумки, халқда ўз фарзандини «кўзимнинг нури, ҳаётим меваси, орзу-умидим» деб севиш одати бор. Мактуб муносабати билан шоир мактуб эгасига ҳам ўз меҳру муҳаббати, соғинчи изтиробларини изҳор этмоқда.

Худди шунингдек, Навоийнинг ғурбат лирикасига алоқадор бир ғазали ҳам диққатга сазовордир. Ғазалда булбул - гулистон, тўти - шаккаристон параллел образлари орқали лирик қаҳрамон ва унинг ватани масаласига, шунингдек, шеърнинг давомида келадиган мундарижага ишора этилади:

Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо,⁸⁸⁾

Айламас тўти такаллум шаккаристондин жудо.

Ватан фироқидан ташқари, ғазалда лирик қаҳрамоннинг энг яқин кишисидан жудо бўлганлиги алами ифодаси ҳам бор. Шу нуқтаи назардан «жудо» радифининг танланиши ҳам тасодифий эмас:

Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени

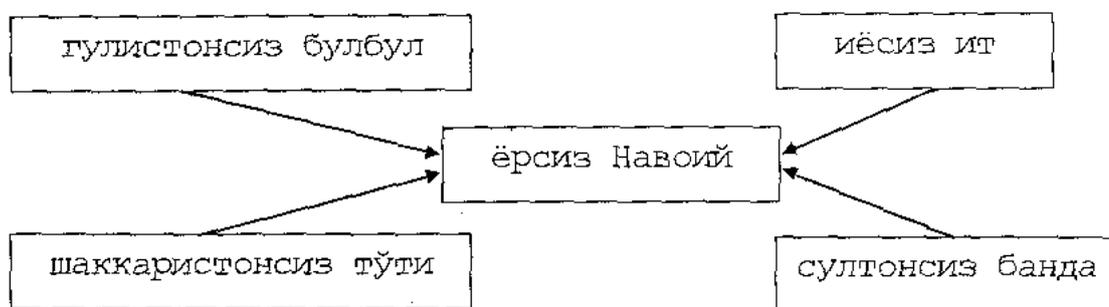
Айлағил жондин жудо, қилғунча жонондин жудо.

Лирик қаҳрамон - шоирнинг, ўлим аччиқ, лекин ҳижрон дарди ундан ҳам аччиқроқдир, бундан сўнг менга бу кулфатни кўрсатма, дея қилган муножотидан гап реал шахс ўлими ҳақида кетаётганлиги

маълум бўлади. Шеър мақтавида эса бу фикрнинг янги тафсилотларини англаб етиш мумкин:

Бир иёсиз ит бўлиб эрди Навоий ёрсиз,
Бўлмасун, ё рабки, ҳаргиз банда султондин жудо.

Ҳазал матлавида мажозлар воситасида ифодаланган фикрнинг калити гўё мақтавда келтирилгандек тасаввур ҳосил бўлади. Яъни, шоирнинг барча ташбиҳлари Навоий образига алоқадор тафсилотларни очишга хизмат қилади:

Маълум бўлаётганидек, Навоий ушбу ҳазални ёзган даврида ватани - Ҳиротдан йироқда бўлган ва ёри, султонидан фалак уни жудо этган. Шоирнинг «эй гардун, мени жононимдан жудо этгунча жонимдан жудо эт», дея қилган илтижоларига кўра, шеърда муножот руҳидаги сатрлар бўлса ҳам, у орифона ёки тасаввуфий-фалсафий асар эмас. Бинобарин, унда султон образи ҳам мажозий маънода қўлланилмаган. Ҳазалнинг «Илк девон»дан жой олганлигини эътиборга оладиган бўлсак, у 1457 йил Абулқосим Бобур Мирзо вафоти муносабати билан Машҳадда ёзилган, деган хулосага келиш мумкин.

Худди шундай, шоирнинг «Илк девон»дан жой олган «Бўлмиш андоқ мунқатий...» деб бошланувчи ижтимоий руҳдаги тадрижий ҳазалида

Турфа кўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфарок буқим бировға ёқмади бир хидматим

байти бор. Бу байт мазмуни ҳам Навоийнинг мазкур ҳазални Самарқанд сафаридан олдин, ўзининг 24-25 ёшларида Ҳиротда ёзганли-

гидан гувоҳлик беради. Чунки, Навоийнинг бу сатрларни бундан ёшроқ даврларида ёзиши албатта тасаввурдан анча йироқдир.

Энди Навоий асарларидаги «туркийгўй» сўзи ва у ифода этувчи мазмун масаласига келсак. Навоий уни қайси маънода: қадимги ўзбек тилида асар ёзувчи маъносидами ёки туркона услубда ижод қилувчи ёхуд туркий шеърлар яратувчи шоирларга нисбатанми, қўллаган? Навоийнинг «Мезон ул-авзон»да туркий ҳақидаги фикрлардан сўнг: «Салотун ани (яъни туркийни - С.Д.) яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркийгўйлик лақаби била машҳурдур», деган сўзларини Б.Валихўжаев шундай изоҳлайди: «... бу ўринда туркийгўй ва туркийгўйлик қадимги ўзбек тилида асарлар битувчиларга нисбатан эмас, балки туркийда, яъни ошиқона ғазалнинг бир турида шеър битувчиларга нисбатан қўлланиляпти. Бошқача қилиб айтганда, у маснавийгўй, масалгўй, қасидагўй сўзларидаги каби маънони англаймоқда». [III., 29., 61-б.]

Жумладан, Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарининг саккизинчи мажлисидан қуйида келтириладиган парчадаги «туркийгўй шуаро» иборасини ҳам олим шарҳлаган маънода тушуниш мумкин: «Бу авқотда, - деб ёзади Навоий, - ҳукм бўлуб эрдиким, туркийгўй шуаро татаббуъ қилрайлар. Баъзе ки айттилар, - лат едилар, баъзе айтолмаслиғира муътариф бўлдилар. Ул жумладин бири фақир эрдимки, инсоф бердим ва матлаъи будурким:

Ўтға солғил сарвни, ул қадди раъно бўлмаса,
Елға берғил гулни ул рухсори зебо бўлмаса».

[II., 5., 201-б.]

Демак, «туркийгўй» сўзини ҳам «туркий» каби икки маънода: ҳам қадимги ўзбек тилида шеър айтувчи, ҳам ошиқона ғазалнинг бир тури бўлмиш туркийда шеър ёзувчи маъносида тушуниш мумкин.

Шунга қўра, Навоий илмий асарларидаги «туркий» ва «туркийгўй» сўзлари унинг истеъмолидаги «туркона» таъриф-истилоҳидан мазмун-

моҳият жиҳатидан фарқ қилади. «Туркий» ва «туркийгўй» истилоҳлари ғазалнинг муайян жанри ва бу жанрда асар яратувчи маъносида тушунилса, туркона атамаси маълум услубий йўналишда ижод этган шоирларга нисбатан қўлланилади. Аммо, ушбу услубнинг белгиловчи хусусиятлари асосан туркий жанри хусусиятлари билан боғлиқдир. Бу услуб назарий ва амалий тараққиёти ҳам бевосита туркийнинг машҳур туркий тилли шоирлар ижоди воситасида сайқаллануви ва оммалашуви натижасида амалга ошди.

Бинобарин, туркона услуб Навоийгача туркий жанридаги шеърлар мезонларида намоён бўлган бўлса, Навоий уни ўз даври ижтимоий-сиёсий шароити, адабий-маданий муҳити учун хос бўлган янги халқчил руҳдаги роя ва мазмун билан бойитди.

Халқчиллик тенденцияси Навоийгача бу услубда ижод қилган Хурсон ва Мовароуннаҳр шоирлари ижодида кўпроқ ўзбек халқи орзаки ижоди намуналарига яқинлиги, тил ва бадий ифоданинг содда, тушунарли, истиоравийлиги билан намоён бўлса, Навоий ижодида у давр илғор роялари, ижтимоий ҳаёти муаммолари ва маърифий-дидактик масалаларнинг ушбу тил, вазн ва услуб билан ифода этилишида кўринади.

Шундай қилиб, дастлабки кузатишлардан қуйидаги назарий хулосаларга келиш мумкин:

1. Алишер Навоийнинг адабиётшуносликка оид асарларида тилга олинган, замонавий адабиётшуносликда «туркона услуб» номи билан назарий ўрганилган ўрта аср ўзбек шеърлятидаги адабий-бадий йўналиш асосини «туркий» жанри ва бу жанрда шеър ёзган «туркийгўй» шоирлар ижоди ташкил этган.

2. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида «туркона» истилоҳини қўллар экан, бу маънода «туркий» шеърнинг специфик хусусиятлари - турк тили, ишқий тематика, содда ва тушунарли, таъсирчан бадий

тасвир ва рамал баҳри - нуқтаи назаридан ўз мулоҳазаларини баён этган.

3. «Мезон ул-авзон» асарида Навоий «туркий» сурудни асосий мавзу доирасида эмас, балки «лирик чекиниш» ёки қўшимча маълумот тарзида берар экан, бу жанрнинг адабиёт назариясида «қонунлар тасарруфига»га кириб улгурмаганлиги, классик ижод намуналари даражасида эмаслигига ишора қилади.

4. Алишер Навоийга қадар яшаган ва унга замондош бўлган туркийгўй шоирлар ижоди асосан маълум маънода тематик жиҳатдан чегараланган «туркий» жанридаги шеърлар доирасида қолган бўлса, (туюқ жанрини истисно этганда), Навоий бу жанр имкониятларидан, унинг вазни ва бадиий тасвир услубларидан фойдаланиб, янги мавзу ва шаклдаги ғазаллар яратган.

5. Туркона услубнинг асосий сифатларидан бири бўлмиш халқчиллик тушунчаси Навоий ижодида янги мазмун ва оҳанглар билан бойиди, янги, ўз даври учун замонавий ва халқчил бўлган қиёфада намоён бўлди. Шундай экан, Навоий ўрта аср ўзбек шеърлятидаги бир услубий йўналиш имкониятларининг иккинчи, поэтика нуқтаи назаридан мукамал ва олиймақом услуб йўналиши шакллануви учун хизмат қилишини таъминлаган ва намоён этган.

Ушбу мулоҳазалар донишманд адабиёт назариячиси ва мутафаккир олим Алишер Навоийнинг ўз поэтик услубини яратишда ўзбек шеърлятининг энг кичик, нозик кўринган масалаларига ҳам катта диққат билан қараганлигидан далолат беради.

II - боб ИЖТИМОИЙ РУХДАГИ ҲАЗАЛЛАРДА ҲОЯ-МАЗМУН ВА
БАДИИЙ ОБРАЗ ТАКОМИЛИ.

Инсонга яратгучи томонидан ҳада этилган истеъдод, қобилият ҳаракатга келтирилмаса, сайқалланмаса сўниб кетиши муқаррардир. Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида машҳур суфий Баҳоваддин Нақшбанднинг ўз пири руҳонийси Абдуҳолик Ғиждувоний билан учрашуви воқеаси қуйидагича ҳикоя қилинади: «Андоқки, дер эрмишларки, мабодии аҳволда бир кеча ғалаботи ғазаботдин Бухоро мазоротидин уч мазорга етишдим. Ҳар мазорда бир чирғондон кўрдум, ёнадурғон ёри тўла ва фатилалари ёр ичинда. Аммо фатилаларга бирор нима ҳаракате бермоқ керак эрдики, яхши туташқай ва ёруғай. Сўнгги мутабаррак мазорда қиблага мутаважжих ўлтурдум ва ул таважжихда ғайбате воқеъ бўлди. Мушоҳада қилдим. Қибла девори шак бўлди ва бир улуг тахт пайдо бўлди...

Пире кўрдум нуроний. Салом қилдим. Жавоб бердилар; ва сўзларки, сулук мабдаида ва васатида ва охирида керакликтур, манга баён қилдилар ва дедиларки, ул чароғларки, ул кайфият била санга кўргуздилар ишорат ва башоратдур санга бу йўл қобилият ва истеъдодидин. Аммо истеъдод фатиласин ҳаракатга келтурмак керак, то ёруғай ва асрор зухур қилғай...» [III., 5., 130-131-б.]

Парвардигори Оламнинг хос бандалари - аҳли ҳол маноқибларида келтирилган ушбу парчадан кўринаётганидек, ҳаттоки расо ақл, эътиқод, валоят ва жуда кўп фазилатлар билан оддий инсондан баландроқ турғувчи авлиёуллоҳ ҳам ўзларига ҳада этилган истеъдод, қобилиятни мунтазам тарбия қилмоқлари, ўстирмоғлари, ривожлантирмоғлари зарур экан. Яъни, истеъдод инсон ҳилқатида аввал қандай зоҳир бўлган бўлса, унинг умри охирига қадар шу кўринишда, жилода ҳамраҳ бўлавермас экан.

Демак, ҳар бир истеъдод эгаси тинмай ўз маҳоратини оширишга,

такмил этишга интиломори лозим. Ижодкорнинг ҳаётий тажрибаси, дунёқарashi, илмий салоҳияти, ижодий услуби каби қатор тушунчалар эса маҳорат жиловларини турли мақомда кузатувчи, ислоҳ этувчи воқеалардир. Бинобарин, ана шу зикр этилган фазилатлар уйғунликда маълум чегарага етгач, ижодкор ўз маҳоратига ўзи баҳо бера олади. Бу табиий ҳол. Чунки, истеъдод эгаси ўз ижодий имкониятларини мукамал тасарруф эта олганлигига амин бўлади, ўз маҳорати даражасини четдан кузата олади.

Чунончи, Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарига ўз ижодига комил ишонч билан «хаёлимга андоқ келурким, сўзум мартабаси авждин қуйи инмағай ва тартибим кавкабаси аъло даражадин ўзга ерни беганмағай», дея юксак баҳо беради. Шоирнинг бу фикрлари замирида ётган катта ҳақиқат изох талаб этмайди. Бироқ, шу нарса аёнки, Навоий беназир шоир ва даҳо мутафаккир сифатида XV аср адабий ҳаётида бирдан пайдо бўлмади. У жуда кичик ёшлигиданоқ ёрқин истеъдод бўлиб кўзга ташланди ва ўз асри маданият, адабий муҳити таъсирида буюк шоир ва мутафаккир даражасига етди. Ўзидаги илоҳий иноят - истеъдод неъматини жуда эрта англаган Навоий уни юзага чиқариш учун қаттиқ меҳнат ва машаққатлар чекиш лозимлигини ҳам тушунди. Худди шу нарса, кейинчалик, шоирнинг оламшумул ижодини тинмай юксакликка ундовчи куч бўлди.

Бу илоҳий истеъдод ўз ижодига нисбатан ниҳоятда талабчан бўлди. Навоий ўз истеъдодига ўзи ҳакамлик қилди, асарларига мутассил янгиликлар, ўзгартиришлар киритиб турди. Ёши 50 дан ошган, саломатлиги анча ёмонлашган бир даврда эса «Ҳазойин ул-маоний» девонларига тартиб бериш каби жуда катта ва сермашаққат меҳнатни ҳам амалга оширди. Бу даврда Навоий назмиётининг адади анча катта бўлиб шоир ўз лирик яратмалари қуллиётини сайланма сифатида, шеърларининг энг яхшиларини танлаб тартиб берса ҳам бўлар эди. Бироқ, ҳар бир асарини ўзига фарзанд деб билган шоир, бу меросни

кайтадан кўздан кечиришни, унга янгидан сайқал бериб, такмилга етказишни лозим топди. Шу тариқа бунгача бирор шоир ёхуд насрнавис тажрибасида кўрилмаган, ўз даври адабий жамоатчилигининг юксак этиборига сазовор бўлган «Хазойин ул-маоний» девонлари дунёга келди. Ижодий маҳсулдорликнинг бу кўриниши Навоидан кейинги адабиёт аҳли биографиясида ҳам учрамайди. Навоий ўзининг бу фарахбахш ижодий меҳнати қай йўсинда кечганлигини «Хазойин ул-маоний» дебочасида батафсил баён этади. Шоирнинг ёшлик ва йититлик даври лирикасида илоҳий илҳом билан дунёга келган қўйма ғазаллар учрайдики, кейинчалик шоир уларнинг бирор сатрига ҳам қалам тегизмаган. «Кеча келгумдур дебон...», «Ул паривашким...», «Фурқатингдин заъфарон...», «Оразин ёлқоч...» каби машҳур ғазаллар шулар жумласидандир. Бироқ, ана шу ғазаллар яратилган даврдаги ёлқинли илҳом, етук маҳорат шоирнинг кейинги даврлардаги шеърят соҳасида эришган чуқур билими, тажрибаси, юксак ижодкорлик савияси учун асос бўлди, десак адашмаймиз. Демак, ёшлик давридаги маҳорат етуклиги, кексалик давридаги билим, тажриба баркамоллиги шоир поэтик услубининг мунтазам такомил учун хизмат қилди. Шу муносабат билан яна вариантлар масаласига қайтсак.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонига тартиб беришга киришган шоир унга «Илк девон»дан 161 ғазал киритади ва ғазаллардан 34 таси вариантларга эга. Жумладан, «Илк девон»даги «вафо» радифли ғазалнинг биринчи мисраъсига киритилган тузатиш ўн йилдан ортиқ вақт мобайнида Навоий поэтик услубида ижтимоий руҳ кескин ортиб, унинг бу соҳадаги дунёқараши ғазалларида ёрқинроқ акс эта борганлигидан далолат беради. Ғазалнинг бош мисраъси «Илк девон»да «Кимса харгиз кўрмади чун навъи инсондин вафо» тарзида берилган бўлиб, шоир «навъи инсондин» изофали сўз бирикмасини «аҳли даврондин» бирикмаси билан алмаштиради. Демак, Навоий 20-25 ёшларида умуман инсон зотидан вафо кутиш бефойда, деган хулосага келган бўлса,

30-40 ёшларида эса бу фикрини ўз даври ижтимоий воқеълиги сабаблари билан боғлайди. У даврон аҳли бевафолиги конкрет, муайян феодал жамиятда халқнинг ижтимоий ҳимоясизлиги, сиёсий нотинчликлар гирдобидаги ночорлиги заминида юз бераётганлиги оқибати эканлигини идрок этади. Шу боис «Илк девон» лирикасидан фарқли ўлароқ, «Вадоеъ ул-бидоя»да Навоий табиат етуклиги жавҳари бўлмиш инсонга қаратилган норозилик, шикоятларини ўз даврининг маълум табақаси вакилларига, жамиятнинг муайян типдаги шахслари - худбин, жоҳил, мунофиқларга нисбатан баён этади. Кейинги девонлардан ўрин олган ижтимоий руҳдаги ғазалларда шоирнинг давр аҳлига нисбатан бўлган салбий муносабати «инсон», «навъи инсон» иборалари ўрнида «аҳли даврон», «аҳли замон», «аҳли жаҳон», «эл», «улус» иборалари воситасида ифодаланади. «Вадоеъ ул-бидоя» девонидаги ғазаллар эса Навоийнинг ўз даври ижтимоий муҳити воқеълигига, бу муҳитни маънавий тубанлаштирувчи шахсларга қаратилган фикрлари унинг фалсафий мушоҳадалари ўзанида ривожланиб, ижтимоий-фалсафий руҳ касб эта борганлигидан гувоҳлик беради. Зеро, «Вадоеъ ул-бидоя»нинг бош мавзуи - Инсондир. Унда инсоний меҳру шафқат башар авлодининг табаррук бир хислати сифатида улуғланади. Девондаги ҳар бир ғазал инсон қалбида меҳр, раҳм, шафқат, адолат уруғини тикади. Инсон қалбидаги қаттоллик, бекбурдлик каби хусусиятларга қарши нафрат уйғотади. Шу жиҳатдан «Вадоеъ ул-бидоя» - инсон қадр қимматини, олижаноблигини улуғловчи касидадир. Девонда инсоф, ҳиммат, инсоний ахлоқ фазилатлари юксак шоирона завқ-шавқ билан тараннум этилади. Чунончи, девондан ўрин олган бир наътда ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом образлари бадий инкишоф топади. Маълумки, Муҳаммад алайҳиссалом фаришта эмас, башар фарзанди бўлганлар. Навоий ўз ғазалида ана шу башарнинг покиза фарзандини улуғлаш орқали Одам Ато авлодларини, демакки, оддий инсонни кўкларга кўтаради:

Зихи жавлангаҳинг афлок уза майдони «ав адно»
Буроқингга тўқуз гумбаз бу тўққуз гумбази ҳазро...
Малак қолиб буроқингдан, эмас васфи фалак суръат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамар сиймо.
Юзунгдин анжум, анжумдин қуёш нур иртиқоб айлаб,
Анингдекким қуёштин ою ойдин қийргун рабро.

Пайғамбарлар элининг хотами Муҳаммад алайҳиссалом комил инсон эдилар. Демак, фалакнинг буюк чароғлари Қуёш, Ой, юлдузлар ҳам ўз нурларини башар фарзандининг юзидан олади. Фаришталар хайли ҳам бу комил инсон қошида ожиз. Шу тариқа, девонга кирган ҳар бир ғазалда Навоий лирикасида мукаммал ишланган комил инсон концепциясининг муайян қирралари очила боради. Шоир ижодига хос бўлган бу етакчи тенденция «Бадоеъ ул-бидоя» тадвинидан кейин яратилган «Хамса» таркибига кирган эпик достонларда ҳам юксак услубда намоён бўлади.

Шу билан бир қаторда девоннинг аксари шеърларида «замон аҳли», «даврон аҳли»дан шикоят мотивлари устунлик қилади. Маълумки, шоирнинг «Илк девон»идан бевосита шу мавзуда ижод этилган 7 ғазал ўрин олган. Бу ғазаллар қуйидаги мисралар билан бошланади:

- 1) Даҳр элидин нафъ агар йўқтур зарар ҳам бўлмаса;
- 2) Онча даврон бирла кўрдум аҳли даврондин жафо;
- 3) Эй кунгул бир навъ ўлубмен аҳли даврондин малул;
- 4) Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим;
- 5) Халқ меҳрига яна ёраб мени зор айлама;
- 6) Манга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо;
- 7) Кимса ҳаргиз кўрмади чун навъи инсондин вафо.

Бу даврда Навоийнинг ўз даври ва замонасига муносабати лирик қаҳрамоннинг даврон ва халқдан шикояти оҳангидаги шахсий кечинмалари доирасида торроқ мазмунда :

Эй кўнгул, фикрингни қилким, дўсту душманлар юзун
Кўрмас эрди бўлмаса сен зори ҳайрондин малул-

ёки

Турфа кўрким халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буқим, бировға ёқмади бир хизматим-

тарзида ифодаланса, «Бадоеъ ул-бидоя» девонида мазкур мавзу чуқур социал мазмун касб этиб, шоир мулоҳазалари баъзан фалсафий оқимга йўналтирилади. Зотан, «шоир ҳаётининг турли даврларида яратилган ғазалларда барча проблемаларнинг қўйилиши ва ҳал этилиши йўллари ҳам турлича бўлган». [III., 46., 36-б.] Шоир «Бадоеъ ул-бидоя» девонига бу ғазаллардан биттасини (« Бўлмиш андоқ мунқатий аҳли замондин улфатим») киритади. Бироқ, у «Бадоеъ ул-бидоя»га шу мавзудаги 7 янги ғазалини жойлаштирадики, уларда давр ва давр аҳлидан шикоят, танқид ижтимоий фалсафий йўналишда ғазалдан ғазалга изчил ривожлантирилиб, шоир услубида тенденциоз моҳият касб этади:

- 1) Парим бўлса учиб қочсам улустин то қанотим бор;
- 2) Эл тилидин жонима гар юз бало мавжуд эрур;
- 3) Мен жаҳондин кечдимۇ кечмас менинг жонимдин эл;
- 4) Бу кун аҳли жаҳондин хастахотирмен, жаҳондин ҳам;
- 5) Меҳр кўп кўргуздим аммо, меҳрибоне топмадим;
- 6) Вафо аҳлиға даврондин етар жавру жафо асру;
- 7) Ваҳки, умрум борча зойиғ бўлди эл коми била.

Мазкур ғазалларда «аҳли даврон», «аҳли замон», «халқ», «даҳр эли» каби иборалар «жаҳон», «аҳли жаҳон» каби иборалар орқали кенгроқ тушунчалар даражасига кўтарилади, «эл», «улус» каби умумлашма образлар воситасида шоирнинг кескин, муросасиз хулосалари унинг «ўз даври ҳақидаги сиёсий айбномаси» [III., 46., 42-б.] сифатида ифодаланadi. Мазкур мавзулардаги ғазалларда «Илк девон»даги шу мазмунда яратилган ғазаллардан фарқи ўлароқ, шоирнинг

фалсафий мушоҳадалари бир неча йўналишда тараққий эттирилади. Ижтимоий рух ҳукмрон бўлган кичик лирик асарга жаҳон фалсафий тафаккурининг ўзак масалалари бўлмиш – инсон хилқати ва унинг онгли умр кечириш борасидаги қарашлари, инсоннинг мукамал шахс сифатида шакллануви, ана шу шахснинг том маънодаги эркинлиги масалалари ҳам моҳирона сингдириб юборилади. Шу тахлит лириканинг энг халқчил нави бўлмиш ижтимоий рухдаги ғазал кенг фалсафий моҳият касб этади, бу эса ўз навбатида буюк шоирнинг шарқ фалсафаси тараққиётига қўшган қимматбаҳо улушидир. Шоир поэтик услубининг бу хусусияти унинг 25 ёшгача яратган асарларида кўзга ташланмайди. Навоийнинг «жаҳон» ва «аҳли жаҳон»дан норозилиги, замондошлари ҳақидаги танқидий мулоҳазалари унинг ижтимоий воқеълик ва илғор фалсафий дунёқараш асосида шаклланган ўз ижобий идеали билан бевосита алоқадор тарзда акс этади. Шоирнинг

Ваҳки, умрум борча зойиъ бўлди эл коми била,

Водаи ноб ўрнида хуноба ошоми била-

матлаъи билан бошланувчи ғазалида даҳо алломанинг юксак гуманизми «тарчи инсон юз йил комронлик қилса ҳам, бу бахт бир лаҳза даврон аҳлидан бировнинг ғами, ташвишига шерик бўлиш саодатига арзимайди», деган мазмундаги тезис орқали ифодаланади. Ғазалда инсоннинг маънавий поклиги ва шахс эрки масаласи етакчи ғоявий мавзу сифатида изчил инкишоф топа боради. Шоирнинг фикрича, инсон мажбуран абадийлик сувини ичгандан кўра, ўз ихтиёри билан ўлим шарбати – захри қотил ичгани маъқулроқдир. Инсон ўзига насиб этилган умрни беҳуда эмас, онгли кечириши, бунинг билан бирга у озод ва худо манзури бўлмоғи лозимдир. Навоий шахс эркинлиги масаласини бир неча йўналиш бўйича таърифлаб беради. Биринчидан, инсон ижтимоий жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам эркин бўлмоғи керак:

Қушқа юнг маскан аро хушроқдурур озодлик,

Бўлғонидан банд аро сайёд ипак доми била.

Заҳрни ўз коми бирла ичса андин яхшиким,
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлик жоми била.

Бундан ташқари, шоирнинг таъкидлашича, эркинлик шахснинг ўз ватани билан бевосита боғлиқ бўлиб турган бир пайтда қўлга киритилади. Яъни, инсон ўз севимли масканидан чеккада ҳақиқий эркин бўла олмайди:

Юз дилором айлагандин равза хибси яхшироқ,
Бўлмоқ ўз вайрони ичра кўнгли ороми била.

Масаланинг бошқа, учинчи бир томони ҳам борки, шахс озодлиги фақат ижтимоий, сиёсий ёки иқтисодий жиҳатдан бировга мутеъ бўлмасликдангина иборат эмас. Шахс комил эркин бўлиши учун ўзини руҳан поклаши, барча салбий хусусиятлардан нафратланиши, адолат, ҳақиқат сари интилиши лозим. Чунки, рухий покликка молу давлатга ортикча ҳирс қўйиш билан, ёки мансаб орқали, ёхуд бировнинг қўллаши билан эришиб бўлмайди:

Эй кўнгул, эл субҳи айши сори боқма, хўй қил
Фардлик вайронида меҳнат қаро шоми била.

Жоҳу маркаб бирла эйким, бормадинг мақсад йўлин,
Қатъ ўлуб бетўшалиғ зоди фано коми била.

Шоир катта маърифий, ахлоқий аҳамиятга молик фалсафий-дидактик фикрларни шахс эркинлигининг яна бир қиррасини конкретифодалаш орқали баён этади:

Бўлмоқ итлар мунъими тан тўъма айлаб яхшироқ,
Танни қилгунча самин нокаслар инъоми била.⁸⁹¹

Дидактиканинг умуминсоний маънавий-ахлоқий категорияларини шоир ўз фалсафий дунёқараши нуқтаи назаридан талқин этар экан, лириканинг ижтимоий функцияси доирасини янги имкониятлар билан кенгайтиради. Навоийнинг бундай шеърларида дидактика анча кенг ва чуқур маънога эга бўлиб, шоир назалиётининг бу турини фалсафий-дидактик

шеърлар деб аташ мумкин. Ижтимоий мавзунинг бундай ифода усули Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонида ёрқин, кенг планда намоён бўлади. Унинг кейинги девонида мазкур масала ўзига хос йўналишда кўйилиб, бадиий тасвир жиҳатдан ҳам ўз қиёфасига эга.

Шоирнинг тахминан 1485 йилларда тартиб берилган «Наводир ун ниҳоя» девонини «Илк девон» ва «Бадоеъ ул-бидоя» девонлари билан қиёслаб, бу девон учун янги ёзилган ғазалларни аниқлаш қийин эмас. Ушбу девонга шоирнинг ижтимоий мавзудаги 12 янги ғазали жойлаштирилган:

1. Дўстлар аҳли замондин меҳр умиди тутмангиз;
2. Дўстлар, олам элига ёру ҳамдам бўлмангиз;
3. Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржманд этмас;
4. Қилди душман раҳм баским , қилди жавр изҳор дўст;
5. Даҳрдин меҳру вафо қилма ҳавас;
6. Менку, даврон зулмидур кўнглумга, балки жонга ҳам;
7. Онча йиғлатти жафодин дўстдур деб севганим;
8. Қон ютиб умри жаҳон аҳлидин бир ёр истадим;
9. Шаҳру кишвардин илик юб, хонумондин кечгамен;
10. Ошиқ ўлдим неча жавр аҳли замондин тортайин;
11. Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме;
12. Демангиз ҳар кимни ким бир ёр ила бор улфати.

Бу ғазалларда ижтимоий руҳ ҳукмрон бўлса-да, «Бадоеъ ул-бидоя»-нинг шу мавзуда ёзилган шеърларидаги каби бадиий тасвирда кенг, чуқур фалсафий фикрларнинг ижтимоий масалалар заминида ифодаланиш хусусиятлари яққол кўзга ташланмайди. Бу давр лирикасида (шоирнинг 45 ёшларидан кейин) тасвир объекти муайян социал масаланинг этик пландаги кўринишидан иборатдир. Баъзан ижтимоий муаммолар ечими шоирнинг суфиёна мулоҳозалари заминида яқун топади. Навоийнинг бу типдаги ғазалларида «даврон», «жаҳон» ва «аҳли жаҳон»дан қаттиқ шикоят, норозилик, ўзининг бу соҳада ночорлиги

учун изтироб чекиш мотивларидан кўра, замоннинг номукамаллиги сабабларини мушоҳада этиш, ўзини ундан четга олиш кайфиятлари устун туради

Шаҳру кишвардин илик юб, хонумондин кечгамен,
Хонумондин ким десун икки жаҳондин кечгамен.

Ҳар замон бошимга юз тиғи ҳалок айлаб қабул,
Умрдин тортиб этак, биллахки жондин кечгамен,

Шаҳру кишвар, хонумон, икки жаҳону умру жон
Худ не бўлғай, мунча юз ком ўлса ондин кечгамен...

Воизо, айлаб енгиллик, нечаким кавсар майин
Мақтасанг хошоки мен ратли гарондин кечгамен;

Эй Навоий неча қилғайлар этакдек поймол,
Мен доғи эмди этак аҳли жаҳондин тортайин;

Йўқ вафо жинси бани одамда бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун ҳалқ ўлғуси йўқ одаме.

Нукта нозик бўлди асру, бўлғай эрди кошки,
Шаммаи бу рамздин зоҳир қилурға маҳраме.

«Наводир ун ниҳоя» девони шоир 40-50 ёшлари орасида тузилганлиги, «Бадоеъ ул бидоя» яратилгандан кейин (1479-1487 йиллар оралигида) ёзилган шеърлар шу девондан ўрин олганлиги ҳодисаси мазкур девоннинг шоир поэтик ижоди бу даври хусусиятларини ифода этувчи текшириш объекти сифатида катта илмий қимматга эга эканлигини таъкидлайди.

Навоий ижтимоий лирикаси такомилли таҳлили бу мавзунинг «Ҳазойин ул-маоний» ғазалларида ғоявий-семантик ва бадиий ифода услуби соҳасида мавжуд бўлган йўналишларини кузатишни ҳам тақозо этади.

Албатта, Навоий лирикасида ижтимоий масалаларнинг қўйилиши ва ҳал этилиши анча кенг доирадаги ғазалларда кузатилади. Шоир бу масалага ўз лирикасида гоҳ бевосита, гоҳ билвосита муносабат билдиради. Навоийнинг мазкур мавзу доирасидаги муаммоларга бевосита ёндашуви унинг шу пландаги тадрижли ғазалларида акс этади. Биз ўз мулоҳазаларимизни асосан шундай ғазаллар юзасидан баён этмоқдамиз.

«Ҳазойин ул-маоний» девонларига аввалги уч девон таркибига кирмаган ижтимоий мавзудаги 62 ғазал жойлаштирилган.⁹⁰⁾ Бу ғазалларнинг аввалги девонларда учрамаслиги уларнинг «Наводир ун-ниҳоя» тартиб берилгандан кейин ёзилганлигига ишора этади. Навоийнинг 45 ёшдан кейинги ҳаёти давомида давр воқеалари ва «даврон аҳли»га бўлган муносабати, жамият ижтимоий воқеълигининг шоир тақдиридаги акс садоси унинг ушбу давр лирик ижодида ўзига хос йўналишларда ифода этилади. Жумладан, ҳамдларда (орифона ғазалларда) аввалги девонларнинг шу типдаги ғазалларида кўринмаган хусусият – тасвир объекти бўлмиш Тангри таолога муножот, илтижо оҳангларининг устуворлиги кўзга ташланади. Бадиий ифоданинг васф, таъриф, тавсиф формасида ижод этилган ҳамдлар туркуми шоир кексалик лирикасида шарҳи ҳол, мушоҳада типидagi тасвирий усуллар воқеъасида мазмунан кенгайиб боради. Мамдуҳга бевосита мурожаат, ўтинч, илтижоли фикрлар Навоий ҳамдларининг аксари мақтаъдан олдинги байтлари ва мақтаъларида ифода этилиб, шоирнинг бу соҳадаги эстетик принциплари асосини белгилаганлиги маълум. Аммо, қуйидаги ғазал Навоийнинг кўтаринки рух, юксак стилда ижод этилган васф типидagi ҳамдларидан лирик қаҳрамон – шоирнинг ички кечинмалари, тушкун кайфияти, шу билан бирга ғоявий мақсаднинг пессимистик руҳдаги ифодаси билан ажралиб туради. Ғазал композицияси унинг семантик-эмоционал планида муножот мотивининг тадрижий ифодасига асосланган:

Ёраб, ўлғон чорда жоним жисми вайрондин жудо
Ул бўлиб мундин жудо, сен бўлмағил ондин жудо.

Чун жудо бўлсам мени ғамнок йўқу боридин
Не ғамим, сен бўлмасанг мен зори ҳайрондин жудо.

Нақди жон чиққанда имон гавҳарин кўнглумга сол
Айлагил жондин жудо, лек этма имондин жудо

Хонумондин ойириб, қилғонда зиндон ичра хибс
Қилма лутфунг мен алохону аломондин жудо⁸⁵⁾

Ҳашр ғавғоси аро осийлиғимга раҳм қил,
Лутф ила илгим тутуб, қил аҳли исёндин жудо.

Гарчи ўлдум кофири ишқ аҳли ислом ичра қот,
Ул замонким бўлғуси кофир мусулмондин жудо.

Элга махлас истасанг, етти тамуғни айла кул,
Айлабон бир шўъла бу охи дурахшондин жудо.

Жаннат истаб айлаганларни ибодат, қилмағил
Кавсару тўбию қасру ҳуру ризвондин жудо.

Борчадин айру Навоийга қилиб васлинг насиб,
Қилмағил, ёраб, ани мундин, муни андин жудо.

Навоийнинг кексалик даврида ёзилган ижтимоий маъно касб этувчи ғазаллар бадиий тасвир усуллари ва мазмун-мундарижасига кўра шоир дунёқарашининг бу даврдаги ўзгаришларини бир неча аспектда ифодалаб беради. Аммо, бу ғазалларнинг барчасида мавзу-ғоя ифодаси, тасвирланмиш ва тасвирий имкониятлар турлича бўлса-да, пировард натижада яқуний фикр, хулоса бир хил маънода, яъни ўзликдан кечиб, фанога юз тутиш мақсади ифодаси билан интиҳо топади. Жумладан, қарилик лирикаси ғоявий мотивлари шоир тасвир-ифода услубининг қуйидаги йўналишларида талқин этилади:

а) муножот типдаги ғазалларда;

б) дидактик насихат ёки тажрибали кексанинг ёшларга берадиган панд-ўғитлари ифодаланган ғазалларда;

в) суфийлик руҳида ёзилган - орифона ёки бевосита тасаввуф масалаларини муҳокама ва тарғиб этувчи ғазалларда;

г) «қариллик» ва «йигитлик» мафҳумлари воситасидаги мушоҳадавий-дидактик ғазалларда.

Ижтимоий мавзу воситасида юзага келган дидактика шоир ҳаётининг турли давларида ўша давр мазмуни билан ҳамоҳанг равишда намоён бўлади. Чунончи, йигитлик даврида у оптимистик, ҳаётсевар тонусда фалсафий моҳият касб этади; ўрта ёшлиқда умуман бу фоний дунёдан «қўл ювиш», уни рад этиш маънолари сингдирилган лирик қаҳрамон тушқун кайфияти ва ноумидлиги шарҳидан иборат бўлган пассив дидактика шаклида ифодаланadi; кексалик даври ғазалларида дидактик бўёқ шоирнинг суфийлик дунёқараши асосида илгари сурилган фикрларида ўз аксини топади. Кексалик лирикасида ижтимоий мавзунинг мантикий ривожини ва хулосасини учун хизмат қилувчи дидактик асоснинг аввалги давр ғазалиётидан фарқли жиҳати шундаки, унда яна ҳаётга муҳаббат (йигитлик лирикасидаги каби жўшқин, илмий-фалсафий оҳангларда бўлмаса-да), уни онгли кечирришга рағбат, ҳаётнинг ҳар бир инсон ўз мабдаи, Жавҳари Олийга қомил қиёфада қовушмоғини учун бир восита, имконият эканлигини аниқлаш лозимлигини тарғиб этилади. Бинобарин, «давр», «замон», «даврон аҳли» бедодлиги, зулму ситамлари инсонни етукликка ундовчи ва унга қомил қиёфа бахш этишга хизмат қилувчи восита экан, бу ҳодисаларни сабр билан оқилона идрок этмоқлик ва фақат мақсад сари интилоқлик, фоний бўлиб бақо толоқлик асосий мақсад эканлигини уқдирилади. Навоийнинг турли давларда яратилган девонларини кўздан кечирриш орқали бунга амин бўлиш мумкин. Масалан, аксари ғазаллари йигитлик даврига тааллуқли «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги фалсафий-

дидактик пафос билан ижод этилган қуйидаги байтларга эътибор қилинг:

Кимса юз йил комронлик қилса, билким, арзимас
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоққа биров коми била;

- Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужоъ;
- Гулханийдин гулхан олотин тамаъ қилмоқдуруп
Ҳар киши дунёлик этса аҳли дунёдин тамаъ;
- Чикиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай,
Бихамдиллаҳ, тажарруд бирла химматдин қанотим бор
ва б.

Ўрта ёшлик лирикаси - «Наводир ун-ниҳоя»да:

Сабр кўп қилсанг фавойид кўп дединг, носих, не суд
Ким кўнгулнинг ҳажр аро бир лаҳзалик йўқ тоқати;

- Кимки даврон соғаридин дам-бадам хуноб ичар,
Ғам йўқ ар ҳар дам ғамин айтурға топса ҳамдаме...
Йўқ вафо жинси бани одамда бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун халқ ўлғуси йўқ одаме;
- Вафо аҳлин чарх беком этиб,
Жафо хайлини комрон қилдило;
- Интиҳоси ишқнинг ҳижрон эмиш, эй аҳли ишқ
Васли даврони аро мағрур бўлманг асру ҳам.

Кексалик даври - «Ҳазойин ул-мағний» девонларида:

Зулму бедод айлаб андоқ бузмамиш даврон мени
Ким, топа олғай ўзи тузмакка ҳам имкон мени;

- Даврон гулию гулшани хореға арзимас,
Гулгун майи балойи хумориға арзимас.

Минг йил киши жаҳон элига қилса шоҳлик,
Бир дам алар ихонату ориға арзимас...

Кирғил фано йўлига, Навоийки, даҳри дун
Бу умри бесаботу мадорига арзимас;

- Ёрмангиз Фарҳоду Мажнун олдида кўксумниким,
Вотинимнинг дарду доғин аҳли зоҳир кўрмасун.

Ким, Навоийдек фано водийсиға истар ҳузур,
Кечсин ўздин, балки худ ўзлукни ҳозир кўрмасун;

- Дема дардингни ниҳон тутқилки, юз минг дардни
Махфий этсам, қилмиш ўлғаймен ниҳон мингдин бирин;

- Жаҳонда фақр касб эт, майли кўп қилма ғино сори
Ки, мундин оз этибдур орзу фарзона андин кўп;

- Эҳтиёжимни улустин уз, худоё, фақр ила
Ўйла фақрим, анга бўлмас худора эҳтиёж.

Олам аҳлидин вафо муҳтожи бўлмаким, алар
Ҳам чекарлар бу матоъи бебаҳоға эҳтиёж;

- Навоийё, тутар аҳли фано нажот йўлин,
Эришмак истар эсанг ишда, ҳам аларни эриш.

Мазкур байтларда Навоийнинг суфиёна қарашлари унинг ижтимоий, дидактик мушоҳадалари фонида тасвирланган. Шоирнинг бу давр лирикасини А.Ҳайитметов «энг сермаҳсул босқич» (яъни, лириканинг 16 жанрида ижод қилинган) деб атайди. [III., 126., 67-б.] Ҳ.А.Жўраев эса «Алишер Навоий кексалик даври лирикаси» мавзuidaги номзодлик диссертациясида шоирнинг бу давр лирикасидаги аввалги босқичлардан фарқ қилувчи жиҳатларга: шарқ классик шеърятининг барча жанрларига мурожаат қилинганлиги, образлар тизими бойиганлигини, мавзулар доираси кенгайганлиги, ғоялар чуқурлашуви, дунёқарашдаги ўзгаришлар сингари масалаларга эътибор қаратади. Муаллиф Навоий

кексалик даври лирикасининг ўзига хос ғоявий-тематик ва бадиий жиҳатларини ўрганар экан, «Навоийнинг кексалик даври лирикасини бир неча йирик қисмларга ажратиш мумкин: ошикона, риндона, орифона, тасаввуфий характердаги шеърлардир. Бу шеърлар ўз навбатида яна бир неча туркумларга (сатирик, дидактик, шарҳи ҳол ёки ҳасби ҳол ва б.) бўлинади»⁸⁶⁾ деган хулосага келади.

Кексалик лирикасининг ажралиб турувчи хусусиятларидан яна бири, шоирнинг бу даврда яратилган ғазалларида «қариллик», «кекса», «мен қари» каби жумлаларни қўллаши, ёши ўтиб қолганлиги, заиф аҳволини тез-тез тилга олиши ҳодисасидир. «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг номланиши шартли характерга эга бўлса-да, Навоий бу туркум ғазалларини асосан «Фавойид ул-кибар» девони учун махсус ижод этган бўлиши ҳам мумкин. «Йигитлигингда қариларға қилмадинг хидмат», «Қарида гарчи сабук рухлуғ фаровондур», «Оқара бошлади бошу тўкула бошлади тиш», «То йигит эрдим, қариларға кўп эрди хидматим», «Ул шоҳу мен падомен, ул тифлу мен қари» мисраълари билан бошланувчи «Фавойид ул-кибар»дан жой олган ғазалларда шоир ёшининг ўтганига ишора қилиш билан дидактик фикрлари баёни учун руҳий замин ҳозирлайди. Ушбу ғазаллар Навоийнинг «Висолим шомича йўқ ҳажри субҳи меҳнат афзойи», «Кўнгул, қайғурмаким, дашти фаноға борғудектурмен», «Тариқи ишқ аро гар ўзни фард билса биров» каби орифона ғазаллари билан мавзу ва маъно-мазмун инкишофи, суфиёна ва дидактик мушоҳадаларнинг мантиқий яқинлиги жиҳатидан ўзига хос уйғунликка эга.

Демак, Навоийнинг кетма-кет тузилган девонларидаги муайян бир мавзуга доир туркум ғазалларнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари шоир поэтик услуби эволюцияси ҳақида баъзи якуний фикрларга келиш учун ҳам асос бўла олади:

1. Навоийнинг ижтимоий мавзудаги ғазаллари унинг ҳар бир девонида сон жиҳатидан ортиб борган. «Илк девон»да бу мавзуда 7

Ҳазал жойлаштирилган бўлса, «Бадоеъ ул-бидоя»да яна 7 Ҳазал киритилган. Бу 7 янги Ҳазал Навоийнинг 25 ёшларидан 38 ёшларгача бўлган Ҳаёти мобайнида ижод этилган ва бевосита шоирнинг ана шу йиллардаги ижтимоий, фалсафий, маърифий, бадиий-эстетик қарашларини ифода этади.

«Наводир ун-ниҳоя» девонига бу мавзуда аввалги икки девонда бўлмаган 2 янги Ҳазал киритилган. Бу Ҳазаллар ҳам шоирнинг 38-46 ёшлари оралигидаги ижоди хусусиятлари Ҳақида маълумот беради.

«Ҳазойин ул-маоний» девонларига шоирнинг аввалги уч девонидаги барча ижтимоий мазмундаги Ҳазаллари киритилган бўлиб, унинг бу руҳда 1485 йилдан (яъни, «Наводир ун-ниҳоя» тартиб берилгандан) кейин ёзилган 62 Ҳазали ҳам ўрин олган. Бу Ҳазаллар ҳам шубҳасиз Навоийнинг қариллик даври фалсафий мушоҳадалари ва ижтимоий-дидактик қарашлари Ҳақида энг мукаммал маълумот берувчи манбалардир. Шундай экан, шоир ижтимоий лирикасининг бутун ижоди мисолидаги эволюцияси хусусиятлари Навоий Ҳаётининг қайси даврида қандай руҳ ва услубда ижод этганини тўғрисида маълумот бера олади. Бинобарин, бу кузатишлар ўз навбатида Навоий лирик меросини илмий асосда қайта даврлаштириш масаласини ўртага қўяди.

2. «Илк девон»дан ўрин олган ижтимоий руҳдаги 7 Ҳазал асосида шоирнинг бекаслик ⁸⁷⁾, маънавий ёлғизлик, дўсту анёр - «замон аҳли»дан вафо ўрнига жафо кўриш» каби оҳанглардаги шикоятлари, танқидий мулоҳазалари ётади. «Бадоеъ ул-бидоя» девонида эса, аввало бу мавзунини ёритувчи образлар туркуми - тасвир объектининг худудий масштаби кенгайган. Жумладан, бу девонда «замон», «аҳли замон», «аҳли даврон», «халк» каби ибораларга нисбатан «жаҳон», «аҳли жаҳон», «дахр» иборалари кўпроқ ишлатилган.

Иккинчидан, «Илк девон»да ижтимоий мавзу талқини кучли биографик асосга эга бўлса, «Бадоеъ ул-бидоя»да бу мавзу шоир фалсафий қарашларининг назарий масалаларини ҳам қамраб олган ҳолда

ифода этилади. Чунончи Навоий «замон» ва «аҳли замон»дан қаттиқ шикоят, танқид руҳидаги фикрлари воситасида шу замон ноетуклигига сабаб бўлувчи муаммолар, иллатларни очиб ташлашга, шу муносабат билан инсон руҳий дунёси ва жамият касалликларига даво излашга интилади, ўз даврида маърифат воситасида комил инсоний жамият куришга умид боғлайди. Бу ғазалларда юксак оптимистик руҳ ҳукмрон бўлиб, улар Навоийнинг барча даврларда яратилган ғазалларидан ана шу жиҳатлари билан ажралиб туради. Агар Навоийнинг 30-40 ёшлари оралигида Ўрта аср Шарқи юксалишининг жавҳари бўлмиш буюк Темурийлар давлати доирасидаги ғоят катта ижтимоий-сиёсий фаолиятининг бадиий ижодига бўлган таъсирини идрок этадиган бўлсак, бу ҳодисанинг табиий эканлигига амин бўламиз. Бу давр лирикасида Навоий ижтимоий дидактикани фалсафий дидактика даражасига кўтарди. Шоир лирикасида намоён бўлган бу ҳаётсевар пафос кейинчалик унинг эпик асарларида янада юксакроқ мақомда ўз ифодасини топди. Навоийнинг ушбу давр лирикасидаги қаҳрамони кейинчалик унинг ижодий камолоти чўққиси бўлмиш «Хамса» дostonлари қаҳрамонлари образларида ўзининг мукамал сиймосига, кўринишига эга бўлди. («Хамса»нинг шу йилларда ёзилганлигини эсланг). Шу нуқтаи назарлардан Навоийнинг ушбу давр ҳаётсевар ва инсонпарвар ижтимоий лирикасини фалсафий-илмий-дидактик лирика деб баҳолаш мумкин.

3. Бу давр лирикаси бошқа мавзулардаги ғазаллар мисолида ҳам бадиий тасвир типлари ва ифода усулларининг ранг-баранг ва серқирралиги билан ажралиб туради. Бунинг исботи сифатида шоир барча девонларининг очувчи ҳамдлари қиёсий характеристикасини келтириш мумкин. Маълумки, Навоийнинг «Илк девони» «Илоҳо...» деб бошланувчи ҳамд билан очилади. Бу ғазални Навоий кейинчалик таҳрир қилиб «Ғаройиб ус-сиғар» девонига 5-ўринда жойлаштиради.⁸³⁾ Ўзининг биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»ни «Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул ҳудо» мисраъи билан бошланувчи ғазал билан оча-

ди. «Наводир ун-ниҳоя» девонининг биринчи ғазали эса «Зиҳи зухури
жамолинг қуёш киби пайдо, Юзунг қуёшига зарроти кавн ўлуб шайдо»
байти билан бошланувчи ғазалдир.

Маълумки, ҳар қандай девоннинг биринчи - бошловчи ғазали му-
аллиф назарида шу девонни ташкил этувчи бошқа ғазаллардан ғоявий-
бадий етуклиги, тасвир принциплари ва ифода услубининг янгилиги,
ўзига хослиги билан ажралиб туриши лозим. Иккинчидан, девонни
очувчи ғазал ўқувчи нигоҳида шу девоннинг бадий қиммати, ғоявий
руҳи, шоир услуби ва поэтик стиллари, адабий анъаналарга муноса-
бати, поэтика соҳасидаги илмий-назарий билим ва имкониятлари каби
жиҳатлардан муайян тасаввур ҳосил қилади. Девоннинг бошловчи
ғазалига мазкур маънодаги талаб ва масъулиятларнинг юкланиши бу
ғазал мавқеъининг девон ғазалиёти доирасида устунлиги ҳақида фикр
ўйғотади.⁸⁹⁾

«Ҳазойин ул-маоний» девонларига тартиб бериш даврида ҳамд
руҳидаги ғазаллар Навоий лирикасида салмоқли ўринни эгаллаб ту-
рарди. Шоир бу девонлар куллиётининг ўз ҳаёти ва ижоди, қола-
верса, ўз даври, ватани, халқи, туркий тил тараққиёти учун нақа-
дар муҳим ва жиддий аҳамиятга эга эканлигини хис этар эди. Шу бо-
исдан девонлар куллиётини очувчи ҳамд Навоийнинг бутун ҳаёти да-
вомида, яъни 7-8 ёшлардан 50 ёшдан ошгунга қадар яратган
ғазаллари ичида энг гўзали, ғоявий-бадий жиҳатдан мукаммали,
аъло мақомдагиси бўлиши керак эди. Лирик мероси куллиётининг бу
юксак мавқеъли ўрнига Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» девони учун ёзил-
ган «Ашрақат...» билан бошланувчи ғазални муносиб кўради. Бу
ғазал Навоий томонидан энг бадий юксак деб баҳоланишининг тас-
диғи унинг бирор сатрига таҳрир киритилмаганлигида ҳам намоён
бўлади. Демак, бу танлов орқали Навоий «Ашрақат...» ёзилган давр,
яъни ўзининг 25-38 ёшлар оралиғидаги ижоди лирик маҳоратининг
чўққиси бўлганлигига билвосита ишора этади.

Ё.Исҳоқов «Навоий поэтикаси» асарида шоир лирикасида айнан шу даврда жанр ранг-баранглиги ҳам кучли бўлганлигини (13 хил жанрда ижод қилган), бадиий санъатлар техникаси, тасвир усуллари ва бошқа соҳалардаги динамик ривож намойиши кўзга ташланганлигини таъкидлайди. Масалан, бадиий санъатлардан раддул-матлаъ санъатини қўллашнинг энг кўп фоизи (50%) шу даврга тўғри келади. [III., 46., 144-б.]

4. «Наводир ун-нихоя» девонидан ўрин олган ижтимоий мавзудаги ғазаллар аввалги икки девон доирасидаги шундай ғазаллардан роявий-мундарижавий қурилиш жиҳатидан жиддий фарқ қилади. Бу ғазалларда шоир лирик қаҳрамони кайфиятидаги тушкун, пессимистик рух бадиий тасвир процессида ёрқин фон бўлиб хизмат қилади. Шоир бадиий образлари ана шу фонда талқин этилади. Бу давр лирикасида социал дидактика Навоийнинг пантеистик дунёқараши асосида юзага келган суфиёна хулосалари билан уйғунлашиб кетади (Нукта нозик бўлди асру, бўлғай эрди қошки, Шаммаи бу рамздин зоҳир қилтурға маҳраме...»). «Даҳр» ва «даҳр эли» бевафолиги, жоҳиллигидан каттиқ изтироб чеккан шоир бу жаҳон ва ундаги инсонлар учун қайғуриш бефойда, ундан бутунлай кўнгул узмоқ керак, деган хулосага келади. Навоийнинг шу мазмундаги энг машҳур байтларининг ҳам айна шу даврда яратилганлиги муҳим аҳамиятга эгадир:

Ғар будур олам, кишиға мумкин эрмас анда ком,

Ҳақ магарким ком учун боштин яротқой оламе.

Йўқ вафо жинси бани одамда бўл навмидким,

Сен вафо кўрмак учун халқ ўлғуси йўқ одаме.

«Наводир ун-нихоя» девони шоирнинг 45 ёшигача яратган ғазалларини ўз ичига олиб, унинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларига ёзган дебочасида келтирган киши ҳаёти фасллари ҳақидаги ўз эътирофларига кўра, ўрта ёшлик лирикасини ташкил этади.

5. «Наводир ун-ниҳоя» тузилгандан кейин ёзилган ва «Ҳазойин ул-маоний» девонларидан ўрин олган ижтимоий руҳдаги ғазаллар Навоийнинг кексалик лирикасида ҳам роявий-тематик ва бадиий жиҳатдан муайян ўзгаришлар содир бўлганлигини кўрсатади. Чунончи, бу даврда шоирнинг ижтимоий масалаларга бўлган муносабатида суфийлик дунёқарашининг кучли таъсири сезилади.

Ана шу мулоҳазалар Навоий лирикасини ўрганишнинг истиқболларига оид муҳим бир масаланинг илмий ишланилиши лозимлигини долзарб қилиб қўяди. Бу соҳада қуйида махсус фикр юритишни лозим топдик.

III - боб АЛИШЕР НАВОИЙ ЛИРИК МЕРОСИНИ ИЛМИЙ ДАВРЛАШТИРИШ
МАСАЛАСИ

Навоийшуносликнинг мураккаб масалаларидан бири улўф шоирнинг шеърий меросини илмий даврлаштиришдир. Бу масалага қирқинчи йилларда Мақсуд Шайхзода эътибор бериб, «Ҳазойин ул-маоний» таркибида кирган тўрт девоннинг номланиши шартли ва нисбий эканлигини қайд этган эди.

Навоий девонлари қадимий қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиш, муқояса қилиш орқали олтинчи йиллар бошларида Ҳамид Сулаймонов шоир шеъриятини унинг туркий тилдаги етти девони юзасидан даврлаштирди.

Бу даврлаштириш Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларига ёзган «Дебоча» сидаги киши ҳаёти фасллари белгиловчи йиллар асосида амалга оширилди. Яъни, олим Навоийнинг инсон умрининг ёшлик, йигитлик, ўрта ёшлик ва кексалик даврларини ўз ичига олувчи йилларда яратилган девонларини унинг шу даври лирикаси деб номлади. Бу таснифотга кўра, Навоийнинг «Илк девон»и (7-8 ёшдан 25 ёшгача) ёшлик даври лирикаси, «Бадоеъ ул-бидоя» девони (25-35 ёшлар) йигитлик даври лирикаси, «Наводир ун-нихоя» девони (35-45 ёшлар) ўрта ёшлик лирикаси, «Ҳазойин ул-маоний» девонлари (45-60 ёшлар) кексалик лирикаси сифатида белгиланди. Бироқ, Ҳ. Сулаймонов ҳам шоир лирик меросининг бу шаклда номланиши гоёт нисбий эканлигини таъкидлаб, унинг ҳар бир алоҳида олинган ғазали юзасидан келгусида ўтказиладиган чуқур илмий текширишлар бу масалага ойдинлик киритиши мумкин, деган фикрга келди.

Адабиётшунослик тадқиқотларида бугунги кунда бу масалага бевосита (А. Ҳайитметов) ва билвосита (Иззат Султон, А. Абдуғафуров, Ё. Исҳоқов, Н. Жумаев) муносабат билдирилаётган бўлса-да, у шоир

лирик меросининг ҳамон энг кам ўрганилган, муаммовий қирраларида бири бўлиб қолмоқда.

Биз ўз тадқиқотимизда бу масала хусусида яқуний фикрлар баён қилиш ниятида эмасмиз. Чунки, ҳозирги илмий ва адабий ҳаёт учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган бу масала улуг шоирнинг бутун лирик, эпик, адабий-танқидий, маърифий-дидактик, илмий-тарихий ва бошқа соҳалардаги мероси, ҳаётининг биографиясига оид барча манбаълар, шоир шахси ва ижоди ҳақида қарийб 600 йиллик тарихни қамраб олувчи илмий-тадқиқий материалларни мукамал ўрганишни, текстология соҳасида ҳам ҳали жуда кўп изланишларни амалга оширишни талаб қилади. Бизнинг бу мавзуга мурожаат этишдан мақсодимиз тадқиқотимиз мавзуи чегараларидаги баъзи мулоҳаза ва хулосаларни шу мавзуга алоқадор тарзда умумлаштиришдир.

«Ҳазойин ул-маоний» девонларининг инсон ҳаёти фаслларида мос равишда номланганлиги ҳақида Алишер Навоий шу девонлар куллийетида ёзган дебодасида маълумот беради: «...Тўрт фаслининг муқобаласидаким, тўрт девон воқеъ бўлубтур, ҳар қайсиға бир муносиб от дар боист эди.

Ул сабабдин аввалғи девонниким туфулият баҳори ғунчасининг ажиб гуллари ва сизар гулзори боғчасининг ғариб чечаклари била ораста бўлуб эрди, «Ғаройиб ус - сизар» дейилди. Иккинчи девонниким, йигитлик ошуфталиғ ва шабоб олуфталиғ ёзи ва даштида юзланган нодир вақоеъ била пийроста бўлур эрди, «Наводир уш-шабоб» аталди. Ва учунчи девонниким, васатул-ҳаёт майхонасида ишқ ила шавқ паймонасидин юзланган бадитъ нишотлар кайфиятин ёзилиб эрди, «Бадоеъ ул - васат» от қўйулди. Ва тўртинчи девонниким, умрнинг охирларида юзланган ишқ дарду ранжи фойдалариким, жонсўз ох урмоқ ва жон топширмоқдурурким, анда сабт бўлубтур, «Фавойид ул-кибар» лақаб берилди.» [II., 5., 1 т, 14-б.] Шунингдек, Навоий дебодасида ҳар бир фасл чегараларини йиллар билан ҳам аниқлаб беради: «Туфу-

лият овониким, етти, секкиз ёштан йигирма ёшқача ченаса бўл-
гайким...

Шабоб замониким, йигирмадин ўттуз бешгача деса бўлгайким...

Ва кухулат айёмиким, ўттуз бештин қирқ бешгача дегинча қиёс
қилса бўлгайким...

Ва қирқ бештин олтмиш яқиниғачаким таъйин қилса бўлгайким, бу
фусулнинг қишидурким...» [шу китоб, 15 - б.]

Бу мавзуга Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ҳам тўхта-
лади ва «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг номланиши ўз умрининг
хронологик даврлари асосида белгиланганлигини қайд этади. Бу аса-
рида шоир ҳар бир девонига шу девон номи билан боғлиқ даврда
ёзилган шеърлари кирганлигини маълум қилади. Яъни, «Ғаройиб ус-
сигар» девонидурким, кичик ёшда тақририм гузориш ва тахриримдин
нигориш топибдурким...»:

«Наводир уш-шабоб» девонидурки, йигитлик авоилида баёним қил-
кидин намоёиш девонига ва оройиш бўстонира кирибдурким...»
қабилда тавсиф қилади.

Шунга кўра, Навоий ўз лирик мероси хронологик даврларини «Ҳа-
зойин ул-маоний» девонлари юзасидангина фақат ушбу икки асарида
белгилайди. Шоирнинг бошқа асарларида бу мавзуда ва аввалги уч
туркий девон ҳамда «Девони Фоний» шеърларининг яратилиш даври бо-
расида бирор аниқ маълумот учрамайди.

Демак, шоир «Илк девон»и, «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-
ниҳоя» девонларининг ҳозирги ҳолатдаги даврлаштирилиши у белгилаб
берган киши ҳаёти фаслларига тегишли йиллар асосидагина шакллан-
ган.

Маълумки, шоирнинг «Илк девон»и 1465-66 йилларда Ҳиротда ту-
зилган. Бу девонга Навоийнинг 7-8 ёшдан 24-25 ёшгача ёзилган
шеърлари киритилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси Ҳ.Сулаймонов илмий
тадқиқотларига кўра болалик лирикасига нисбат берилади.

Ҳ.Сулаймоновнинг Навоий шеъриятини шоирнинг ўзи тузган инсон ҳаёти фасллари ташкил этувчи хронологик даврларга асосан тартиблаштирганлигини эътиборга оладиган бўлсак, демак, «Илк девон»дан Навоийнинг йигитлик (20 дан 25 ёшгача бўлган) даврдаги шеърлари ҳам ўрин олган. Шунга кўра, бу девон шоирнинг болалик ва йигитлик даври лирикасини қамраб олган.

Навоий лирикаси даврларини изчил, мунтазам текшириш бу соҳада жиддий ўзгаришларга олиб келиши мумкин, аммо «Булар орасида энг мураккаби - Навоийнинг болалик ва йигитлик даврида ёзган шеърларини бир-биридан фарқлаб беришдир». [III., 127., 6-б.]

Мазкур масаланинг ишланилиши, назаримизда, унга бевосита алоқадор яна бир муҳим муаммонинг ечимига борлиқ кўринади. Бу Навоийнинг болалик ва йигитлик даври чегараларини аниқ белгилаш масаласидир. Чунки, бу даврни ташкил этувчи йиллар борасида ҳам бугунги кунда Навоий таснифотидан фарқ қилувчи фикрлар мавжуд. Чунончи, А.Ҳайитметов юқорида мурожаат этганимиз мақоласида шоирнинг болалик йилларини унинг 15-16 ёшгача бўлган даври деб белгилайди: «...биз 15-16 ёшгача бўлган даврни болалик, ундан кейинги даврни йигитлик даври деб оладиган бўлсак, бу девонда шоирнинг болалик ва йигитлик чоғида ёзган шеърлари аралаш ҳолда жойлаштирилган». [шу мақола, 6-б.]

Бинобарин, «Илк девон»да жойлаштирилган ғазалларнинг мунтазам таҳлили мазкур масалага ойдинлик киритиши мумкин. И.Султонов «Навоийнинг қалб дафтари» асарида шоирнинг биринчи ғазали унинг 11-13 ёшларига тўғри келиши ҳақидаги фикрларни билдиради.

Маълумки, «Илк девон»дан шоирнинг «Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш» мисраъи билан бошланувчи ғазали ўрин олган. Навоийнинг бу «машҳур байти ҳақида Лутфий билдирган фикрни умуман шоир лирикаси ҳақида баён қилинган дастлабки баҳо деб айтиш мумкин». [III., 45., 4-б.]

Туркий шеърият мулкининг улур ва ёрқин сиймоларидан бири бўлмиш Лутфий ва ёш Навоий мунособатлари, адабий таъсир масалалари бугунги адабиётшуносликда анча мукаммал ўрганилган бўлса-да,⁹⁰ бу соҳадаги тадқиқотларда мазкур машхур ғазалнинг ижод этилган йиллари ҳақида бирор аниқ маълумот учрамайди.

Н.Маллаев бу ғазални «Илк девон»нинг Ҳ.Сулаймонов тадқиқотларига кўра ёшлик лирикасини ташкил этишига асосланиб бўлса керак, шоирнинг болалик йиллари маҳсули сифатида эътироф этади⁹¹⁾. Ҳ.Зарипов «Улур ўзбек шоири» тўпламига кирган «Лутфий ва Навоий» мақоласида бу ғазал шоирнинг ўспиринлик йилларида ёзилганлигига ишора қилади «...юқорида Хондамир ва Навоийдан келтирилган маълумотлар Навоийнинг ўспирин вақтиданок (эътибор қилинг: болалик эмас - С.Д) Лутфий билан учрашиб, доим ундан баҳраманд бўлганини билдиради» [II, 91, 190-б]. Олимнинг кейинги асарларида ҳам бу соҳада шу мазмунда фикр билдирилади⁹²⁾.

А.Ҳайитметов Лутфий ва Навоий ўртасида бўлиб ўтган бу суҳбатнинг шоир йигирма ёшларида содир бўлганлигини қайд этади.⁹³⁾ А.Ҳайитметов Навоийнинг инсон умрининг йигитлик даври 20 ёшдан бошланиши ҳақидаги фикри ва шу нуқтаи назардан Хондамирнинг бу учрашув ҳақида берган маълумотлари асосида хулоса чиқаради. Аммо, кейинги мақолаларидан бирида муаллиф бу ғазални шоирнинг болалик лирикасига нисбат беради: «...бу давр (яъни, болалик даври - С.Д) шеърларида юлдуз образидан тез-тез фойдаланган. Буни биз унинг «Оразин ёпқоч...» деб бошланган ғазали матлабида ҳам кўрган эдик.»⁹⁴⁾

Ё.Исҳоқов «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» илмий тадқиқотида Лутфий ва Навоий ўртасидаги бу суҳбат ҳақида: «Хондамир бу воқеанинг аниқ вақтини айтмаган бўлса-да, ҳар ҳолда бу, бизнингча, 1456-57 йилларга қадар, Навоийнинг 14-15 ёшлик чоғларида бўлган бўлиши керак», деган фикрни билдиради. Олим ўз му-

лоҳазаларини Лутфийнинг умрининг сўнгги йилларини Ҳиротда ўтказганлиги, Навоий эса 1456-57-1464 йилларда Машҳадда турганлиги, бинобарин, бу суҳбат икки шоирнинг Ҳиротдаги учрашувларидан бирида бўлиб ўтганлигига асосланиб баён этади [III, 45, 22-б.]

Бир қатор муаллифлар, жумладан, Э.Рустамов,⁹⁵⁾ Н.Шукуров,⁹⁶⁾ С.Эркинов,⁹⁷⁾ Э.Аҳмадхўжаев,⁹⁸⁾ Д.Юсуповалар⁹⁹⁾ илмий тадқиқотларида бу суҳбат бўлиб ўтган йиллар хусусида умумий фикрлар билдирилади. Муаллифлар бу масала юзасидаги мулоҳазаларини асосан Ҳ.Сулаймоновнинг «Илк девон»ни шоир болалик лирикасига нисбат берганлиги, Навоийнинг инсон ҳаёти фасллари чегаралари ҳақидаги фикрлари ва Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ»да келтирилган маълумотларига суяниб изҳор этадилар.

Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»нинг «Дар баёни фазилати шеър ва азимушшон шуаро» деб номланган учинчи фаслида Навоий ва Лутфий ўртасида бўлиб ўтган бу машҳур суҳбатни шундай таърифлайди: «Мавлоно Лутфий ки ба лутфи сухани ягонаи офоқ буд ва пеш аз вай ва беҳ аз вай ба забони турки касе шеър нагуфта. Дар мабодии синни рушд ва тамиз он ҳазрат рўзи ба мулозаматаш расид ва илтимос намуд, ки аз натоижи афкори худ бахондан ғазале маро баҳравар созад. Он ҳазрат ғазал хонд, ки матлааш ин аст:

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,

Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.

Жаноб Мавлави Лутфи аз истимои ин ғазали ғарро дар баҳри хайрат афтода базабон ронд, ки «Валлоҳки, агар муяссар шуди даҳ-дувоздаҳ ҳазор байти турки ва форси худро бо ин ғазал бадал мекардам ва хусули ин муомаларо фавзи азим мешумурдам». [I., 17., с.33]

Парчада келтирилган «дар мабодии синни рушд ва тамиз» «ёшлари эндигина тўлиб, нарсалар ҳақида фикр юргизаётган даврларининг бошланишида» жумласи ушбу учрашувнинг бўлиб ўтган йилларига ишора қилади. Демак, бу фикрни билдиришда Хондамир Навоий ҳаётининг

қайси йилларини кўзда тутган, деган савол туғилади. Мазкур жумла-
ни болалик даври тугаб, йигитлик даврining бошланиши маъносини
ҳам аниқлаштиришга эътибор берадиган бўлсак, Навоийнинг «Муҳокама:
ул-луғатайн»даги фикрларига кўра, болалик даври 7-8 ёшдан 20 ёшга-
ча, «йигитлик авоили» эса 20 ёшдан бошланади. Бу мулоҳазаларга
кўра ушбу суҳбатнинг бўлиб ўтган пайти 1461 йилга тўғри келади.
Навоийнинг ана шу давр биографиясига назар ташлайлик.

Маълумки, 1456 йилда Навоий подшоҳ Абулқосим Бобур Мирзо би-
лан Машҳадга кетади. Абулқосим Бобур Мирзо вафотидан (1457) кейин
1459 йилда Абусаид Мирзо Хуросон тахтини эгаллайди. Навоий
Машҳаддан 1464 йилда Хиротга қайтганда, Лutfий ҳали ҳаёт эди. Шо-
ир 1465 йилда Хиротдан Самарқандга кетади. Бинобарин, Лutfий ва
Навоий ўртасидаги мазкур суҳбат ана шу бир йил ичида бўлиб ўтган,
деб тахмин қилиш мумкин. Аммо, бу пайтда Навоий эндигина йигитлик
даври бошланган - 20 ёшли эмас, балки 23-24 ёшлардаги етук йигит
бўлган. Шоир 20 ёшида эса, яъни 1461 йилда Машҳадда бўлган. Лutf-
ий эса ҳаёти давомида умуман Хиротдан ташқарига чиқмаган. Ана шу
мулоҳазалар бу учрашувнинг шоир 20 ёшлигида бўлиб ўтганлигини рад
этади.

Масалага чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, баъзи маълумотлар
бу учрашув ва суҳбатнинг анча илгари содир бўлганлигидан гувоҳлик
беради. Маълумки, Навоий «Мажолис ун-нафоис» ва «Насойим ул-му-
ҳаббат» асарларида Лutfий ва ўзининг у билан бўлган муносабатлари
хақида кенгрок маълумот беради.¹⁰⁰⁾ Чунончи, «Насойим ул-
муҳаббат»да у шундай ёзади: «Бу фақир борасига кўп илтифоти бор
эрди ва фотиҳалар ўқур эрди ва дойим волида мулозаматиға ризоий
хотириға тарғиб қилтур эрди» (таъкид бизники - С.Д.) Ушбу парчадан
маълум бўлишича, Навоий Лutfий мулозаматиға бориб юрган йилларида
онаси ҳаёт бўлган. Лutfий унга онасини рози қилишни насиҳат
қилган. Бу албатта, Навоийнинг Машҳадга кетганга қадар бўлган

давридаги воқеалар тафсилотига тегишли. Чунки, Машҳаддан акли
илми камолга етиб қайтган 23-24 ёшли йигитга Лутфийнинг бу тарзда
насихат қилиши эҳтимолдан анча йироқ. Бундан ташқари, бу пайтда
шоирнинг онаси ҳаёт бўлганлиги масаласи ҳам мавҳум. Маълумки,
ҳаётининг бу даврида Навоий ўзини «кимсасиз, ғариб, бекас» деф
атайди. Кейинчалик у Машҳаддаги устози Саййид Ҳасан Ардашерга ёз-
ган шеърӣ мактубида ҳатто бир хужра ^{ва Ардашердан замину батна} эҳтиёж сезганлигини
ҳикоя қилади:

Манга бу эл ичра не бир ҳамдаме,
Ки бир дам икавлон дейишсак ғаме,
Не бир аҳли донишдин онча умед,
Ки андин наво топса бир ноумед.
Не бир хужраким ком топрай кўнгул,
Даме анда ором топрай кўнгул. [II., 4., 591-б.]

Ҳаётининг Машҳадга кетгунга қадар бўлган даврига оид Лутфий
билан боғлиқ баъзи тафсилотларни «Мажолис ун-нафоис»нинг Шайхим-
бек Сухайлийга баришланган фасли юзасидан ҳам келтириш мумкин.¹⁰⁴⁾
Ёшлигидан Ҳирот адабий муҳитида тарбия топган Шайхим Сухайлий бо-
лалик йилларидаёқ Алишер Навоий билан дўстлашади. Лутфийшунос
олим Э.Аҳмадхўжаев унинг Лутфий билан бўлган дўстлигига Алишер
Навоий сабаб бўлган деган фикрни билдиради: «Лутфийнинг диққат-
эътибори ва муҳаббатини жуда эрта қозонган ва унинг доимий
дўстона муносабатига сазовор бўлган ёш Алишер Навоий қалби шеърӣ-
ятга муҳаббат билан тўлган ёш дўсти Сухайлийни улур шоир билан
таништирган бўлиши мумкин». [III., 14., 11-б.]

Ушбу муаллифнинг фикрича, бу учрашув ва дўстлик муносабатла-
рининг бошланиши Лутфийнинг 90 ёшларига, яъни 1456 йилларга тўғри
келади. Бу даврда Сухайлий 11-12 ёшларда, Навоий эса 14-15 ёшлар-
да бўлган.

Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Насойим ул-муҳаббат»д берган маълумотларига кўра, «фотиҳалар ўқур эрди», «кўп фотиҳалақ ўқуғондур», у Лутфий билан кўп учрашган. Аммо, юқоридаги мулоҳазалар Навоийнинг Лутфий ҳақида икки асарида келтирган маълумотлари у Машҳадга кетганга қадар бўлган ҳаёти воқеаларидир, дегаф фикрнинг ўйғонишига сабаб бўлади. Чунки, шоирнинг Машҳаддан Ҳиротга қайтиб Самарканд сафарига чиққунга қадар бўлган (бир йиллик) ҳаёти хотиралари унинг машҳур «Маснавий»си (Саййид Ҳасан Ардашерга хати)дан ташқари бирор асарида аниқроқ ёритилмаган. Жумладан, шоирнинг отахони Саййид Ҳасан Ардашер билан боғлиқ хотиралари ҳам асосан 1455-56 йилларгача бўлган даврларни ўз ичига олади.

Ҳ.Зариповнинг «Навоийнинг Лутфий билан танишуви балки Саййид Ҳасан Ардашер воситаси билан бўлгандир, чунки, Саййид Ҳасан Ардашернинг уйда бўлган суҳбатларда Лутфий ғазаллари мақталиб ўқилар эди» [III., 101., 188-б.] деб ёзади. Бу фикрнинг ҳақиқатга яқинлигини эътиборга оладиган бўлсак, демак, Саййид Ҳасан Ардашер ва Абулқосим Бобурлар қатори ёш Алишер Навоийнинг нодир истеъдоди ва юксак шоирлик маҳоратига айна шу йилларда Лутфий ҳам тан берган бўлиши мумкин. Чунки, Навоий Машҳаддан Ҳиротга қайтганда шеърлари бутун Хуросонга машҳур бўлган етук шоир эди. Бинобарин, Навоий ҳаётининг бу йиллари ҳақида Хондамир ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган, дейиши ҳақиқатдан йироқ. Шунингдек, Лутфийнинг ҳам Навоийнинг 23-24 ёшли машҳур шоир сифатидаги ижодини бу қадар муболаға билан мақташи нотабиийдек туюлади. Зеро, Навоийнинг машҳур байтига Лутфийнинг берган юксак баҳосида тажрибали кекса шоирнинг талантли ёш шоир қудрати ва маҳоратига астойдил тан бериш, уни кўпроқ ижод қилишга рағбатлантириш, шеърятга бўлган муҳаббатини янада ошириш ниятлари яққол сезилиб турибди.

Бу мулоҳазалар ҳам Хондамирнинг «ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланганда», деган фикрларини Навоийнинг 20 ёшлигини назарда тутиб айтганлигига шубҳа ўйротди.

Хўш, Навоийнинг болалиги қачон тўлиб, йигитлик даври неча ёшда бошланган эди?

Мақсуд Шайхзода «Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида» номли мақоласида «Хазойин ул-маоний» девонлари дебочаларида инсон ҳаётининг даврий чегаралари турлича кўрсатилганлигини маълум қилади. Аммо, бошқа конкрет масала юзасидан юритган мулоҳазаларида билвосита бу соҳара тўхталган олим куйидагича хулосага келади: «...баъзи бир дебочаларда «Ғаройиб ус-синар» 13-20 ёшлар ўртасида, «Наводир уш-шабоб» 20-35 ёшлар чоғида, «Вадойиъ ул-васат» 35-45ларда ва «Фавойид ул-кибар» 45-60 ларда ёзилган шеърларни ўз ичига олади, деган кўрсатмаларга жиддий бир маъҳаз деб қараб бўлмайди. «Чор девон»нинг баъзи нусхаларидаги дебочада учраган шу тақсимот кейинги котибларнинг қўшимчаси бўлса керак». [III., 101., 134-б.]. Албатта, олим бу мулоҳазаларни билдиришда аввало, «Хазойин ул-маоний» девонлари ва уларга кирган шеърларнинг шоир неча ёшлигида ёзилганлиги асосида жойлаштирилишини назарда тутган, иккинчидан, «Ғаройиб ус-синар» бўйича бажарган илмий ишида Навоийнинг болалик ва йигитлик манзумаларини ажратишни ният қилмаган. Умуман, Навоий поэтикаси соҳасидаги тадқиқотларида олим Навоийнинг «Хазойин ул-маоний»дан аввалги уч девонини бизга маълум сабабларга кўра таҳлилга тортмаган. Шу нуқтаи назардан, фикримизча, бугунги кунда «Чор девон» дебоча мантларида учрайдиган юқорида келтирилган маънодаги ранг-барангликларга «жиддий бир маъҳаз деб қараш» мавриди етди. Жумладан, Шайхзода фойдаланган девон¹⁰²⁾ дебочасидаги киши ҳаёти фасллари чегаралари Хондамирнинг биз назарда тутаётган маълумотига аниқлик киритиши мумкин. Агар биз Ҳ.Сулаймонов академик нашридан фарқ қиладиган «Хазойин ул-

маоний»нинг бошқа дебоcha матнларидаги мазкур маънодаги маълумотларга асослансак, демак, Навоийнинг Хондамир назарда тутган даврдаги Лутфий билан учрашуви 12-13 ёшларида юз берган.

Ушбу фикрни яна тўлдириш мумкин.

Шарқнинг қадимий хитой фалсафасига асосланган мучал ҳисоби ва шу бўйича Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк»да келтирган даврий доирасига кўра, инсоннинг ёши 12 дан 13 га ўтганда тўлади. Ислom шариатига асосан ҳам инсон шу ёш, яъни 12 тўлгач, «болиғ» – баловатга етган ҳисобланади. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифларида келтирилишича, ҳар бир инсон 10 ёшдан ошгач, фарз амалларни бажармоғи, яъни, намоз ўқиши ва рўза тутиши лозимлиги уқдирилади. Бу буйруқ инсоннинг худди шу ёшда жисмоний ривожланишда маълум босқичдан ўтиб, маънавий камолот учун ҳаракат қиладиган муддати етганлиги ҳақида хабар беради. Демак, ислom таълимоти бўйича инсоннинг болалик даври ўн йиллар давом этади, ундан кейинги давр унинг онгли ҳаёти ҳисобланади.

Шунингдек, Навоийнинг «Хамса»да:

Ўнғача рафлат била побастлик,
Жаҳл йигирмиғачау мастлик... –

деган фикрларини ҳам мазкур маънода тушуниш мумкин.

Ана шу нуқтаи назарлардан, Алишер Навоий болалик йилларини 11-12 ёшларда интиҳо топган деб қарайдиган бўлсак, Хондамир юқорида келтирилган маълумотида шоирнинг 12-13 ёшларини назарда тутганлиги аён бўлади. Бу фикр эса Навоийнинг машҳур назари шу даврдан у Машҳадга кетгунга қадар, яъни 1451/52 – 1455/56 йиллар оралиғида яратилган, дея хулоса қилишга имкон беради.

«Ҳазойин ул-маоний» девонларида Навоийнинг ўз лирик меросини даврлаштириши шартли характерга эга бўлганлигини айтиб ўтдик. Бироқ, девонлар матнларининг қиёсий таҳлили шоирнинг ўзи тартиб берган аввалги икки девонида ҳам худди шундай хусусият борлигини

кўрсатади. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девони дебوحасида шоир «Илк девон» ҳақида шундай ёзади: «... бу зобита қайдиға кирмасдин ва бу робита силкиға тортилмасин бурун, бу жихатдинким, агар баъзиси васати синда айтилгон бўлса, баъзи сифари синда дейилиб эрди (таъкид бизники - С.Д.) ..., ораларида шоядки фоҳиш тафовут бўлғай деб жамъ қилмоғида далерлик қилинмас эрди, аммо халойиқ орасида минг байт - икки минг байт ортуғроқ - ўксукракким, ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур бўлуб эрди». [II., 7., 24-б.]

«Илк девон» таркибига шоирнинг 25 ёшга қадар ёзган ғазаллари кирганлигини эътиборга оладиган бўлсак, демак шоир бу даври лирикасини болалик (сифари син) ва ўрта ёшлик (васати син)га нисбат берапти. Худди шу мазмунда «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан яна бир мисол келтириш мумкин. Шоирнинг юқорида таҳлилга торганимиз ижтимоий-фалсафий руҳдаги «Ваҳки, умрум борча зойиъ бўлди эл коми била» деб бошланувчи ғазали «Илк девон»да учрамайди. Бу ғазал биринчи марта «Бадоеъ ул-бидоя»га киритилган. Шунга кўра ғазал шоирнинг йигитлиги ва ўрта ёшларининг бошланиш даврлари - 25-38 ёшлари оралиғида ёзилган. Ғазал мақтағида эса:

Эй Навоий, хузн ила ўткар қарилик меҳнатин,

Чун йигитлик борди айшу ишрат айёми била -

мазмундаги фикр билдирилади. Мақтағ биринчи қарашда Навоий қарилик даврини 45 ёшдан кейин деб белгиласа-да, 38 ёшларини ҳам қарилик деб ҳисоблайди, деган таассурот ўйвотади. Бу фактлар Навоийнинг ўз лирикасини хронологик даврлаштиришни мақсад қилиб қўймаганлигидан, умуман, бу масалага ҳеч қачон илмий ёндашмаганлигидан гувоҳлик беради. Шайхзода ҳам бу соҳада шундай таъкидлайди: «Зотан, ҳар тўртала девон, озгина бир фарқ блан, тамоман баробар (ўн бир минг мисраъдан сал ошиқ ё кам), бўлишлиги ҳам шу даъвомизга қувват беради. Чунки, шеърий таъбининг балоғатга етган (35-45 ёшлар ўртасида) даврида ҳам, қарилик (45-60) даврида ҳам

шоир айна миқдорда шеърлар ёзгандир, ёки ўсмуслик чоғида ёзган шеърлари ҳам кейинги даврда ёзган шеърларига сон ва сифат жиҳатидан баробар эди, деб ўйлаш амри маҳол бўлса керак». [III., 101., 134-б.]

А.Абдуғафуров «Ҳазойин ул-маоний» жумбоқларига бағишланган иккинчи мақоласида қуйидаги фикрларни баён этади: «Ҳазойин ул-маоний»нинг муаммоларидан яна бири шоирнинг ижодий эволюцияси билан боғлиқ масаладир. Навоийнинг мажмуани таркиб этган девонларни болалик, ёшлик, ўрта ёш ва қариллик йиллари маҳсули сифатида тайин этиши ўта шартли экани маълум. 1498 йилгача она тилида яратилган шеърларини Навоий тўрт девонга тақсимлашда ҳақиқий хронологияга амал қилмаганлиги, айтишлик, болалик йиллари девони деб белгиланган «Ғаройиб ус-сиғар»да кексалик йилларида ёзилган аниқ ғазаллар ҳам мавжудлиги ва, аксинча, қариллик даври девони «Ғавойид ул-кибар»да болалик ҳамда ёшлик йилларда қорозга тушган шеърларнинг ҳам учраши кўплаб далилларда қайд этилган. Аммо, шак-шубҳа йўқки, ўша биринчи девондан шоир ижодий фаолиятининг илк даври маҳсули бўлмиш шеърлар ҳам ўрин олган». [III., 9., 17-18-б.]

Навоийнинг ҳаёт фасллари маъносидаги байтларида «йигитлик» ва «қариллик» иборалари кўпроқ учрайди, болалик ва ўрта ёшлик даврларига ишора этувчи фикрлар ёки иборалар қарийб учрамайди. Шоир «Ҳазойин ул-маоний» девонларини инсон ҳаётининг ва йилнинг тўрт фаслига ўхшатиб номлаган бўлса-да, лирикасини асосан икки фасл - йигитлик ва қарилликка ажратади. Бу ҳодиса шоир лирикасини илмий даврлаштиришда унинг ғазаллари мазмунигагина асосланиш мазкур масала тадқиқи борасидаги имкониятларни анча чеклаб қўйишига олиб келади. Шунингдек, бу масалада шоир барча девонларининг яратилиш даврлари хронологияси ҳам муаммо ечими учун жиддий асос бўла олмайди.

Ана шу мулоҳазалар Алишер Навоий лирик меросининг Ҳ. Сулаймонов илмий тадқиқотлари асосида даврлаштирилиши тарихий аниқлик нуқтаи назаридан ҳозирги адабиётшунослик талабларига жавоб бера олмайди, деган хулосани тақозо этади. Бу фикр, албатта, навоийшунослик учун янгилик бўлмаса-да, Навоий лирик ижоди эволюциясини изчил ўрганишда принципиал аҳамиятга эгаллиги боис янада долзарблик касб этиб турибди.

Мазкур масала юзасидан Иззат Султон, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Ё.Исҳоқов тадқиқотларида бевосита ва билвосита билдирилган фикрлар масаланинг ҳозирги ҳолатида баъзи умумий хулосаларга келиш имконини беради.

А.Ҳайитметовнинг 70-йиллардаги «Буюк шоирнинг йигитлик манзумалари» номли мақоласида шундай фикрлар бор: «Алишер Навоий ҳаёти турли ижтимоий ҳодисаларга бой бўлиши билан бирга, ўзининг фоят мазмундорлиги билан яққол ажралиб туради. Унинг мислсиз бой шеърляти ҳам ўша давр ҳаёти билан чамбарчас боғланган бўлиб, муаллифдаги гениал қобилиятнинг конкрет тарихий шароитда юзага чиққанини кўрсатади. Шунинг учун унинг ҳаёти ва шеърлятини даврларга бўлиб, ўша даврдаги ижтимоий ҳодисаларга боғлаб ўрганиш тўғри бўлади. Фақат шу йўл билан шоир ижодидаги тарихий тадрижий тақомилни илмий асосда ёритишга эришиш мумкин». [III., 123., 48-б.] Шу мақоласида муаллиф Алишер Навоийнинг йигитлик даври чегаралари ҳақида ҳам фикр билдиради: «Навоийнинг Абулқосим Бобур хизматига кирган вақтидан то Султон Ҳусайн хизматига ўтганига қадар бўлган даври Навоийнинг йигитлик йиллари деб оладиган бўлсак, ана шу давр Навоийнинг ижодий эволюциясида энг муҳим даврдир. Унинг дунёқарашы, поэтик стили, шоирлик таланты асосан шу даврда шаклланди ва шу даврдаёқ у катта шоир, ажойиб инсон сифатида танилди». [III., 123., 51-б.]

Навоий девонларини уларнинг турли матнлари асосида қиёсий текширишимиз олимнинг мазкур мулоҳазаларига конкрет, фактик материаллар асосида ҳамфикр бўлиш учун имконият яратади. Чунончи, олимнинг Навоий йигитлик ёшларини белгиллаган даври 1456-1469 йилларни ўз ичига олади. Шоирнинг бу даврда ва ундан кейинги ўн йил давомида ёзган шеърлари қисман «Илк девон» ва асосан «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан ўрин олган. Биз шоирнинг ҳар ғазали имкон қадар қайси даврда яратилганлиги, унинг девондан девонга кўчирилиши ва шу муносабат билан ўзгаришларга учраши (тахрир масаласи), шу масалалар ўзанида шоир поэтик услуби хусусиятлари, ижодий эволюциясини кузатар эканмиз, Навоий бадиий-эстетик қарашлари тинмай кенгайиб борганлигининг гувоҳи бўлдик. Аммо, Навоий лирикасини илмий ўрганишнинг бу аспекти «Бадоеъ ул-бидоя» девони тузилган давр шоир бадиий маҳоратининг энг юксак чўққиси эканлигини муайян йўналишдаги илмий далиллар воситасида тасдиқлади.

Девоннинг 1479 йилда тартиб берилганлиги ҳозирги кунда маълум бўлди.¹⁰³⁾ Шундай экан, девон Ҳ.Сулаймонов таснифотига асосан шоирнинг фақат йигитлик лирикасини қамраб олмайди. Чунки, уни тузган даврида шоир 38 ёшда бўлган.

Демак, Навоий девонларининг ҳозирги ҳолатдаги даврлаштирилишида илк лирикага оид «Илк девон»да ёшлик ва йигитлик, йигитлик лирикаси деб аталмиш «Бадоеъ ул-бидоя»да эса йигитлик ва ўрта ёшлиқда ёзилган шеърлари жамланган.

Навоий ғазалларининг девондан-девонга ўтказилиш тарихи ва девонларда кузатилган шоир ижтимоий лирикаси роявий-бадиий такомилнинг унинг ҳаёти фасллари билан боғлиқ хусусиятлари юқорида билдирилган мулоҳазаларни қуйидагича умумлаштиришга имкон беради:

1. Шоирнинг ёшлик лирикаси 7-8 ёшдан 15-16 ёшгача, яъни 1449 йилдан 1455/56 йилларгача бўлган даврни ўз ичига олиб, унинг бу даврда ижод этган шеърлари «Илк девон»дан ўрин олгандир. Навоий-

нинг болалик даврида Хуросонда кечган ижтимоий-сиёсий вазият, Шохрух Мирзо ўлими (1448) муносабати билан мамлакатда юз берган нотинчликлар, кўплаб аҳолининг, шу қатори шоир оиласининг ҳам ватанни тарк этиб, дарбадарлик укубатларини чекишга мажбур бўлиши ҳодисалари унинг болалик лирикасига катта таъсир кўрсата олмаган эди. Фавқулодда истеъдод соҳиби бўлган Навоий бу воқеаларни жиддий идрок этиб хулоса чиқариш учун жуда ёш эди. Шу боис унинг бу давр бадиий яратмалари ишқий мавзуларда, ошиқона руҳда бўлиб қолди. Шу нуқтаи назардан, шунингдек, шоир ва унинг замондошлари хотиралари, ҳолотлар, шоир ижодига адабий анъаналарнинг таъсири масалалари хусусидаги мулоҳазаларга суяниб навоийшунос олимлар Иззат Султон,¹⁰⁴⁾ А.Ҳайитметов,¹⁰⁵⁾ Ё.Исҳоқовлар¹⁰⁶⁾ шоирнинг бу даврда яратилган ғазаллари ҳақида ўз тадқиқотларида маълумот берадилар. Бизнинг кузатишларимизга кўра, шоирнинг машҳур «Оразин ёпқоч...» деб бошланувчи ғазали ҳам шу давр лирикаси маҳсулидир. Бинобарин, Навоийнинг болалик лирикасини унинг йигитлик лирикасидан ажратиш учун бугунги навоийшуносликда девонларни қиёсий ўрганиш, тарихий маълумотлар, шеърларнинг роявий-тематик ва бадиий хусусиятлари таҳлилига асосланган илмий-услубий замин ҳозирланди.

2. Навоийнинг йигитлик даврини 15-16 ёшдан 35 ёшгача давом этган деб белгилаш ва унинг 1456-1476 йиллар давомида ёзган шеърларини йигитлик лирикаси сифатида талқин этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, бу давр Навоий мустақил ҳаётининг бошланиш даври бўлиб, у махсус билим олиш ниятида биринчи бор она шаҳри Ҳиротдан Машҳадга йўл олади, яъни шоир ҳаётида гурбат, мусофирлик даври бошланади.

Навоий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган бу давр шоир адабий-танқидий қарашларининг кенгайиб, сермазмун бўла борганлиги билан ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Ёш шоир бадиий тафаккурида

шакллана бошлаган назарий қарашлар Машҳад адабий муҳити таъсирида тезда камолга ета борди. Навоийнинг Машҳадда шайх Камол Турбатий, Хўжа Муҳаммад Астрободий, Паҳлавон Муҳаммад каби катта олим ва шоирлар эътиборига сазовор бўлиши ўз даврининг кўзга кўринган ижодкор шахси сифатида шаклланиб улгурганлигидан дарак беради. Аммо, шунга қарамай, Машҳад ҳаёти Навоий учун ўқиш, изланиш, илм йўлида риёзат чекиш даври бўлиб қолди.

Шоирнинг 1464-65 йилларда Хиротда кечирган ҳаёти унинг сиёсий дунёқарashi, ижтимоий онгининг етилувига катта таъсир кўрсатди. Бу даврда мамлакат ҳаётида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар, давлат ҳукмдор доиралари, жумладан, подшоҳ Абусаид Мирзонинг қаттиққўл сиёсати, шоирга нисбатан бўлган нодўстона муносабати унинг лирикасида чуқур из қолдирди. Бинобарин, шоир ижтимоий лирикасининг ташаккули айна шу даврларга тўғри келади. Шеърларида ижтимоий мазмун ва руҳнинг фаоллашуви шоир истеъдоди ва бадиий тафаккури янги кирраларининг очилувига, сиёсий-ижтимоий дунёқарашининг янги аспектдаги тараққийсига таъсир кўрсатди.

Давр ижтимоий-сиёсий воқеъаларининг шоир лирикасидаги инъикосида унинг ҳаётий биографияси материаллари поэтик имконият бўлиб хизмат қилди. Шоир илк лирикаси эволюцияси ва поэтикаси тадрижий тақомилини *илмий ишлаб* берган Ё.Исҳоқов тадқиқотларида бу масаланинг муфассал таҳлили баён этилган, чунончи: «...илк даврда бекаслик, йигитлик даврида дарбадарлик, ҳижрон билан борлик бўлиб, биографик асос муҳим роль ўйнаган бўлса, кейинги босқичларда (1469 йилдан кейинги ўрта ёш ва кексалик даврида) фақат шахсий тақдир эмас, балки ижтимоий муҳит - мамлакат, халқ тақдири ҳақидаги мулоҳазалар, яъни кенг ижтимоий асос етакчи омил бўлиб қолади». [III., 49., 43-б.] Муаллиф «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» номли тадқиқотида «Илк девон»га кирган ғазалларга шоирнинг

илк лирикаси деб қараса-да, бу девонга кирган 10 ғазални унинг йигитлик даври маҳсули сифатида таҳлил этади.

Шунингдек, А.Ҳайитметов шоирнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонига кирган 133 ғазалини¹⁰⁷⁾ йигитлик даври лирикасига нисбат беради. Шундай экан, Навоийнинг йигитлик даврида яратилганлиги мушоҳада этилган ғазаллари бутунги кунда «Илк девон» ва «Бадоеъ ул-бидоя» девонларига кирган ғазаллар орасидан маълум даражада ихрож қилинди, дейишга ҳуқуқимиз бор. Бу эса Навоий йигитлик шеърляти муайян поэтик мазмуни, руҳи, бадиий ифода типи ва усуллари жиҳатидан ўз ҳудудий чегараларига эга бўлди, деган маънони аниқлатади.

3. Навоийнинг ўрта ёшлик лирикаси «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларига кирган ғазаллардан ташкил топгандир. Бу давр шоирнинг 35-45 ёшларини, 1476-1486 йилларни ташкил этади. Мазкур давр Навоийнинг буюк эпик монография - «Хамса» яратиш жараёни ва уни муваффақиятли якунлаганлиги билан характерланади. «Наводир ун-ниҳоя» девони «Хамса»дан кейин тартиб берилди. Мазкур давр лирикасига мансуб шеърларни ушбу девон асосида ва «Бадоеъ ул-бидоя» таркибига кирган ғазаллар орасидан ажратиб ўрганиш ғазалга нисбатан ҳажман катта лирс-эпик жанр муаммолари фониди буюк шоир тафаккури ва ижодий услубида юз берган адабий-эстетик ва фоявий-бадиий хусусиятларни идрок этиш имкониятини пайдо қилади.

Ушбу давр лирикасига оид алоҳида олинган ғазалларни аниқлаш соҳасида ҳам адабиётшуносликда маълумотлар пайдо бўлмоқда. Чунончи, А.Абдурафуров «Тўққиз байтдан тўқсон тўққиз банд» номли мақола-сида бир ғазал хусусида шундай ёзади: «...Тун окшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб, Хироми суръатидин гул юза хайдин гулоб айлаб», матлаъи билан бошланувчи машҳур ғазал илк бор 1485 йилда тартиб берилган «Наводир ун-ниҳоя» девонидан ўрин олганки, бундан ғазал 1479 йилдан, яъни Навоийнинг биринчи расмий девони

«Бадоеъ ул-бидоя» тузилганидан кейин ўтган 4-5 йиллик оралиқда яратилган, деган мантиқий хулосага келиш мумкин.» [III., 8., 36-б.]

«Наводир ун-ниҳоя» девонига кирувчи «Илк девон» ва «Бадоеъ ул-бидоя» таркибида бўлмаган ва шу жиҳатдан шоирнинг 38 ёшидан кейин ёзилган деб ҳисобланган ғазаллар қатор ғоявий-тематик ва бадиий хусусиятлари билан аввалги девонлардаги ғазаллардан фарқ қилади. Жумладан, янги девон ғазалларида мақтаъдан олдинги байт ва мақтаъда шоирнинг суфиёна қарашлари, фано ва бақо тушунчалари юзасидаги мушоҳадалари, шоир «мен»и ёки «ўзлук» мафҳумининг (буни Шайхзода инкишоф этган) ғоявий-бадиий тасвир услубидаги фаоллашуви каби хусусиятлар кўзга ташланади. Ушбу ҳодисани биз бадиий таҳрирлар мисолида ҳам кузатдик. Бинобарин, Навоий фалсафий-илмий дунёқарашда ва шахсий ҳаётида юз берган катта ўзгаришлар¹⁰⁸⁾ билан борлиқ олам ва олам аҳли, унга келиш ва кетиш маъноси мавзусидаги мантиқий фикрларнинг ғазал имкониятлари доирасидаги ифодаси бу давр лирикасида тенденциал моҳият касб этади. Шу нуқтаи назардан шоир ижодий методининг бу турдаги кўриниши «Бадоеъ ул-бидоя» девонидagi ғазаллар орасидан унинг ўрта ёшлик даври лирикасини англаб олиш учун биринчи имконият бўлиши мумкин.

4. Навоийнинг кексалик даври лирикасини «Ҳазойин ул-маоний» девонларига жойлаштирилган, аммо аввалги уч девонда бўлмаган ғазаллар ташкил этади. Маълумки, Ҳ.Сулаймонов кузатишларига кўра «Ҳазойин ул-маоний» девонларига «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан 32 ғазал киритилмаган. Бизнинг кузатишларимиз натижасида бу мавзудаги маълумотлар янада тўлдирилди.¹⁰⁹⁾ Албатта, бу ғазаллар кексалик даври лирикасига эмас, «Ҳазойин ул-маоний»га қадар қайси девондан жой олганлигига қараб даврлаштирилади. Аммо, кексалик даври лирикаси шоир ижтимоий-сиёсий дунёқарашининг фалсафий-дидактик аспектдаги ривож ва суфийлик масалаларининг кенг тарғиботи билан ха-

рактарланадики, бу хусусият шу нуқтаи назардан бу давр лирикасини махсус туркум ғазалиёт тарзида ўрганишни тақозо этади.

Бу соҳада шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, давримиз адабиётшунослиги Навоийнинг кексалик даври шеърлари хусусида баъзи маълумот ва мулоҳазаларга ҳам эга. Хусусан, А.Абдуғафуров ўзининг «Топилмаган ғазаллар» деб номланган мақоласида шоирнинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларига кирмай қолган ғазалларини аниқлаб берар экан, бу ғазаллар мажмуанинг сўнгги редакцияси узил-кесил тузилгандан кейин ёзилган бўлиши ҳам мумкин, бинобарин, бу ғазаллар Навоийнинг кексалик даври лирикасига тааллуқли бўлади», деган мантиқий хулосани баён этади. [III., 7., 72-73-б.]

Навоий поэтик услубини қузатиш аспектида қиёсий таҳлил усулига мурожаат этиш икки жиҳатдан самарали бўлиб, биринчидан, шоирнинг барча девонлари ва уларнинг хилма-хил нусхалари асосида ғазалларнинг автор редакциясини аниқлаш, шоир лирикасининг илмий-танқидий матнини такомиллаштириш имконини беради. Иккинчидан, Навоийнинг алоҳида олинган ғазаллари тарихини ўрганиш асосида унинг ижодий услуби ранг-баранглиklarини кашф этишга олиб келади. Бу соҳада шоир бадиий таҳрирларининг ҳам муҳим ўрни ва аҳамияти бордир.

Навоий поэтикаси хусусиятлари ва лирик услуби тадрижи масаласи унинг бу соҳадаги ижодини илмий-тарихий нуқтаи назардан даврлаштиришни талаб этар экан, бу бир неча йўналишда илмий тадқиқотлар олиб бориш заруратини туғдиради. Шоир лирик меросида энг катта майдонни ишрол этувчи ғазалиётнинг даврий ҳудудларини белгилаш эса мазкур масаланинг умумий пландаги ечимида жиддий илмий имконият ярата олади.

Х У Л О С А

Алишер Навоий лирикаси хусусиятларини текшириш соҳаси кейинги йилларда қатор монографик ва махсус мақолалар ҳажмидаги илмий тадқиқотлар билан бойиди. Аммо, бу мавзу ҳануз навоийшуносликнинг жуда кўп тармоқларида текширувлар ўтказишга эҳтиёж туғдирмоқда. Чунки, бу масала Навоий поэтик услубининг ҳақиқий қиёфасини, унинг бутун бойлиги, гўзаллиги, сермазмунлигини кашф этиш имконияти бўлиб ҳам хизмат қилади.

Қиёсий таҳлил воситасида шоир ижодий фаолияти хусусиятлари ва ғазалиётининг девонларда жойлаштирилиши масалаларини текшириш ана шу катта илмий жараён тараққиётида муҳим аҳамиятга эгадир.

Навоий туркий тилдаги етти девонининг қўлёзмалар фондларидаги ҳолати ва уларнинг текстологик тадқиқи шоир илмий фаолиятининг унинг поэтик услуби такомилга бўлган ўзига хос таъсири ҳақида маълумот беради. Навоий асарлари автограф нусхаларининг сақланмаганлиги боис шоир ғазалиётининг кетма-кет тузилган девонларга киритилиши уларнинг илмий-танқидий матнини такомилга етказиш учун хизмат қилди. Аруз техникаси, бадий санъат қонунияти, ғазал композицияси соҳаларида Навоий поэтик стили такомиллини намойиш этувчи ижодий талқин шоир лирик услубининг «олий ёки навоиёна» (Ё.Исҳоқов концепциясига кўра) услуб даражасида юксалуви ҳақида муайян тасаввур ўйғотади.

Шоир лирик ижоди мисолида туркий тил имкониятлари, ёзма адабиётда стилистика қонуниятлари, оғзаки бадий ижоднинг лирикага таъсири масалалари, умуман, ўз даври поэтик услубига хос муҳим масалаларни муайян аспектларда кўриб чиқиб илмий анализ қилишга муваффақ бўлди. Навоий шеърларида ғоявий мазмун ва бадий шакл омилларининг турли кўринишлардаги уйғунлигига эришар экан, бу мазмундаги эстетик принципларининг янги қирраларини намойиш этди.

Бадий талқин Навоий фалсафий дунёқарашининг илмий-назарий эволюциясини кузатиш имконини ҳам беради (ҳамд ва наът руҳидаги ғазалларга киритилган таҳрирлар мисолида).

Алишер Навоий шеър композицион мукамаллигига эришиш учун ғазалларининг семантик-стилистик структураси ва эмоционал тасвир йўсинига алоҳида эътибор берди. У лирик асар (хусусан, ғазал) муваффақиятини таъминловчи асосий омиллардан бири унинг лексик-стилистик ва роявий-тематик яхлитлиги асосида юзага чиқадиган композицион бутунлик эканлигини ғазаллари мисолида алоҳида таъкидлади.

Ижодий талқин жараёни Навоий ғазалиётида ҳажман катта лирик жанрларга хос бўлган поэтик усуллар ғазал бадий тасвир система-сига ҳам тадбиқ этилганлиги ҳодисаларини намойиш этди (тасвирий типдаги ғазаллар мисолида, симметрик гармония усулидаги шеър тақомилига доир таҳрирлар воситасида). Бундай талқин натижасида аниқланган композицион-стилистик таҳрирлар Навоий давригача шаклланган анъанавий поэтиканинг шоир ижоди мисолида адабий канонлар доирасида классик поэтика даражасига кўтарилуви учун жиддий босқич бўлди.

Ғазалларнинг девонларда учрайдиган вариантлари матнлар асосида шоирнинг айрим алоҳида олинган ғазалларининг яратилиш тарихини аниқлашга имкон берди. Бу ўз навбатида Навоий лирик мероси илмий даврлаштирилишига аниқлик киритиш масаласини ўртага қўяди.

Ҳар бир алоҳида олинган ғазалини яратиши ва умуман, туркий девонларини тузиши даврида шоирнинг тил илми ва аруз назарияси қонуниятлари, услубининг халқчил тонусига катта эътибор бериши ўрта аср ўзбек шеърлятида машҳур бўлган туркона услубнинг роявий тематик ва бадий-эстетик жиҳатдан адабий қонуниятлар доирасидаги давр анъанавий поэтикасига таъсир ўтказиши ҳодисасини ҳам намойиш этди. Яъни, Алишер Навоийга қадар яшаган ва унга замондош бўлган туркийгўй шоирлар ижоди асосан маълум маънода тематик жиҳатдан

чегараланган «туркий» жанридаги шеърлар доирасида қолган бўлса (кичик лирик жанрларни истисно этганда), Навоий бу жанр имкониятларидан, унинг вазни ва бадиий тасвир усулларидан фойдаланиб, янги мазмун ва шаклдаги ғазаллар яратган. Туркона услубнинг асосий сифатларидан бири бўлмиш халқчиллик тушунчаси Навоий ижодида янги мазмун ва оҳанглар билан бойишти, янги, ўз даври учун замонавий ва халқчил бўлган қиёфада намоён бўлди. Шу тариқа Навоий ўрта аср ўзбек шеъриятидаги бир услубий йўналиш имкониятларининг иккинчи, поэтика нуқтаи назаридан мукамал ва олий даражадаги услуб йўналиши шаклланиши учун хизмат қилишини таъминлади ва намоёништи этди.

Навоий ғазалларида ижтимоий мавзу воситасида юзага келган дидактика шоир ҳаётининг турли даврларида ўша давр мазмуни билан ҳамоҳанг равишда намоён бўлади. Жумладан, йигитлик даврида у фалсафий моҳият касб этади, ўрта ёшлиқда аксари шарҳи ҳол асосидаги пассив дидактика шаклида ифодаланади, кексалик даври ғазалларида эса дидактик бўёқ шоирнинг суфийлик дунёқарashi асосида илгари сурилган фикрларида ўз аксини топади. Ана шу нуқтаи назардан, шоир ижтимоий лирикасининг девонларда жойлашуви асосидаги хронологик тадқиқи унинг ижодида мавзу ҳудудларининг кенгайиб, бадиий образларнинг ижтимоий-фалсафий моҳият касб этиб, бойиб, такомиллашиб борганлигидан далолат беради.

Навоийнинг туркий тилдаги етти девони нусхаларининг чориш-тирма таҳлили унинг «Ҳазойин ул-маоний» куллиётидан илгари тартиб берган девонларидаги ғазаллари ҳам шоир ҳаётининг турли фаслларига тўғри келишини кўрсатди. Чунончи, илк лирикага нисбат берилган «Илк девон» шоирнинг болалик ва йигитлик лирикасини, йигитлик лирикаси саналмиш «Вадоеъ ул-бидоя» эса йигитлик ва ўрта ёшлик лирикасини ўз ичига олади. Шунингдек, «Ҳазойин ул-маоний» девонларида кирган ва аввалги уч девонда бўлмаган ғазаллар асосида шоир

кексалик лирикаси бадиий хусусиятларини белгилаш ва шу нуқтаи назардан бу давр ғазалиёти ҳудудларини аниқлаш имкони мавжуд. Тадқиқотимизда машҳур ўзбек адабиётшунос олимлари томонидан яратилиш давлари (балки, ёзилган йиллари ҳам) чуқур текширилиб аниқланган ғазаллар белгиланди, шунингдек, илмий ишимиз мавзуи доирасидаги кузатишларимиз натижасида Навоий кўпгина ғазалларининг дунёга келиш сабаблари ва йиллари ҳақида мулоҳазалар билдирилди. Шунга кўра, Навоий лирик меросини қайта илмий даврлаштириш масаласининг бугунги кундаги ҳолати нуқтаи назаридан, шоирнинг махсус ўрганилиб, давлари аниқланган ғазалларини «Ёшлик лирикаси», «Йигитлик лирикаси», «Ўрта ёшлик лирикаси», «Кексалик лирикаси» тарзида гуруҳлаб, нашр эттириш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, хулосаларимизда шоир ҳаётининг муайян давлардаги ижодий фаолияти ва поэтик услубига хос бўлган хусусиятлар ҳақида билдирилган фикрлар мазкур мавзуда олиб бориладиган кейинги илмий текширишлар учун аҳамиятга молик имкониятлардан бўлиши мумкин.

Навоий ғазалиётини болалик, йигитлик, ўрта ёшлик ва кексалик лирикаси сифатида яқуний илмий даврлаштириш эса унинг ҳар бир алоҳида олинган ғазалини адабий-тарихий манбаълар воситасида, давр ижтимоий-сиёсий воқеълиги ва шоир ҳаёти тафсилотлари билан боғлиқ тарзда, уларнинг ғоявий-бадиий ва адабий-эстетик хусусиятлари жиҳатидан ва бошқа турли йўналишларда илмий ўрганиш ва ҳар бир ғазалнинг (2640 ғазал) шоир лирикасининг муайян даврига тааллуқли эканлигини аниқлашни тақозо этади.

И Л О В А Л А Р

1. М. Шайхзода. «Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида (Ғаройиб ус-сирар» девони асосида)», «Устоднинг санъатхонасида», «Ғазал мулкининг султони» ва б.
2. В. А. Абдуллаев. Навоий Самарқандда, Тошкент - 1968.
3. Абдурахмон Саъдий. Докт. дисс. «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарақларига доир».
4. Н. Маллаев «Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожиди Навоийнинг роли» - «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон, Навоий лирикаси - Ўзбек адабиёти тарихи, 1-том, Тошкент - 1963.
5. В. Зоҳидов. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент - 1970.
6. А. Абдуғафуров. Навоий ижодида сатира. Тошкент - 1979.
7. А. Рустамов. Навоийнинг бадиий маҳорати. Тошкент - 1979.
8. Б. Валихўжаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Тошкент - 1974, Барҳаёт шеърят // Ленин йўли - 1986 - 8 февр., Алишер Навоий ижодида туркий ва туркийгўйлик ҳақида. // Ад. жанрлар ва бад. маҳорат мас-ри. - Самарқанд - 1988.
9. А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Тошкент - 1962.
10. А. Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. Тошкент - 1963.
11. А. Ҳайитметов. Навоий даҳоси. Тошкент - 1970.
12. Ё. Исҳоқов. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент - 1965.
13. Ё. Исҳоқов. Навоий поэтикаси. Тошкент - 1983.
14. Герменевтика - "Герменевтика" терминининг келиб чиқиши қадимги грек мифологиясидаги худо Гермес номи билан боғланади. Унинг вазифаси Олимпдаги худолар билан инсонлар ўртасида воситачилиқдан иборат бўлган. Яъни, у худолар хоҳиш-иродасини инсонлар тилида уларнинг онига сингдириш вазифасини бажарган. Шунинг учун "герменевтика" терминининг этимологияси

“тушунтириш”, “талқин қилиш” деган маъноларни билдиради. Герменевтиканинг айрим йўналишлари матнни тушунтириш санъати сифатида Қадимги Грецияда юзага келган. Жумладан, Гомер поэмаларини унинг авлодлари тушунмайдиган бир даражага етадилар. Матнни ижодий талқин этиш жараёнини назарий жиҳатдан идрок этишининг бошланиши айнан шу даврга тўғри келади. Бундан кўринадики, герменевтик услубият ўзининг ибтидосида филология соҳасида ривожланади. Кейинчалик фандаги бу йўналиш файласуфлар ва рухшунослар (психологлар)ни ҳам қизиқтиради.

15. Шоирнинг 550 йиллик юбилейи муносабати билан ёзилган шарҳларнинг бир қисми «Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар.» номи билан китоб ҳолида нашр этилди. (Тошкент, «Камалак», 1991.)
16. Бу масала хусусидаги умумий мулоҳазалар, баъзан жузъий таҳлиллар Ойбек, Е.Э.Бертельс, О.Шарафиддинов, М.Шайхзода, И.Ахмедов, В.Й.Зоҳидов, В.А.Абдуллаев, И.Султонов, А.П.Қажмов, Н.М.Маллаев, Н.Шукуров, А.Абдуғафуров, Ё.Исҳоқов ва б. тадқиқотларидан ўрин олган.
17. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 3-сонда эълон қилинган.
18. Муаллиф «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро»нинг тузилган йили» номи мақоласида бу масалага ҳам аниқлик киритади. (Шу китоб, 58-63-б.)
19. А.Абдуғафуров. «Ҳазойин ул-маоний» жумбоқлари. (Биринчи мақола) ЎТА, 1994, 4-5-6 сон; А.Абдуғафуров. Шеърят саройи. //Ўзб.ад. ва санъати, 1998 - 6-февр., 3-б.
20. Бу ҳақда қаранг: А.Абдуғафуров. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиш санаси. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1989, 4-сон, 3-9-б.
21. Қаранг: А.Абдуғафуров. «Ҳазойин ул-маоний» жумбоқлари. (Иккинчи мақола). //Ўзбек тили ва ад-ти, 1995, 1-сон, 10-18-б.
22. Навоий «Мажолис ун-нафоис» ва б. асарларида Султонали Машҳадий, Абдулжамил котиб, Мавлоно Номий, Мавлоно Абдул-

вахҳоб, Мавлоно Абдусамат, Мавлоно Абдулвосеъ, Юсуфшоҳ котиб, Ҳофиз Жалолиддин Маҳмуд, Шайхзода Нуроний, Паҳлавон котиб каби хаттотларнинг номларини тилга олади.

23. Яъни, Навоий ўзининг топшириғига биноан Жомий девонининг Мавлоно Абдусамат котиб томонидан янги кўчирилган нусхасидаги хаттоларни ўз кўли билан тузатиб чиқишни муаллифдан илтимос қилади. Жомий ҳам девонга жуда кўп тузатишлар киритади ва охирида ҳазиломуз:

«Ҳар чи ў карда буд бо суханам,
Ба хати ў қусур кардам рост»

байти билан тугалланувчи қитъани ёзиб қўяди.

24. Қаранг: М.Раҳматуллаева. Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» девони илмий-танқидий матнини тузиш тажрибасидан. //Адабий мерос, 1991, 2(56), 22-25-б., Ж.Нағиева. Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг қўлёзмаси. //Адабий мерос, 1978, 11-сон, 108-111-б.

25. А.Абдуғафуровнинг илмий ва мантиқий асосланган хулосаларига кўра. (Ўзбек тили ва ад-ти, 1989, 4-сон, 3-9-б.)

26. Қаранг: Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тошкент - 1976, 382-б.

27. Қаранг: Сулаймон Х. Навоий асарларининг манбаълари ва нашри ҳақида. - Алишер Навоий. Асарлар. ХУ томлик. 1 т., Тошкент - 63, 37-б., Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент - 1969, 404-б.

28. Бу ҳақда Алишер Навоий МАТ 20 томлиги таҳрир ҳайъати ҳам маълумот беради. (1 том, 64-б.)

29. Бундан кейин девонлар ҳақида сўз кетганда уларнинг энг муқаммал қўлёзмалари асосида нашр этилган Навоий МАТ 20 томлигининг 1, 2, 3, 4, 5, 6 томлари ва «Ҳазойин ул-маоний» девонла-

рининг Х.Сулаймонов томонидан тузилган академик наشري кўзда тутилади.

30. А.Рустамов ва А.Абдурахмоновлар байтнинг садрини ибтидоъ, ибтидоъсини эса садр деб хатоликка йўл қўйганлар. Қ.: А.Рустамов. Навоийнинг бадиий маҳорати. Тошкент - 1979, А.Абдурахмонов. Аруз назарияси. Хўжанд - 1993. Ваҳоланки, арузга доир барча машҳур асарлар, шу жумладан, «Мезон ул-авзон»да ҳам байтнинг биринчи рукни «садр» дейилади.
31. Аруз вазнининг энг кичик кўрсаткичи сифатида ҳарф ва ҳаракатлар тушунилади. Унли ва ундош ҳарфлар, фатҳа, касра ва замма ҳаракатларидан ташкил топган бўлақлар жузвлар дейилади. Улар сабаб (арабча: боис, боғлов, арқон), ватад (араб.: қозик) ва фасила (араб.: оралик, ажралиш) бўлиб, ҳар бири ўз навбатида иккига бўлинади: сабаби хафийф, сабаби сақийл, ватади мажмуъ, ватади мафрук, фасилаи суғро, фасилаи кубро. Арузнинг бу таркибий қисмлари ҳақида «Мезон ул-авзон» ва «Мухтасар»да содда ва тушунарли маълумотлар берилган. Араб ва баъзи форс-тожик арузшунослари асарларида бу соҳада баъзи баҳс-мунозарали фикрлар ҳам мавжуд бўлиб, масалан, уларнинг бир неча тури - сабаби мутавосит, ватади мужтамиъ, ватади хафийф, фасилаи ахаф, фасилаи васати, фасилаи хафийф, фасилаи узмаъ ва б. ҳақида ҳам маълумотлар бор. Ҳатто, XVI аср машҳур арузшуноси Сайфи Бухоройи ҳам, масалан, фасиланинг асосий жузв бўлмай, балки сабаб ва ватадларнинг турли бирикмаларидан ҳосил бўлиши ҳақида ўзидан аввалги форс-тожик муаллифлари фикрларига қўшилади.
32. Нутқда паузалар ёки синтагмаларда ҳеч қачон сўзлар бўлинмайди. Просодик паузалар эса албатта сўзларни бўлиб келади. Бундан ташқари, бир сўз ёнидаги сўзнинг ҳам бир қисмини олиши мумкин. Масалан: /кўз/ ло: ри / на сай / дўл ди / ёки / кў нул / ваҳ қу / ту лур му / каби ва ҳ.к.

33. Д. В. Фролов номли муаллифнинг «Теория аруда: просодия и ритм» сарлавҳали мақоласида келтирилишича, рукнлардаги сабаб ва ватадлар муносабатлари грек ва араб метрикаси хусусиятларига асосланиб европалик олим Г. Вайл томонидан текширилган бўлиб, у ватаднинг маъқеъи хусусида шундай ёзади: «Оба сабаба как безударная часть стопы не влияют на образование ритма и поэтому подвержены количественным изменениям - зихафат, но ватид, носитель ударения, образует ритмический хребет метра и как таковой охраняется от любых изменений...». Қаранг: Проблемы арабской культуры. М., 1987.
34. Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. // Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент - 1968, 262-б.
35. Бобур Навоийнинг рубоий вазнлари таҳлили бобида 4 та хатосини топади, бироқ, бу «Мезон ул-авзон»нинг илмий қимматига асло путур етказмайди. Бобур Навоий томонидан кашф этилган 2 доира (доираи мужтамаи ва доираи мухталифа) га қўшимча тарзда яна 2 доира (доираи мужталибаи музохафа ва мужталибаи мухтараа) ни ихтиро қилади ва вазнлар таркибига ҳам икки қўшимча вазн (ариз ва амийқ) ни киритади.
36. Ўзбек арузининг Навоий ва Бобурдан кейинги ривожини А. Фитратнинг «Адабиёт қоидалари», «Аруз ҳақида», (Тошкент, 1936), И. Султоннинг «Адабиёт назарияси» (1939), Н. Шукуровнинг «Адабиётшуносликка кириш», А. Рустамовнинг «Аруз ҳақида суҳбатлар» (1972), «Навоийнинг бадиий маҳорати» (1979), У. Туйчиевнинг «Арузшуносликка доир» (1973), А. Абдурахмоновнинг «Аруз назарияси» каби асарларининг дунёга келиши билан боғлиқ. И. Султон томонидан «Мезон ул-авзон»нинг (1949), Саидбек Ҳасан томонидан эса «Мухтасар»нинг (1971) танқидий матнлари тайёрланиб, нашр этирилиши, машҳур шарқшунос олим Содик Мирзаевнинг Навоий

арузига бағишланган номзодлик диссертацияси бу соҳада қўлга киритилган энг катта муваффақиятлардан биридир.

37. Қаранг: ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с.116-117.
38. И.В.Стеблева номли муаллиф X асрга тааллуқли бўлиб, Шарқий Туркистон худудида топилган ва уйғур ёзувида битилган бир лирик шеърни ўқувчилар эътиборига ҳавола этади. Шеърнинг муаллифи Атрынчур-тегин номли шахс бўлган. Қаранг: И.В.Стеблева. К вопросу формирования образной системы лирики в классической туркоязычной поэзии. - Проблемы исторической поэтики литератур Востока., М., 1988, С. 179.
39. Бу мисол А.Рустамовнинг «Навоийнинг бадий маҳорати» номли асаридан олинди. (Тошкент, 1979, 90-б.)
40. Қаранг: Мейлах М.Б. Язык трубадуров. М., 1975.
41. Худди шу маънодаги фикрларни яна келтириш мумкин, Б.Л.Рифтин: «средневековой автор больше «делает» свое произведение, чем творит его, как современный художник»; «...средневековый писатель подобен шахматисту, который, зная исход партии знаменитых мастеров, должен сам разыграть её вновь на доске, не имея точных данных об отдельных ходах». (Рифтин Б.Л. Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974)
42. Қаранг: Zumthor P. Essai de poetique medievale. P. 1972, s.24, 102, 113-115, 140-142 ва б.
43. Қаранг: Х.А.Гибб. Арабская литература. Классический период. М., 1960.
44. Масалан, Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. М., 1965; шу муаллифнинг «Арабская литература в средние века. Словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье. М., 1977; Grunebaum D.E. Der Begriff des Plagiats un der arabisthen Kritik. Wiesbaden, 1944; шу муаллифнинг Idiologie

musulmane et esthetique arabe. - «Studia Islamica», 1955 каби ва б.

45. Бу ҳақда Ё.Исҳоқов ҳам «Навоий поэтикаси» асарида мулохаза билдирган. (99-бет)

46. Жирмунский, 1919, с. 38.

47. Қаранг: А.В.Куделин. Средневековая арабская поэтика. М., 1983.

48. Asrar al-Balagha. The Mysteries of Eloquence. Of Abd al-gahir al Zurjani. Eg.by M. Ritter. Istambul, 1954.

49. Қаранг: Мейлах М. Б. Язык трубадуrows. М., 1975, С. 40-42.

50. Рубоийнинг таржимаси:

Сенинг юзинг осмон юзидан (ой, қуёш) яхшироқ,

Қадинг бўстон сарвидан яхшироқ,

Лаълинг (лабинг) ҳаёт сувидан яхшироқ,

Нутқинг абадий ҳаётдан яхшироқ.

(Рубоийнинг таржимаси А.Рустамовга тегишли).

51. Қаранг: М.Шайхзода. Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида. //Шарк юлдузи - 1948 - 5-сон, 68-69-б.

52. Қаранг: М.Шайхзода. Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида («Фаройиб ус-сифар» девони асосида). Ўзбек адабиёти масалалари, тўплам. Тошкент, 1959, 49-54-б.; М.Шайхзода. Устоднинг санъатхонасида. Асарлар, 6 томлик, 4-т.

3. Қаралсин: Ё.Исҳоқов. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1970, 1-сон, 88-90-б.; Иштиқоқ. //Ўзбек тили ва а-ти, 1972, 4-сон, 72-74-б.; Танқисус-сифот. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1973, 1-сон, 80-81-б.; Тарди акс. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1971, 6-сон, 81-83-б.; Ташобеҳуд-атроф. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1972, 1-сон, 90-92-б.; Қайтариш санъати. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1972, 83-87-б.; Таносуб. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1970. 6-сон, 72-75-б.; Ружуъ. //Ўзбек тили ва ад-ти,

- 1971, 1-сон, 71-72-б.; Хусни таълил. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1971, 1-сон, 71-72-б.; Талмех. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1970, 3-сон, 66-69-б.; Ирсоли масал. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1971, 3-сон, 69-б.; Муболаға. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1971, 5-сон, 78-80-б.; Тазод. // Ўзбек тили ва ад-ти, 1970, 5-сон, 80-83-б.; Ташбех. //Ўзбек тили ва ад-ти, 1970, 4-сон, 81-84-б.
54. Жумладан, ўзбек фольклорида саъж ва унинг ўрни масалаларига бағишланган В.Саримсоқовнинг номзодлик диссертацияси, 1996 йил декабрь ойида ЎзФА Адабиёт институтида Б.Ражабованинг «Ўзбек классик шеърлятида тамсил санъати» мавзуида ёқлаган кандидатлик диссертацияси ва б. бунга ёркин мисолдир.
55. Қаранг: А.Рустамов. Навоийнинг бадий маҳорати. Тошкент, 1979, 51-53-б.
56. Бу санъатнинг бошқа номлари ва турлари хақида қаралсин: Атоуллох Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. Тошкент, 1981, 28-31-б.; Ё.Исҳоқов. Қайтариш санъати. Ўзбек тили ва ад-ти, 1972, 83-87-б.
57. Яъни, юзаки бир қарашда ораларида иштиқоқ бордек туюлган. хақиқатда эса иштиқоқ бўлмаган икки лафздан иборатдир. Масалан: жон - жахон - жунун каби. Атоуллох Хусайнийнинг таъкидлашича, ажам шоирлари иштиқоқ ва шибҳи иштиқоқни фарқламайдилар. Бу санъат яна мушобихат деб ҳам аталади.
8. Қаранг: Ё.Исҳоқов. Муболаға. ЎТА, 1971, 5-сон, 79-80-б.
9. Адабиётшунос Э.Умаровнинг маълумот беришича, бу феъл («итти») XV аср Хирот ўзбекларининг тилида кенг ишлатилган. Қаранг: Адабий мерос, 1986, 4(38), 43-б.
10. Хусайн Воиз Кошифийнинг «Бадойиъ ал-афкор фи санойиъ ал-ашъор» ва Атоуллох Хусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ» асарлари.
- ..Бу хусусда А.Ҳайитметов «Навоий лирикаси» асарида батафсил фикр билдиради.

62. Канонийлик - Ё.Исҳоқов «канон» терминини моҳият эътибори юзасидан ўз ҳолида илмий истеъмолга киритди. Биз ҳам шу халқаро терминни шу нуқтаи назардан истифода этиш тарафдоримиз.
63. Е.Э.Бертельс. Избранные труды. «Наваи и Джами», М., Наука, 1965, с. 164, 380-382.
64. В.Зоҳидов. Дебочанинг сирри. Хаётбахш бадиият тароналари. Тошкент, 1975; Яна бир дебочанинг шаҳодати. Жаҳон бадиияти зарвараклари. Тошкент, 1980.
65. М.Солиҳова. Навоий дебочаларида шоир биографиясига доир маълумотлар. //Адабий мерос. 1-т, Тошкент, 1968.
66. Ф.Каримова. Ўзбек адабиётида дебоचा. (Номзодлик диссертацияси автореферати), Тошкент, 1993.
67. М.Шайхзоданинг «Гениал шоир. (Навоий ижодининг баъзи масалалари). Тошкент. 1941; Асарлар. 6 томлик, 4-т.: Ғазал мулкининг султони. - Тош., 1972; Асарлар, томлик, 5-т.: Адабий-танқидий мақолалар. - Тош., 1973 ва б. асарларида; А.Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси», «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари»; «Навоийнинг ижодий методи масалалари»; «Навоий даҳоси»; Ё.Исҳоқовнинг «Алишер Навоийнинг илк лирикаси»; «Навоий поэтикаси» асарлари.
8. Бу ҳақда қаранг: А.Ҳайитметов. «Навоий лирикаси», 75-78-б.; Ё.Исҳоқов. «Навоий поэтикаси», 51-53-б.' 102-б.
9. Масалан, Аҳмад ибн Абдуллоҳ «Китабу ихванус-сафа ва хулланул-вафа» («Самимий биродарлар ва вафоли дўстлар» китобининг биринчи бўлимида шундай фикр билдиради. Бомбай, 1888, 43-44-б.
10. Навоий ғазалларининг асосий типлари ҳақида фикр билдирганда биз Ё.Исҳоқовнинг «Навоий поэтикаси» асарида бу хусусда келтирилган таснифга асосландик.
11. Ҳозирча навоийшуносликда Ҳ.Сулаймонов тадқиқотларига кўра, Навоийнинг 1465 йилгача, яъни 24-25 ёшларигача ёзган шеърлари

ёшлик даврига тааллуқли, деб ҳисобланади. Вироқ, бу мавзу шоирнинг ёшлик ва йигитлик лирикасини ажратиш соҳасида махсус илмий муносабатни тақозо этади.

72. Биз бу масалага тадқиқотимизнинг махсус бобида қайтишни ният қилдик.

73. Таҳрирнинг бундай кўринишлари ҳақида тадқиқотимизнинг олдинги фаслларида гапирган эдик.

74. Нуқталар ўрнидаги бир сўзни қўлёзмада ўқиб бўлмади. Бу ғазалнинг «Ҳазойин ул-маоний»га киритилмаганлиги боис, мисраъ матнини тиклаб ўқишнинг ҳам имкони бўлмади.

75. Ихтизо - бирор ғазалнинг тарзу услубига татаббуъ қилиб, ўшанга ўхшаш асар яратиш санъати.

76. салх - бошқа шоир асаридан айрим парчани маъно ёки таркибидан биров ўзгартириш орқали келтириш санъати.

77. Эрон олими Саййид Муҳаммад Ризо Доий Жаводнинг «Илми бадеъ дар забони форси», Шамси Қайси Розийнинг «Ал-Муъжам фи маойири ашъорул-ажам», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Бадоеъ ул-афкор фи санойиъ ал-ашъор» ва б. асарларида. Қ.: Ё. Исҳоқов. «Навоий поэтикаси», 134-б.

78. Навоий туркийнинг вазни сифатида рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилон)ни кўрсатади. Аммо, шоирнинг таъкидлашича, XV асрнинг II ярмида рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида ҳам қўшиқ ёзилган. Шунингдек, Ҳусайн Бойқаро девонида ҳам бу мавзуда ёзилган ғазаллар учрайди. Бу вазнлар икки вазн сифатида кўринса-да, аслида улар ўзаро жуда яқин бўлиб, бу иккисининг аралашishi райри қонуний ҳисобланмас эди.

79. " ب " тугалланувчи 26 ғазалдан 16 таси туркий вазнида ёзилган

" ب " - " 2 - " 2 таси

"	" -"-	20	" -"	13 таси
"	" -"-	3	" -"	1 таси
"	" -"-	4	" -"	2 таси
"	" -"-	5	" -"	1 таси
"	" -"-	6	" -"	3 таси
"	" -"-	7	" -"	3 таси
"	" -"-	15	" -"	8 таси
"	" -"-	3	-	-
"	" -"-	66	" -"	45 таси
"	" -"-	22	" -"	13 таси
"	" -"-	1	" -"	1
"	" -"-	19	" -"	14 таси
"	" -"-	29	" -"	17 таси
"	" -"-	5	" -"	1 таси
"	" -"-	4	" -"	2 таси
"	" -"-	4	" -"	3 таси
"	" -"-	4	" -"	1 таси
"	" -"-	7	" -"	3 таси
"	" -"-	8	" -"	7 таси
"	" -"-	6	" -"	5 таси
"	" -"-	13	" -"	10 таси
"	" -"-	42	" -"	22 таси
"	" -"-	29	" -"	19 таси
"	" -"-	45	" -"	23 таси
"	" -"-	68	" -"	35 таси
"	" -"-	15	" -"	6 таси
"	" -"-	52	" -"	31 таси
"	" -"-	2	" -"	1 таси
"	" -"-	75	" -"	50 таси.

1. Қаранг: А. Абдуғафуров. Ўн биринчи тахмис. // Ўзбек тили ва ад-ти, 1990, 4-сон, 3-8-б.

1. Шу муносабат билан Навоий ғазаллари ва бошқа жанрлардаги лирик асарлари транслитерациясида аруз вазнларининг бузилишига сабаб бўладиган айрим ҳолатларга эътибор қаратмоқчимиз. Жумладан, Алишер Навоий 20 томлик МАТИнинг 6-томи «Фавойид ул-кибар» де-вонида берилган 1чи, Навоийнинг ўз ғазалига мухаммаси арузнинг рамали мусаммани мақсур-махзуф вазнида ёзилган. Мухаммаснинг биринчи мисраъсидаёқ «тенгсиз, ўхшаши йўқ» маъносидати «беҳамто» сўзи «беҳамто» тарзида хато берилган. Иккинчи банд-нинг биринчи ва бешинчи мисраъларида вазн бузилган. Яъни, би-ринчи мисраъдаги «саркаш» сўзи «саркаши» тарзида, бешинчи мис-раъдаги «махваш» сўзи эса «махваши» тарзида берилиб, мисраълар ҳашв-ларида биттадан чўзиқ ҳижо ортишига сабаб бўлган. Эътибор қилинг:

Саркаши аблақ секретиб, даврондек ул хуршидваш

/ - v - v - / - v - - / - v - - / - v -

Ёки:

Кўрмадук бу навъ махвашу чобуку раъно йигит.

/ - v - - / - v - v - / - v - - / - v -

Ваҳоланки, ушбу мисраъларда баъзан битта ҳарф ҳам битта қисқа ҳижо бўлиб келяпти. Бундан ташқари, маъно-мазмун нуқтаи назаридан ҳам хатолик юз берган. Биринчи ҳолатда саркаш (тинч турмайдиган) от ҳақида гап кетяпти, у «саркаш аблақ» дейилади, «и» қўшимчасининг ҳожати йўқ. Иккинчи ҳолатда эса агар грамма-тик жиҳатдан сифат уқшиб келса, у ҳолда «махвашу чобуку раъно йигит» эмас, балки «махвашу чобуку раъно» тарзида бўлади. Хул-лас, мисраъларнинг вазн бузилмайдиган ҳолатдаги тақтиълари қуйидагича бўлиши керак: 1. Сар кашаб лақ /фо ило тун/ сек ре-тиб дав /фо ило тун/ рон декул хур /фо ило тун/ ши: д ваш /фо и

лон/ 2. Ушбу мисраъ тақтиғида «навъ» сўзидаги бир «вов» ва «айн» бир кичик хижо бўлиб келади. Агар «навъ» сўзи бир узун хижо сифатида ўқилса, ундан кейин келадиган қисқа хижо ўрнига «махваш» сўзидаги «мах» узун хижоси тўғри келиб қолади ва вазн бузилади. Мисраънинг вазн бузилмайдиган ҳолатдаги тақтиғи:

Кўр мадук бу: /фо ило тун/ на: вмаҳ ваш /фо ило тун/ чо:
буку: раъ /фо ило тун/ но йи гит /фо и лун/.

Мана бу мисраъда ҳам «навъ» сўзи икки хижо: бир узун ва бир қисқа хижо бўлиб келяпти ва бу ҳол вазн талабларига мос келади:

Кимса кўрганму экин бу навъ бепарво йигит

/- v - -/- v - - / - v - -/- v -

Шунингдек, [a] - [o], [и] - [э], [ja] - [jo] унли товушлари транслитерациясида ҳам англашилмовчиликлар бор. Жумладан, шу мухаммаснинг қуйидаги мисраъларида [o] товуши ўрнида [a] берилган. Маълумки, [o] чўзиқ хижода табиий жаранглайди. Бу ўринда [a] келтирилса, сохта чўзиқ талаффуз қилингандек тасаввур ўйғонади. Эътибор қилинг:

Неча шайхи хонақаҳ авродида фарёд этай,

Дермен эмди бош олиб дайри фано САРИ кетай.

- «сори» /со: ри:/ деб ёзилиши лозим. Ёки:

Эй Навоий, қариб ўзни солмаким, айлар сени,

Бир қадаҳ май бирла ул шўхи қадаҳ паймо йигит

- «қориб» /қо: рибўз ни/ - фо ило тун - ёзилиши керак.

Қуйидаги мисраъда эса [a] ўрнида [o] келган, хижо мажбурий бир тарзда чўзилиб, оҳангдаги равонлик йўқолган:

Ишқ ўтидин қисматим дарду балому қилмадинг!

Дуди бирла хонумонимни қорому қилмадинг!

- «қарому» / v - - / ёзилиши керак. Чунки, «қо» - узун хижо, «қа» эса қисқа хижо.

Шоирнинг «эй кўнгул» радифли мусамманининг куйидаги мисраъларида ҳам шу мазмундаги хатоликлар кўзга ташланади:

Ваҳки, бўлдуқ яна ҳажри илгидин зор, эй кўнгул

- «ёна» бўлиши керак;

Бу эмас дардики, ани дафъ эта олғай табиб.

- «они» ёзилиши лозим ва х.к.

Шу девонга киритилган мусаддаснинг учинчи бандида ҳам шу хилдаги хатоликлар учрайди. Банднинг девонда келтирилиши (ажратилган сўзларга эътибор қилинг):

Келса чин сураатгари бир дам жамолинг қошига,
Жон фидо қилғай ҳамул дам суратинг наққошига,
Лоладур ширин лабинг, фарҳодеким, кон ёшига
Ғарқ ўлуб тушмуш гузори ҳажр тоғу тошига,
Сарв анингдек қоматинг хайронедурким, бошига
Қилди қушлар ошиён, андоқки мажнун устина.

Банднинг учинчи мисраъсида «Фарҳодким» сўзида битта «д» ундоши вазн талаби билан бир қисқа хижо бўлади. Транслитерацияда эса [д] дан кейин е - [jэ] товуши қўшилган. Натижада қисқа хижо узун хижога айланиб, вазн бузилмоқда.

Бешинчи мисраъдаги «хайронидурким» сўзи «хайронедурким» шаклида берилиб, нафақат вазн, балки «Сарв Мажнун каби қоматинг хайронидур», деган фикр мазмунига ҳам путур етган.

Бу каби хатоликлар, афсуски, Алишер Навоийнинг шу кунгача кириллицада нашр этилган барча лирик девонларида кўплаб учрайди.

32. Бу ғазал ҳақида Ё.Исҳоқов «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» асарида мулоҳаза юритган. (Тошкент, 1965)

33. Буюк шоирнинг ушбу асарига унинг садоқатли халафи Исомиддин Салоҳий ғўзал мухаммас бораб, шоирнинг бу ғазал доирасидаги

ғоявий-бадий тенденцияларини XX-XXI асрлар сиёсий, ижтимоий, фалсафий қарашлари заминида ривожлантирди. Бу мухаммас Навоийнинг мазкур йўналишдаги анъаналари ҳам асрлар оша ўз даври муаммоларини қамраб олган ҳолда тараққий этиб бораётганлигидан далолат беради. Мухаммас Самарқанд вилоятининг «Зарафшон» кунбитигида эълон қилинган.

1. Бу ғазаллар қуйидаги мисраълар билан бошланади:

Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст.
Сен ўз хулқингни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд
Истасангким урғасен давронға тири инқитоъ
Даҳр судидин тамаъ узким, зиёне беш эмас
Меҳрсизликдин фалак эл қатлин айлар бедариг
Кечти умрум нақди ғафлат бирла нодонлиқта ҳайф
Эй кўнгул ер кўк асосин асру бевунёд бил
Истасам юз манзил ўткаймен адам саҳросидин
Насиҳат аҳли манга дерки, майни тарк эт, ваҳ
Бўлмағай эрди фалакнинг кийнаси давронида
Жунун водийсиға мойил кўрармен жону зоримни
Даҳр бори аро кўп истамагил айшу тараб
Қайси бир тухматки бизга қилмади нисбат рақиб
Эйки файз истарсен ўзни сарвдек озода тут
Чун кўюб кеткунг жахон мулкин мусаххар бўлди, тут
Юз сиҳр қилса қимгаки элликтин ўтти ёш
Эй кўнгул ҳар мақр ила қочсанг улустин, шукр қил
Не ажаб, майл айласам йўқлукка ҳар дам, эй кўнгул
Кўнглима ёр истабон меҳнат келурин билмадим
Қимсани дард аҳли деб сирримға маҳрам айладим
Ёр ила ағер озоридин андоқ зормен
Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон
Насли одам бўлмади ҳаргиз муҳаббат мазҳари

Йўқ вафо аҳлида бир зори паршон мен киби
Баски кўнгулни фалак мажруху вайрон истагай
Ёраб ўлгон чорда жоним жисми вайрондин жудо
Мену ғариблиғу ҳажру бенаволиғлар
Дўстлар маҳрам деб элга роз ифшо қилмангиз
Даврон гулию гулшани хорена арзимас
Йўқ тамаъ аердин, гар душман эрмас ёр бас
Ҳақдин азизлик тиласанг элдин тамаъ уз
Чарх дард аҳлиға ҳар дам еғдирур гарди фирок
Бу кеча оҳим эрур давронни барҳам ургудек
Дарду меҳнат тошин, эй маҳзун кўнгул, жонимға ўк
Неча ҳижрондин бузуғ кўнгулмда бўлғай дам-бадам
Кимға қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим
Ишқ даштин хеч ғурбаткаш мусофир кўрмасун
Минг ўтум бор айлай олмасмен аен мингдин бирин
Жонға ҳар дам ишқидин юз минг бало кам истамон
Зулму бедод айлаб андоқ бузмамиш даврон мени
Йигитликда қариларға қилмадинг хидмат
Ишқ бемориға йўқ элдин давоға эҳтиёж
Қарида гарчи сабук руҳлуғ фаровондур
Эй кўнгул, душманлар онча макр ила фан қилдилар
Эй кўнгул, уммид торин гулшани даврондин уз
Бир кун эй ҳушу хирад мен талбаға ер эрдингиз
Гулшани иқболи хори меҳнатиға арзимас
Оқара бошлади бошу тўқула бошлади тиш
Бизга йўқтур олам аҳлидин жафодин ўзга иш
Қилмади жонимни ҳижрон бандидин даврон ҳалок
Онча маҳзун кўнгулум ўлмуш ишқдин озорлиғ
Вафо тариқида улқим тиларки қилса сулук
Жону кўнгулум баски кўрди аҳли даврондин малол

Не ажаб қон йирласам аҳли замондин дам-бадам
То йигит эрдим қариларға кўп эрди хидматим
Қайси тақво хирманин фикр ўтидин куйдирмадим
Билгасен чекмас киши дарду бало андоқки мен
Эл ғамимдин куймасин деб, нолаи зор айламон
Кўнгул қайғурмаким дашти фаноға борғудектурмен
Тарикӣ ишқ аро гар ўзни фард қилса биров
Фалактин яхшилиғ етқай дебон кўнглумни шод этма
Ваҳ неча даврон жафоси айлагай маҳзун мени
Ул шоҳу мен гадомен, ул тифлу мен қари

5. Бу байт матнлари ҳақида тадқиқотимизнинг.. -бетида маълумот берилган.

6. Қаранг: Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоийнинг кексалик лирикаси. Тошкент, 1993 (номзодлик диссертацияси автореферати)

7. Бу ҳақда Е.Исҳоқовнинг «Навоий поэтикаси» асарига ҳам қаранг: 35-43-бетлар.

8. Ушбу ғазал таҳрири ҳақида Е.Исҳоқов фикр билдирган. Қаранг: Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965, 89-б.

9. Шу муносабат билан мазкур мавзу илмий аспектда умуман ўрганилмаганлигини ҳам таъкидлашни лозим кўраимиз.

10. Қаранг: Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963; Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965; Ахмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий. Тошкент, 1991; Ахмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий Навоий таърифида. //Адабий мерос, 1984, 1 (29), 40-49-б.; Воҳидов Р. Сухайлий. Тошкент, 1976.

1. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 414-б.

2. Қаранг: Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. Тошкент, 1969, 74-75-б.

3. Қаранг: А.Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961, 6-б.;

Навоий даҳоси, Тошкент, 1970, 4-б.

1. А. Ҳайитметов. Болаликнинг шеърий ихтиролари. //Фан ва турмуш, 1991 / 2, 7.-б.
2. Қаранг: Э.Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963, 87, 101-102-б.
3. Н.Шукуров. Бу олам сахнида... Тошкент, 1982, 82-б.
4. С.Эркинов. Лутфий. Тошкент, 1965, 24-б.
5. Э.Аҳмадхўжаев. Туркий назмнинг сеҳргари. Тошкент, 1992, 23-24-б.
6. Д.Юсупова. Хондамир ижоди ҳақида. // «Шарқшунослик» тўплам. 1-сон, Тошкент, 1990, 96-б.
7. Гарчи жуда кўп бадий ва илмий асарларида ўзи муҳаббат қўйган бу шоир ҳақида бавосита тўхтаб ўтса ҳам.
8. Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, 71-б.; Воҳидов Р. Суҳайлий. Тошкент, 1976.
9. «Чор девон», ЎзФА луратлар секторининг кутубхонаси, № 752. Ушбу кўлөзма кўлимизда бўлмаганлиги сабабли Шайхзода маълумотларига асосландик.
10. А.Абдуғафуровнинг шу мавзудаги мақоласи кўзда тутилади. Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, № 4, 11-б.
11. Иззат Султон «Навоийнинг қалб дафтари» (Тошкент, 1968) илмий тадқиқотида Навоийнинг уч ғазали ва бир маснавийси 14-15 ёшларида, аниқроғи 1455-56 йиллардан олдин ёзилганлиги аниқланган.
12. А.Ҳайитметов. «Болаликнинг шеърий ихтиролари» мақоласида буюк шоирнинг бу даврга оид 5 ғазалига уларнинг бадий хусусиятларига асосланиб ишора этади.
13. Ё.Исҳоқов. «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» илмий тадқиқотида Навоийнинг илк лирикасини болалик ва йигитлик даврларига бўлишни мақсад қилиб қўймаган бўлса-да, шоирнинг 16 ғазали ва 2 мухаммасини давр ижтимоий-тарихий шароитининг Навоий биографиясидаги излари, адабий анъаналар ва ўзаро таъсир масалалари,

шоир поэтик услуби хусусиятлари юзасидан уч даврга, яъни 1455-56 йилларгача, 1457/64 йиллар оралиғи (Машҳад лирикаси) ва 1464-65 йилларга (Абусаид даври лирикаси) алоқадорлиги хусусида мулоҳаза билдиради.

7. Қаранг: А. Ҳайитметов. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970, 164-б.
8. Навоийнинг накшбандийлик тарикатининг энг буюк вакили Абдурахмон Жомийни ўзига пир деб, расмий равишда қўл бериши (1476/77) назарда тутилади.
9. Тадқиқотимизнинг I-боби ... - бетида «Ҳазойин ул-маоний»га шоирнинг аввалги уч девонидан қирмаган ғазаллар сони ҳақидаги жадвал берилган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. СИЁСИЙ МАНБАЪЛАР

1. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. - Тошкент: Ўзбекистон, 1994.- 160 б.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 6 томлик. 3 том - Тошкент: Ўзбекистон, 1996. - 278 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997.- 328 б.
4. Каримов И.А. Адолатли жамият сари. - Тошкент: Ўзбекистон, 1998.- 160 б.
5. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997.- 181 б.

II. МАНБАЪЛАР

1. Абдурахмон Жомий. Лайли ва Мажнун. Саломон ва Абсол. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1989. - 224 б.
2. Абдурахмони Чомий. Баҳористон. - Душанбе: - Адаб - 1987. - 160 с.
3. Абу Мансур ас-Саолибий. Ятимат ад-даҳр. - Тошкент: ФАН - 1976. - 329 б.
4. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. 1У томлик.Т.1. - Тошкент: ФАН - 1959 - 494 б.
5. Алишер Навоий. Асарлар. ХУ томлик.Т.22. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1966-420 б.
6. Алишер Навоий. Хамса. - Тошкент:Ўзакаднашр - 1961- 431 б.
7. Алишер Навоий. МАТ. ХХ томлик. 1-6 томлар. -Тошкент: ФАН - 1987-1990 Т.1.-1987-724 б. Т.2.-1987-620 б. Т.3.-1988-614 б. Т.4.-1989.-558 б. Т.5.-1990.-542 б. Т.6.-1990.-366 б.
8. عليشير نوابي، ايلک ديوان، - تاسکينت، 1948.

9. ЖП-1587. *عليشير نوايي. بواع البديع.*
10. Атоуллох Хусайний. Бадойитъ-с-санойитъ. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1981. - 400 б.
11. Носири Хисрав. Гулчине аз девони ашъор. - Сталинобод: Таджик-госиздат - 1957. - 72 с.
12. Носириддин Бурхониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб, Тошкент: Ёзувчи. - 1990. - 240 б.
13. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. - Тошкент: Юлдузча - 1990. - 368 б.
14. Захириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. - Тошкент: Ўз ФА - 1959. - 390 б.
15. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. II жилд. - Душанбе: Ирфон - 1987-1988. Жилд. 1.-1987.-334 б. Жилд. 2.-1988.-432 б.
16. Хусайн Бойқаро. Девон. Рисола. - Тошкент: ФАН - 1968. - 128 б.
17. Фиёсиддин Ҳумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. - Тошкент: ФАН - 1967. - 284 б.
18. Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Таълиф Фиёсуддин Хондамир, ба муқаддима, тасхих, таълиқот ва фаҳорис Абдулраффор Ваёни, Чоп-и аввал, - Кобул, 1981-248 с.
19. Қуръони Карим. - Тошкент: Чўлпон - 1992. - 544 б.

III. ИЛМИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. - Тошкент: ФАН - 1966. - 152 б.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лурати. IV томлик. - Тошкент: Ўз ФА - 1983-1984-1985. Т.1.-1983.-656 б. Т.2.-1983.-642 б. Т.3.-1984.-622 б. Т.4.-1985.-646 б.
3. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. - Тошкент: Вадий адабиёт - 1968. - 136 б.

4. Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий. - Тошкент: ФАН - 1972. - 48 б.
5. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. 1-китоб. - Тошкент: ФАН - 1966. - 316 б.
6. Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1979. - 160 б.
7. А. Абдуғафуров. Буюк бешлик сабоқлари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1995. - 184 б.
8. А. Абдуғафуров. Қалб қаъридаги кадриятлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1998. - 216 б.
9. Абдуғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари. (Биринчи мақола) //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1994.- № 4-5-6.- Б.9-16.
10. А. Абдуғафуров. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари. (Иккинчи мақола) //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1995.- № 1.- Б.10-18.
11. Абдуғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари// Ўзбек тили ва адабиёти.- 2000.- № 5.- Б.3-11.
12. Абдуғафуров А. «Вадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиш санаси //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1989.- № 4.- Б.3-9.
13. Абдуғафуров А. Шеърят саройи //Ўзбекистон адабиёти ва санъати.- 1998.- 6-февраль.
14. Абдуғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1998, №6.- Б.3-10.
15. Абдурахмонов А. Аруз назарияси. - Хўжанд: Хўжанд, - 1993. - 72 б.
16. Айбек, Ал-Дейч. Алишер Навоий. - Тошкент: Художественная литература. - 1968. - 200 с.
17. Алишер Навоий ижодий меросини ўрганиш проблемалари. Илмий мақолалар тўплами. - Самарқанд: СамДУ, - 1990. - 182 б.
18. Арипов М. Гуманизм Алишера Наваи. - Тошкент: ФАН, - 1963. - 224 б.

19. Аҳмадхўжаев Э. Туркий назмнинг сеҳргари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат. - 1992. - 67 б.
20. Бадий санъатларни қиёсий-тарихий ўрганишнинг айрим масалалари //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1990.- № 5. - Б. 17-21.
21. Бертельс Е.Э. Навои. - М. - Л.: Наука, - 1948. - 269 с.
22. Бертельс Е.Э. Алишер Навои. - М.: Наука, - 1956. - 243 с.
23. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. - М.: Наука, - 1958. - 253 с.
24. Бертельс Е.Э. Избранные труды. - М.: Наука, - 1965. - 132 с.
25. Бертельс Е.Э. «Улуғ ўзбек шоири» тўпламига ёзган тақризи //Шарқ юлдузи.- 1991.- № 7. - Б. 183-184.
26. Бласс Фр. Герменевтика и критика. - Одесса:-Университет - 1891.-148 с.
27. Валихўжаев В. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. - Тошкент: ФАН - 1974. - 149 б.
28. Валихўжаев В. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. - Тошкент: ФАН, - 1993. - 194 б.
29. Валихўжаев В., Воҳидов Р. Навоий ижоди - илҳом манбаи. - Тошкент: ФАН, - 1981. - 74 б.
30. Валихўжаев В. Барҳаёт шеърят //Ленин йўли.- 1989.- 8 февраль.
31. Валихўжаев В. Самарқандга мафтун эди //Ленин йўли.- 1988.- 9 февраль.
32. Валихўжаев В. «Хамса» ёзиш анъаналарига Алишер Навоийнинг муносабати. // Ўзбек тили ва адабиёти.- 1990.- № 1. - Б.16-21.
33. Валихўжаев В. Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари //Мулоқот.- 1991.- № 2. - Б.23-31.
34. Валихўжаев В.Н. Алишер Навоий туркий ва туркийгўйлик ҳақида //Илмий тўплам: Адабий жанрлар ва бадий маҳорат масалалари. - Самарқанд, - 1988. - Б.52-56.

35. Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми XV асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. - Тошкент: ФАН, - 1983. - 141 б.
36. Воҳидов Р. Сухайлий. - Тошкент:ФАН, - 1976. - 44 б.
37. Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис» таржималари. - Тошкент: ФАН, - 1984. - 72 б.
38. Воҳидов Р. Навоий барҳаёт. - Тошкент:ФАН, - 1991. - 79 б.
39. Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. - Тошкент:ФАН - 1992. - 134 б.
40. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. - Бухоро: Бухоро, 1994. - 176 б.
41. Григорьян С.Н. Из истории, философии Средней Азии и Ирана УП-ХП вв. - М.:Наука, - 1960. -219 с.
42. Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. - Тошкент: ФАН, - 1972. - 342 б.
43. Дильтей В. Введение и науки о духе//Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XXвв. Трактаты, статьи, эссе. - М, 1987.-С.3-9.
44. Захидов В.Ю. Мир идей и образов Алишера Навоий. - Ташкент:ФАН, - 1973 -416 с.
45. Иванов С. Арабизмы в турецком языке. - Л.: ЛГУ - 1973. - 61 с.
46. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. - Тошкент: Адаб. ва сан. - 1973. - 422 б.
47. Иззат Султон. Жаҳон адабиётининг нодир обидаси // Ўзбек тили ва адабиёти.- 1985.- № 6. - Б. 8-10.
48. Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз // Шарқ юлдузи.- 1991.- № 4 - Б. 159-166.
49. Ислом дини асослари ҳақида. - Тошкент: Турон, - 1993. - 52 б.
50. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. - Тошкент: ФАН, - 1965. - 140 б.

1. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. - Тошкент: ФАН - 1983. - 168 б.
2. Исҳоқов Ё. Навоий ва ўзбек шеърятдаги услублар масаласи. //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1990.- № 5. - Б. 4-8.
3. Квятковский А. Поэтический словарь. - М.: Советская энциклопедия. -1950 -375 с.
4. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. - М.: Наука - 1983. - 362 б.
5. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. - М.:Наука, - 1991. -219 с.
6. Кузнецов В.Г., Алексеев А.П. Гносеологическая функция герменевтического понимания//Познание и язык. - М., -1984.-С.19-23.
7. Лихачев Д.С. Человек и литература древней Руси. - М.:Наука, - 1970 -172 с.
8. Лихачев Д.С. Внутренний мир художественного произведения//Вопросы литературы, 1968, № 8. - С.74-92.
9. Лихачев Д.С. О филологии. - М.: Высшая школа, - 1989. -206 с.
10. Лихачев Д.С. Текстология. - М.- Л.:Наука, - 1962.-212 с.
11. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. - М.: МГУ, 1982.-479 с.
12. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. - Л.: Просвещение, - 1972.-254 с.
13. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. - Тошкент: Ўқитувчи - 1976. - 662 б.
14. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. - Тошкент: Ўқитувчи, - 1965 -220 б.
15. Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. - Тошкент: ФАН - 1968. - 50 б.
16. Маллаев Н.М. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. - Тошкент: Ўқитувчи - 1973. - 112 б.
17. Масъалаҳои назария ва тарихи адабиёти тоҷику ўзбек// Серияи навъ № 262. - Самарқанд, - 1975. - С. 74-92.

68. Мечников И.И. Этюды оптимизма. М.:Наука,1988.-172 с.
69. Мир-Али-Шир. Сборник статей. - Л.: Госиздат -1928. - 164 с.
70. Мирзоев А.М. Рудаки и развитие газели. - Сталинобод: Таджик-госиздат, 1958. - 71 с.
71. Мирзоев А.М. Камол ад-дин Биной. - М.: Наука,1976. - 479 с.
72. Нагиева Ж. Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девони қўлёзмаси. //Адабий мерос.- 1978.- № 11. - В. 108-111.
73. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская поэтика X-XV вв. - М.: Наука,1989. - 240 с.
74. Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Беция. - Ташкент:ЎзФан,-1957 -102 б.
75. Мухаммадхўжаев . Қардошлиқ туйғуси. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1976. - 89 б.
76. Муродий Т. Истиора//Ўзбек тили ва адабиёти.-1972.- № 6. - В.79-80.
77. Мухиддинов М. Навоийнинг ишқ баёни//Саодат.- 1991.- № 3. - В.8-9.
78. Мухиддинов М. Барҳаёт анъаналар. - Тошкент: ФАН,1987. - 59 б.
79. Мухиддинов М. Шарқ адабиётида адабий-танқидий қарашлар тарихидан. - Самарқанд: Зарафшон,1989. - 204 б.
80. Мирзоев А. Алишер Навои ва Абдурахмони Чоми. - Душанбе: Ирфон,1968. - 64 с.
81. Навоий ва адабий таъсир масалалари. - Тошкент: Фан, 1968. - 351 б.
82. Навоий замондошлари хотирасида. - Тошкент: ФАН,1972. - 347 б.
83. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. - Тошкент: Адабиёт ва санъат,1972. - 136 б.
84. Ойбек. Навоий гулшани. - Тошкент: Бадиий адабиёт,1967. - 150 б.
85. Ойбек. Асарлар. 1X том. - Тошкент: ФАН,1974. - 178 б.

86. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. - Тошкент: ФАН, 1976. - 119 б.
87. Османов М.Н. Стиль персидско-таджикской литературы. (X-XII в). - М.: Наука, 1971. - 267 с.
88. Проблемы арабской культуры. - М.: Наука, - 1987 -392 с.
89. Проблемы исторической поэтики литератур Востока. - М.: Наука, 1988. -312 с.
90. Проблемы восточного стихосложения. - М.: Наука, 1973. - 184 б.
91. Равшанов П. ва б. Тарих бадиияти. - Тошкент: ФАН, 1989. - 234 б.
92. Рахмонов В. «Вадоеъ ул-бидоя» девони ҳақида // Гулистон. - 1990. - №9. - Б.11-12.
93. Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. - Тошкент: Ўзадабийнашр, - 1963 -304 б.
94. Родоначальник узбекской литературы. - Ташкент: Уздавнашр, 1940. - 137 с.
95. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. - 308 б.
96. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972 -56 б.
97. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. - М.: Наука, 1963. - 78 с.
98. Салохий Исомиддин. «...Хушроқдурур озодлик» // Зарафшон. - 1991. - 10 окт. - Б.2.
99. Салоҳиддинов И. Устоздан илҳом олиб // Ленин йўли. - 1991. - 4 июль. - Б.3.
100. Салоҳиддинов И. «Навоийга мақоме бер...» // Ленин йўли. - 1990. - 24 сентябрь. - Б.2.
101. Сироҳиддинов Ш. Инсон руҳий камолоти талқини. - Самарқанд: Зарафшон - 1992. - 204 б.

102. Сирожиддинов Ш. Навоий навосида^и баҳра олиб... - Самарқанд: Зарафшон - 1996.- 184 б.
103. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. - Самарқанд: Зарафшон - 1996.- 160 б.
104. Сулаймонова Ф. Айёми висол ўлди яна... - Тошкент:ФАН,1997.
105. Туйчиев У. Арузшуносликка доир. - Тошкент:ФАН,1973 -41 б.
106. Томашевский В.В. Стилистика и стихосложение. - Л.:Наука, 1959 -138 с.
107. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. - М.:Наука,1968 -252 с.
108. Умаров Э. Навоий даврида Ҳирот ўзбекларининг тили //Адабий мерос, 1986, № 41. - В.32-36.
109. Улуғ ўзбек шоири. Мақолалар тўплами. - Тошкент: ФАН, 1958. - 224 б.
110. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XII. - М.,1983. -С. 32-34.
111. Шайхзода. Гениал шоир. - Тошкент: Уздавнашр - 1941. - 83 б.
112. Шайхзода. Асарлар. VI томлик. 4 т.: Ғазал мулкининг султони. - Тошкент: Бадиий адабиёт,1972. - 372 б.
113. Шайхзода. Асарлар VI томлик. 5 т.: Адабий-танқидий мақолалар. - Тошкент: Бадиий адабиёт,1973. - 327 б.
114. Шарипов Ш. Навоийнинг воқеабанд ғазаллари //Адабий мерос.- 1978.- № 10. - В.53-61.
115. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. - Тошкент: ФАН,1986. - 164 б.
116. Шодиев Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. - Ленинобод: ЛенДПИ,1957. - 53 б.
117. Шодиев Э. Ирсои ул-масал рубоийлар //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 5. - В.73-75.

118. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. - 170 б.
119. Шукуров Н. Бу олам сахнида... - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. - 248 б.
120. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв). - М.: Наука, 1979. - 254 с.
121. Шпет Г.Г. Внутренняя форма слова. - М.:Наука, 1927.-136 с.
122. Шпет Г.Г. Герменевтика и её проблемы. - М.:Наука,1923.-128 с.
123. Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. - 255 б.
124. Қаюмов А. «Ҳайрат ул-аброр» талқини. - Тошкент: Адабиёт ва санъат,1977. - 155 б.
125. Қаюмов А. «Фарҳод ва Ширин» сирлари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат,1979. - 167 б.
126. Қаюмов А. Алишер Навоий. - Тошкент: Камалак,1991. - 173 б.
127. Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. - Тошкент:ФАН, 1981 -132 б.
128. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. - Тошкент: ФАН - 1959 - 196 б.
129. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. - Тошкент: ФАН,1961. - 295 б.
130. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. - Тошкент: ФАН,1963. - 173 б.
131. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. - 172 б.
132. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. - Тошкент:ФАН, 1970. -331 б.
133. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Мақолалар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат,1974. - 165 б.

134. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. - Тошкент: Ҷқитувчи, 1993. - 220 б.
135. Ҳайитметов А. Болаликнинг шеърий ихтиролари //Фан ва турмуш.- 1991.- № 2.- Б.6-7.
136. Ҳайитметов А. Ўзбек адабиётида халқчиллик тенденцияси. //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1993.- № 2; № 3. - Б.5-11.
137. Ҳайитметов А. «Ҳазойин ул-маоний» девони такмили ва Ҳусайн Бойқаро». // Ўзбек тили ва адабиёти.- 1998.- №1 - Б.7-10.
138. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. - Тошкент:ФАН,1983. -199 б.
139. Ҳаққулов Иброҳим. Занжирбанд шер қошида. - Тошкент: Юлдузча, 1989. - 223 б.
140. Ҳаққулов И. Ғазал гулшани. - Тошкент: ФАН,1991. - 70 б.
141. Ҳаққул Иброҳим. Камол эт касбким... - Тошкент: Чўлпон, 1991. - 240 б.
142. Ҳаққулов И. Шеърият - рухий муносабат. - Тошкент: Адабиёт ва санъат,1989. -240 б.
143. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият. - Тошкент: Адабиёт ва санъат,1989. - 240 б.
144. Ҳаққулов И. Тасаввуф сабоқлари. - Бухоро: БухДУ, 2000. - 142 б.
145. Қуръони Карим. - Тошкент: Чўлпон, 1992. - 544 б.
146. Ғафур Ғулом. Хоки Мусалло// Шарқ юлдузи.- 1991.- № 5. - Б.146-150.
147. Ғаниева С. «Муншаот»да даврнинг баъзи ижтимоий-сиёсий масалалари //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1975.- №1. - Б.11-15.
148. Ғаниева С. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари ва самарқандлик шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти.- 1970.- № 6. - Б.24-28.